

Джури козака Швайки
Володимир Рутківський

КНИГА ПЕРША

Частина перша.

Втеча з рідного дому

СМЕРТЬ ГАФУРА-АГИ

(березень 1487 року)

— Лети, Вітрику, — знеможено прохрипів вершник. — Тепер або пан, або пропав...

Кошлатий кінь скосив на вершника налите безмежною втомою око. З вудил зривалися клапті рожевої піни. Вже котрий день майже без відпочинку скаче Вітрик. Аж з за самісінької Ворскли, відтоді, як господар відволік на себе увагу великого сторожового загону татар ногайців. Тоді, правда, у нього був ще один кінь, такий самий кошлатий і швидкий. Та вчора пополудні наздогнала його татарська стріла... Тоді ж було поранено й господаря.

— Давай, Вітрику, — з зусиллям шепотів вершник. — Давай, друже...

Йому було зле. Пекучий біль забивав свідомість. Час від часу вершника хилило то в один, то в інший бік. Та все ж він знаходив у собі сили підводитись і навіть озиратися назад, хоча перед очима стояв такий туман, що годі було щось розгледіти. Ліва вершникова рука безсило звисала уздовж тіла. Одежа набрякла від крові.

Вершник міцно стулив повіки і знову розімкнув їх. Стало начебто трохи видніше. Ліворуч простягалися неозорі дніпровські плавні. Будь якої пори там можна було заховатися. Будь якої, окрім цієї. Нещодавно розтанули сніги і грузька чорна багнюка закрила підступи до очеретів.

Праворуч тягнувся неозорий степ, рудий від торішньої трави і рівний, мов стіл. Від пильного татарського ока в ньому й миша не сховається. Тож залишилася єдина надія — на вірного Вітрика. Але ж чи довго витримає він таку гонитву?

Щоправда, незабаром мають з'явитися перші присульські байраки. Але навряд чи й вони зможуть надати безпечний сховок. Не тому, що малі, а тому, що слідів з собою не забереш. А по свіжих слідах кляті ординці будь кого розшукають. З-під землі витягнуть.

Проте іншого виходу немає. Треба спробувати.

— До Барвінка, Вітрику, — вичавив з себе вершник. — Десь тут я наказав йому зачекати... До Барвінка!

У відповідь Вітрик хитнув головою. До Барвінка — то означало забратися в такі нетрі, де й розвернутися важко. Проте можна було бодай хвилю перепочити...

А ногайці були зовсім поруч. Широкою підковою оточували вони самотнього втікача. Ті, що з боків, — були юні, легші воїни. Вони мали відволікати увагу втікача, як мисливські пси відволікають оточеного ведмедя.

Посередині летів сам Гафур-ага, дебелий, сивуватий татарин зі шрамом через щоку. Він не зводив з утікача пильного погляду. Стріляти в нього він заборонив ще зранку: і так було ясно — нікуди цей невірний не втече. Час від часу на вуста Гафур-аги набігала зловтішна посмішка. Надто вже впікся цей уруський розбійник, цей невловний козак ординцям, аби здобути його мертвим. Ні, він потрібен був живий, аби шкіру з нього здерти, посадити на палю посеред улусу — хай усі побачать, що чекає на того, хто завдає лиха ординській державі!

А цей завдає лиха чи не найбільше. Звідкілясь дізнавався про час та напрямок татарського набігу на уруські села і попереджав своїх гяурів. З усіх уруських вивідників був чи не найвсюдисущіший і найневловиміший. То його сліди зринали біля дніпровського острова Хортиці, Очакова, а то й у самій Кафі — серці непереможного Криму. Скільки разів на нього влаштовували засідки і ставили пастки, скільки кінних загонів розсипалося через нього по неосяжних ординських степах — і все на марне. Вислизав він, як хитрий змії. Прокрадався, неначе вовк. Або перевертень, що приймав будь яку подобу.

А чом би й ні? У них, невірних, усе може бути. А ворожбитів та перевертнів більше, ніж будь де. Він, Гафур-ага, ще позаминулого року пересвідчився в цьому. Спинилися вони тоді зі своїм славетним родичем Саїд-мурзою перепочити у вибалку, оточеному старими могилами. Посеред ночі прокинувся Гафур-ага, повів оком туди сюди і завмер: на вершині однієї з могил замість татарського сторожа чітко вимальовувалася під місяцем постать вовка. Великого, завбільшки з теля. Не встиг Гафур-ага протерти очі — як вовка мов лизень злизав. А замість нього промайнула і так само швидко щезла постать уруса. Кинулися охоронці до могили — а від того й сліду не лишилося. Лише вартовий, дужий яничар, усе ще сіпався, спливаючи кров'ю. І не стрілою була пробита його горлянка, не ножем — а розпанахана могутніми вовчими іклами!...

А втікача, за яким оце зараз женеться він, Гафур-ага, зовуть Швайкою. Мовляв, штрикає ординців, мов швайка. Про це надійний чоловік з урусів доніс. Він же і вказав, якою приблизно дорогою мав повертатися цей Швайка від Перекопу до свого повелителя, переяславського старости...

Похитнувся, захрипів знеможений кінь. Пронизливо вереснув Гафур-ага, на ходу перескочив на іншого і знову погнав услід за втікачем. Добрячий кінь у цього уруса! Вже третіх міняють татари — а наздогнати не можуть. Коли усе ж полонять цього Швайку (в чому Гафур-ага вже не мав ані найменшого сумніву), то коня його забере собі. Звісно, на такому перед турецьким султаном не погарцюєш, проте в поході про кращого годі й мріяти.

А Швайку таки спіймають. Бо вчора ще поранено його було, і крові, либонь, не один кухоль втратив. От лише б устигнути схопити Швайку до заходу сонця — і вся слава належатиме йому, Гафур-азі!

Зненацька втікачів кінь почав забирати убік, майже назустріч правому крилу. Гафур-ага вражено закліпав очима: здурів той Швайка, чи що? Сам у полон напрошується. Та ні, скидалося на те, що невірний уже не в змозі правити конем — он як схилив голову на кінську гриву, то й підвести її не може.

Проте на відстані польоту татарської стріли кінь Швайки знову вирівняв свій біг. І лише тепер розуміє Гафур-ага, у чому річ: попереду забовваніла діброва.

— Не випускайте його! — заволав він до свого правого крила. — Обходьте! Зрозуміли агу. Заходили канчуки по змилених кінських крупах. З останніх сил рвонули татарські бахматки вперед. Проте кінь Швайки, діставшись діброви, щез за першими деревами.

— Обходьте діброву! Не випускайте його! — знову заволав Гафур-ага до свого правого крила, а сам кинувся по сліду. Гарні сліди, чіткі. Таких лишень сліпий не розгледить. Попереду аги летіли двійко випробуваних охоронців — Мустем та Мустафа. Ці вже знають, що робити, не випустять невірного. Згинуть, та не випустять. А втім, чому вони мають гинути? Того Швайку зараз можна взяти голими руками, як безпомічну перепілку. І це зробить він, Гафур-ага. Сам, своїми руками...

Різко вихопився Гафур-ага вперед. Обігнав Мустема, обійшов Мустафу. Попереду один закрут лісової стежини, другий... Гафур-ага низько прихилив голову до кінської гриви, аби вберегтися від гілок. Десь неподалік ніби форкнув кінь. Гафур-ага посміхнувся: не інакше, як того гяура Швайки. Рука сама потяглася до аркана. Ще через мить до нього долинув тихий, переривчастий свист.

І це було останнє, що почув Гафур-ага.

Мустем, і Мустафа і всі, хто мчали слідом за ними, зненацька побачили, як звівся дибки і розпачливо заіржав кінь їхнього повелителя. Тієї ж миті сіра блискавка вилетіла з кущів і впилася в зашийок Гафура-аги.

І знову щезла, наче її й не було.

Розширеними від жаху очима дивилися татари на свого конаючого агу, на величезні вовчі сліди, що чітко відкарбувалися на багнистому чорноземі. Вони чули, що невірні можуть перетворюватися на вовків. Але щоб у них на очах уруський вовкулака розтерзав безстрашного старого воїна!

Такого на їхній пам'яті ще не було.

Хтось із татар нажахано зойкнув і почав розвертати коня. Подалі, подалі від цього місця, де за деревами причаївся потворний перевертень і от-от запустить в горлянку свої страхітливі вовчі ікла!

За першим втікачем з голосним вереском сипонула решта. А за хвилю годі вже було зрозуміти, де у татарів ліве крило, а де праве.

А коли кінський тупіт розтанув у березневому надвечір'ї, з протилежного боку діброви вийшов знеможений Вітрик. Він прошкував до старого воронівського городища, що зводилось віддалік над стрімким урвищем.

На Вітрикові, прихиливши голову до розкошленої гриви, лежав непритомний Швайка.

ПРОВДИ КОЗАКІВ

Санько стояв посеред двору і обурено сопів носом. Знову мати загадала йому стерегти курчат!

Всі воронівські хлопці, мабуть, уже подалися до річки. Хто просто купається, хто ловить раків під берегом, а хто взяв камінь і з очеретиною в роті сидить під водою – вдає, ніби ховається від татарського набігу.

А Грицик, найліпший Саньків товариш, пасе за селом панські телиці. Себто лежить горілиць на траві і свистить до неба. Чи розшукує на узліссі грушки гнилички.

А він, Санько, мов мала дитина, мусить пасти курчат.

– Щоб вам добра не було, – стиха, аби не почула мати, буркотів Санько. – Шуліка б вас схопив!

Хоча йому й загадано оберігати курчат саме від шулік.

Щоправда, Санько здогадується, що справа тут не в курчатах. З того часу, як у березні пішла чутка про новий татарський напад, мама геть втратила спокій. Хоча не за себе вона боїться. Минулого року билася поруч з воронівськими чоловіками. Кажуть, що порішила тоді аж трьох татар-нападників.

А за сина, бач, їй лячно. Санько на власні вуха чув, як мама казала про це сусідкам. Їй ввижається, що татари прийдуть тільки заради нього.

А він, Санько, не такий вже й малий. Йому взимку виповнилося дванадцять років. Тож якось сам себе оборонить. Шаблюкою володіє не гірше від інших хлопців (звісно, дерев'яною). І на коні, кажуть, непогано тримається. Тільки Грицик і може його обігнати.

А ще Санько вміє те, про що ніхто й не здогадується. Він уміє подумки віддавати накази й прохання.

"Шуліка!" – подумки вигукнув Санько, і в ту ж мить стривожено завокотала квочка, а курчатка, мов пухнасті кульки, стрімголов покотилися до неї. Та що там курчата! На тому тижні Санько подумки попрохав маму не шмагати його лозиною. Та краще б цього не робив, бо мама відкинула лозиняку і налупила його долонею. А рука в неї важка, краще б уже лозиною це зробила.

Про це Санькове вміння навіть Грицик не знав. Та якби й знав, то не повірив би. Подумаєш – приклалася долонею замість лозини! Та й з курчатами теж: навіщо їх лякати подумки, коли можна просто кишнути? Ледь Санько згадав про Грицика, як з за тину з'явилася його нестрижена голова.

– Ти чому вдома сидиш? – запитав Грицик. – Хіба не знаєш, що наші йдуть козакувати?

– Козакувати?!

Санькові ноги самі собою метнулися до воріт, і відразу з сіней пролунав мамин голос:

– А куди це ти розігнався?

Крізь стіни вона бачить, чи що?

– Мамо, там же хлопці ідуть козакувати! – благально почав Санько. – Я ж тільки подивлюся – й назад! Ну, мамо...

– А курчата?

– Так вони... ти поки що вдома побудеш, еге ж? Шуліки ж побачать, що курчата не самі. А я шви ко, мамо...

– От же реп'ях, – зітхнула мати. – Ну, гаразд, можеш збігати. Тільки ж дивися, щоб я тебе вночі не шукала!...

Та Санько вже нічого не чув.

У Воронівці так повелося здавна: як тільки висівали в землю зерно, найметкіші хлопці збивалися у ватагу і йшли у дніпровські плавні полювати на звіра чи ловити рибу. Раніше це називалося здобичництвом. А тепер, хоча хлопці займаються все тим же, чомусь називається козакуванням. А чому саме — ніхто вже й не скаже.

Шоправда, Саньків далекий родич і сусіда сухорукий дід Кібчик інколи казав таке:

— По-татарському козак — це вільна людина, котрій і сам чорт не брат. Хоче — звіра полює, хоче — візьметься за шаблюку і йде на ногайця. А нинішні... — тут дід Кібчик презирливо спльовував на землю, — швидше від кози пішли. Обгризає геть усе в плавнях, а з очеретів і носа не висовує. Щоб, бува, якийсь татарин його не побачив.

Хто його знає, може, й мав рацію дід Кібчик. Бо козакував майже все своє життя. Кажуть, ніби аж до самого моря добирався. Таке хіба що одному козакові Швайці нині під силу. Проте того Швайку ніхто у Воронівці не бачив, а дід — ось він, поруч живе.

Про діда Санькові розповів Грицик. І взагалі, Санька інколи аж злість бере: це ж він — дідів родич, а якийсь Грицик про діда знав куди більше. І не тільки про діда, а геть про всіх.

У Воронівці переконані, що з Грицика ніколи не буде гарного пастуха. Бо все йому треба кудись бігти, щось розізнавати. І якби не страшний бугай Петрик, котрий слухається лише Грицика — нізачо б йому не бути пастушком. — А як же череда? — запитав Санько, ледь встигаючи за товаришем. — Хто її пасе?

Та Грицикові не до череди. Від Санькового запитання він відмахнувся, як від надокучливої мухи:

— Та Петрик же сам і пасе... О! Бачиш — ще стоять. А я боявся, що вже запізнився.

Внизу, під зруйнованими валами старого городища звивалася річечка Іржавиця. Одразу за городищем вона вливалася в болото, розчинялася в ньому на десятки плес та протічків — і вже ген, аж на обрії, впадала в неозорі дніпровські плавні.

Зараз біля берега застигло кілька човнів плоскодонок. Біля човнів зібрався чималенький гурт воронівців. Посередині ніяково переминалися з ноги на ногу ті, хто намірявся цього року козакувати. Тут і Левко Заярний, колишній сільський пастух, і Лесь Одуд, у котрого волосся стирчить, як одудів гребінь, і Володко Кривописко, якому колись кінь звернув щелепу набік, та так звернув, що нікому не вдалося вправити її назад. Тут і Тиміш Перепічка, мати якого випікає найсмачніші у Воронівці коржі, і Марко Кожушний, і ще кілька хлопців з далеких кутків, про яких Санько майже нічого не знає.

Грицик одразу ж пірнув у гурт, пробився до Левка і смикнув його за рукав.

— Левку, слухай... ти ж казав, що візьмеш і мене!

Левко винувато відвів погляд убік.

— Та то я не подумав. Ну, куди я тебе візьму такого малого?

Очі у Грицика наповнилися слізьми. Проте він не відступав.

— Я чув, що в козаків є такі... ну, хлопці, як я. Ті, що коня доглянуть, зброю почистять і взагалі...

— Так я ж іще не козак! Я тільки збираюся ним бути. І коня в мене ще немає, сам знаєш. От зароблю на нього, тоді поговоримо.

Грицик тільки зітхнув. Коли це ще буде?

Неподалік від них ридала мати Тиміша Перепічки. У Тиміша від того плачу уже вся сорочка на грудях змокріла.

— Ой, синку, на кого ж ти мене покидаєш? — розпачливо примовляла мати. — Я ж не переживу, коли щось станеться з тобою...

Після цих слів, мов по команді, заголосили й інші матері. Бо ж козакування — то справа дуже небезпечна. Он як пішли минулого року п'ятеро хлопців з сусідньої Михайлівки, то й досі не вернулися. Чи то буря застала їх посеред Дніпра, чи татари захопили в полон. Та краще б вони загинули, бо татарський полон куди жакливіший...

— Ну чого б я ото так рюмсав? — врешті обурился дід Кібчик. — Хлопці в дорогу зібралися, а ви їх виряджаєте, наче на кладовище. Ет, баби, одне слово! Ану, хлопці, відійдемо вбік. Треба трохи погомоніти...

Коли майбутні козаки вирвалися з материнських обіймів і з'юрилися навколо діда, він сказав:

— Ви от що, хлопці... Пливіть водою, а до берега поменше приставайте. Бо, кажуть, татарви цього літа більше, ніж сарани. Зрозуміли мене?

— Зрозуміли, — за всіх відказав Левко Заярний.

— Ми тільки на островах будемо зупинятися, — запевнив діда Тиміш Перепічка.

— Еге ж, тільки там, — підтримав його Володко Кривописко.

— І правильно зробите. А як дістанетеся Кам'яного острова, то шукайте Байлемового Василя. Не забули такого?

— Та ні, — запевнив діда Левко Заярний, що був сусідом Байлемів. А сам Василь уже другий рік не повертається до Воронівки. Так і зимує десь у дніпровських плавнях. Сподобалося, мабуть, йому там.

— А коли Василя не буде? — запитав Лесь Одуд.

— Це ж чому? — здивувався дід Кібчик.

— Ну... мало що могло статися.

— Там він. Нікуди не дінеться. То ж коли розшукаєте, пристаньте до нього. Скажіть, що я так велів. Зрозуміли?

Слова ці дід Кібчик промовляв тихо, і чули його лише майбутні козаки, всюдисущий Грицик та ще дідів онук Демко Дурна Сила. Дурною Силою його називали не тому, що в Демковій голові бракувало якоїсь клепки. Ні, Демко був хлопець, як і всі. І не набагато старший від Санька з Грициком. Лише на три роки. От тільки сила у нього була якась дурна. Як стисне комусь руку, то у того аж пальці злипаються. А одного разу дядьки засперечалися, хто з них зможе витягти з баяри навантаженого воза. Тягли, тягли — ні в кого не виходило. А Демко підійшов, уперся в землю, смикнув за дишло — і відлетів кроків на п'ять. Разом з дишлом. А віз так і залишився в баярі. Аж доки його не витягла тітка Мокрина, Санькова мати.

— Діду, я теж піду з хлопцями, — занидів Дурна Сила.

— Цить! — гримнув на нього дід і замахнувся здоровою рукою. — Молоко на губах ще не висохло! — і знову повернувся до майбутніх козаків: — Пливіть уже, хлопці. А то так і до ранку не рушите.

Хлопці забралися до човнів і відштовхнулися тичками від берега. Воронівці дивилися їм услід, аж поки останній човен не щез в очеретах. Тоді повільно розійшлися по домівках. Дядьки обережно підтримували матерів, що аж заходилися від плачу.

Хтозна, чи судилося їм ще побачити своїх дітей?

Один лише Санько був переконаний, що з хлопцями нічого лихого не станеться. А звідкіля йшла та певність — і сам не знав.

Грицик і Санько поверталися разом із дідом Кібчиком. Панський пастушок з повагою позирав на старого. Ще б пак — не кожного діда так слухаються дорослі хлопці! Що не накаже — те й роблять. От би наказав Левкові Заярному, аби той взяв з собою і його, Грицика! Або комусь іншому, хто теж піде козакувати. Бо все одно Грицикові у Воронівці нічого робити. Ні хати, ні матері з батьком не лишилося. Ще з позаминулої осені, коли зненацька наскочили татари...

Але що для цього треба зробити? Прохання і сльози не допоможуть — дід тонкосльозих не любить. От якби якось йому сподобатися! Тоді, може, і на казав би комусь дід: візьми з собою і цього хлопця! Гарний хлопець: око зірке і шаблю вміє тримати...

Хоча щодо шаблі, то дід, може й не скаже, мало ще сили в Грицикових руках. А от щодо зіркового ока... А чом би й справді не переконати діда, що в нього, Грицика, найзіркіші у Воронівці очі? Он учора вони побачили таке, що і в страшному сні не насниться... Він навіть Санькові цього ще не казав. А дідові скаже. Грицик ще раз зиркнув на діда і запитав:

— Діду, а знаєте, що я хочу сказати?

— Як хочеш, то скажи, — байдуже відказав дід. Видно, його думки блукали десь далеко звідсіля.

— А сміятися не будете?

— Коли пальця покажеш, то, може, й засміюсь...

— Ні!...— зняковів Грищик. — Скажіть, а нечиста сила у Воронівці є?

Дід Кібчик кинув на нього здивований погляд.

— Як тобі сказати... Поки що її не бачили.

— А я бачив! — зраділо вигукнув Грищик. — У мене, діду, знаєте, яке зірке око! Ні в кого такого немає.

— То й де ж ти ту силу бачив?

— Внизу, на старих згарищах. Коли звідси йти до сторожового дуба. Знаєте Сидіркове подвір'я?

Дід Кібчик зненацька зупинився. Схоже, ця новина його неабияк стривожила.

— Нечиста сила, кажеш... Викинув би ти це з голови, хлопче, і не лазив би, куди не слід. Там же гадюк повно.

— А я їх не боюся, — гордо відказав Грищик. — Ломакою по голові — раз! — і все.

Несподівано дід Кібчик схопив Грищика за вухо.

— Я тобі покажу — раз! — гримнув він. — Нічого там немає! А коли ще раз дізнаюся, що там вештаєшся — ноги повисмикую, зрозумів?

— Зрозумів! — скрикнув Грищик. — Ой, дідусю, зрозумів!

— То гляди ж мені...

Грищик тримався за вухо і розчаровано дивився услід старому. Оце так сподобався!

ВРЯТУЙМО ВОРОНІВКУ!

Хлопці сиділи під тином Санькової хати. Грищик був такий ображений на діда Кібчика, що геть забув про свої обов'язки пастушка. Він з-під лоба зиркав на дідове подвір'я, що було навскоси через дорогу, і бубонів:

— От виросту і теж посмикаю його за вуха. І подивлюся, сподобається йому таке чи ні!

Санько теж був ображений. Але не на діда Кібчика, а на Грищика. Теж мені товариш! Чужим так розказує, а свої про нечисту силу дізнаються останніми.

— Так я ж не встиг, — виправдовувався Грищик. — Я ж у тітки Дарки ночував. А зранку не встиг.

І справді, Грищик, як пастушок, ночував у різних людей. Тиждень у одних, тиждень у інших. Так воронівці домовилися між собою.

А трапилося з ним таке.

Вчора Грищик гнав череду до Воронівки трохи пізніше, ніж звичайно. Треба було заспокоїти бугая Петрика, котрий завжди нервував, коли його підданих корів ділили на два гурти — воронівський і той, що належав канівецькому старості панові Кобильському, — пан чомусь вважав, що паша біля Воронівки краща, ніж під Канівцями. І поки Грищик заспокоював бугая, сонце майже сховалося за деревами. А перед самою Воронівкою одна дурна телиця раптом задерла хвоста і кинулася до лісу. То ж Грищик і подався за нею. Вже і лаяв її, і кликав — мов у воду впала. А коли споночило, вибрався Грищик на Кам'яну гору та й зажурився. Іти до села — страшно, бо ж хазяйкою телиці була люта баба Пріська. Залишатися ночувати на горі — теж боязко.

— Сам же знаєш, у якому місці ця гора, — пояснив Грищик.

Санько кивнув. Страшно не тому, що вона крута, а тому, що дуже підозріле там місце. Хоча з одного боку видніється Воронівка зі старим городищем, зате внизу під горою лежить згарище Сидіркового подвір'я, котре чомусь полюбили болотяні гадюки. А праворуч, за плавнями, ледве вгадується Вовкулацький кут. Кажуть, там водяться справжні вовкулаки. Вони інколи навідуються до Воронівки. А дорога від Вовкулацького кута до Воронівки одна — через кам'яну гору...

Отож сів Грищик край гори та й задумався, як бути далі. І раптом бачить — знизу, на Сидірковому подвір'ї, ніби щось ворухнулося. Чи то кінь, чи то людина. Потім щось стукнуло.

Трохи пізніше зблиснуло. Почулося гарчання.

І в ту ж мить поруч з Грищиком щось затріщало і теж, здається, загарчало. Грищик і не зчувся, як скотився з гори у видолинок. Але й тут не зупинився, бо те щось погналося за ним. Гналося і ні на крок не

відставало. Навіть коли під місяцем завиднілися воронівські хати — все одно мчало слідом.

— Йой! — вихопилося у Санька. — ІЩо ж це було?

— Телиця, що ж іще, — похмуро відказав Грицик. — Вона, мабуть, теж чогось злякалася, бо бігла за мною, наче навіжена.

Хлопці помовчали. Санько співчутливо поглянув на товариша: ну й дісталось ж йому!

— Може, на Сидіркового подвір'ї були вовки? — запитав він.

— Та ні. Щось більше.

— Невже ведмідь?

— Тю, — сказав Грицик. — Там же зблиснуло. Ніби хтось викресував вогонь.

— Тоді, мабуть, то були якісь люди, — здогадався Санько.

— Можливо, — згодився Грицик. — Але які?

— Як які? Наші, воронівські.

— А чом би це воронівські ходили в таке місце, та ще й уночі? Що їм, дома робити нічого?

— Тоді... тоді це були чужі. — очі у Санька стали круглими. — Може... татари?

— Я теж спочатку так гадав... А оце зранку збігав туди, дивлюся — нікого немає...

Санько з повагою поглянув на товариша. Ну й хоробрий цей Грицик! Нічого не боїться.

— Сам збігав? — запитав Санько. — Без дорослих?

— Звісно, сам. Одні сліди там лишилися. І знаєш які?

— Мабуть, людські. — І вовчі теж. Людські і вовчі. І перетинаються. То вовчі поверх людських, то людські поверх вовчих...

— То що ж виходить — вовки і люди були разом, так?

— Еге ж, — згодився Грицик.

— Але так не буває!

— Не буває. То ж я думаю, що це були не люди і вовки, а вовкулаки!

Санькові перехопило подих. Про вовкулаків казали, що вони ще страшніші од татарів. Від тих хоч сховатися можна, а від вовкулаків — ні. І розпізнати їх теж неможливо, бо вони можуть набути будь-якої подоби. Он у них в селі до минулого літа жила баба Мотря. Якось ще малою пішла вона до лісу по ягоди. Аж раптом чує, ніби її мати кличе. Дивиться — і справді мати.

Ходімо, каже, за той видолинок, там ягід ще більше. Йде баба Мотря за нею, а сама думає: як же це мати опинилася в лісі, коли вона хвора вдома лежить? І ледь подумала про це, як голова у матері стала не людська, а вовча. Добре, що хоч люди були неподалік і прибігли на бабин крик. А перевертень завив з люті і подався до свого Вовкулацького кута...

— Треба комусь про це розказати! — схопився на рівні Санько. — А то вони ще людей погризуть.

— Казав уже, — невесело заперечив Грицик і до торкнувся до все ще червоного вуха. — Бач, як мені повірили?

Хлопці замислилися. Бо коли вже дід Кібчик не повірив, то що ж тоді казати про інших?

— А як від них врятуватися, не знаєш? — нарешті подав голос Санько.

— Я чув, що коли вовкулака збирається кидатися на тебе, то треба негайно обвести навколо себе коло, а тоді перехрестити того вовкулаку...

— А чи встигнеш? — засумнівався Санько. — Бо поки те коло обводитимеш, він тобі тричі горлянку перегризе.

— Та ж коло треба обводити заздалегідь, — пояснив Грицик. — Дізнаєшся, де ті вовкулаки водяться — і окреслити.

— А я чув, що на вовкулаків треба ходити гуртом, — сказав Санько.

— Я теж про це чув...

Грицик ляснув гедзя, що сів йому на коліно.

— Слухай, Саньку, а давай-но підемо туди разом! — сказав він.

— Р-разом? — зіщулився Санько. — Так... мама ж не пустить!

— Ех, ти, — з жалем сказав Грицик і підвівся.

— Зачекай, — зупинив його Санько. — Я подумаю. Тільки добре було б ще когось взяти. З дорослих.

— Було б добре, — згодивсь Грицик. — Але кого?

Відповісти Санько не встиг. Здалеку долинуло глухе ревіння. Хлопці визирнули з-за кущів.

Вулицею йшов велетенський бугай Петрик. Ішов і люто ревів. Чи то хтось його образив, чи сам образився на когось.

У селі зчинився переполох. Злякано закричали жінки, дітлахи кинулися до перелазів. Слідом за ними подалися крикливі кури і поважні гусаки.

Санько й сам незчувся, як теж опинився у дворі. А Грицик з цікавістю спостерігав за переполохом, котрий зчинив його чотириногий приятель. На той гамір визирнув з воріт Демко Дурна Сила. Трохи подумав і рушив назустріч розлютованій тварині. В його руках невідомо звідкіля узялася замашна ломака.

— Ти куди? — почувся з двору сердитий голос діда Кібчика. — Куди тебе, бісів сину, понесло?

— Як куди? — здивувався Демко. — Ви ж бачите, діду, яке воно? Ще біди накоїть...

— Ану, назад! — примнув дід.

— Та...

— Кому я кажу! Назад, песиголовцю, а то ще покалічиш бідну тварину!

Демко якусь мить вагався. Тоді жбурнув ломаку під ноги бугаєві і не згірш гусака перелетів через тин. Петрик кілька разів штрикнув ломаку своїми гострими рогами і розчаровано заревів. Він прагнув битви.

І тоді на вулиці з'явився Грицик. Без будь-якого страху він рушив назустріч бугаєві.

— Ти що, Петрику, здурів? — запитав він. — Ану, пішли до череди!

Петрик, угледівши свого малого господаря, перейшов з розгніваного реву на докірливе гримкотіння. Та аби хто не подумав, що він аж такий слухняний, бугай уперся лобом в молодий кленок — і той зламався, мов тріска. Тоді Петрик підійшов до Грицика і задер голову, аби той почухав під шиєю.

Потому легенько підштовхнув свого господаря рогом: ходімо, мовляв, а то стомилися вже тебе чекати.

Вони подалися до череди. І невідомо було, хто кого веде: пастух бугая, чи навпаки — бугай пастуха.

Коли вони минали Санькове подвір'я, Грицик неголосно сказав:

— Тепер я знаю, кого візьмемо з собою.

— Кого? — почувся за тином переляканий Саньків голос.

— Демка. З довбнею. І не бійся, Саньку, можеш виходити на вулицю. Петрик добрий, він малих не чіпає.

Петрик на знак згоди схилив свою страшну голову. І тут же гримкітливо ревноу.

— Мені й тут незле, — відказав Санько.

ПОХІД НА ВОВКУЛАКІВ

Демко Дурна Сила стояв біля повітки і в задумі чухав те місце, котре було трохи нижче спини. Він почувався вельми кепсько. Не тому, що в котрий раз отримав від діда, а тому, що дідова наука ніяк не йде йому на розум.

Почав оце Демко скородити город, і все ж ніби йшло гаразд. Та як згадав, що хлопці пішли козакувати без нього — то така взяла Демка досада, що й не зчувся, як зламав надвое граблі. Чи то слабкі були, чи то натис сильніше, ніж годиться. От і отримав більшим уламком від діда. Так отримав, що й досі свербить.

На діда Демко не ображався. Хто ж його буде вчити, як не єдина рідна душа? А дід поганому не навчить. Він же прагне, аби Демкова сила хоч трохи порозумнішала. Як у двокрідної тітки Мокрини, Санькової матері. Вона ніколи грабель не ламає і не висмикує дишло з воза...

Хотів Демко ще раз почухати свербляче місце, та зненацька почув тихий посвист. Біля перелазу стояли Санько з Грициком. Грицик насторожено водив очима по подвір'ю.

— А де дід? — запитав він.

— Та нема, — відказав Демко. — Подався до лісу за новою рогачкою для граблів. А що, він тобі потрібен?

— Навпаки, — відказав Грицик і перебрався через перелаз. — Демку, хочеш піти з нами?

— А куди?

— Зараз ми тобі розкажемо...

На диво, Демко, котрий, окрім діда, нікого й нічого не боявся, цього разу почав вагатися. Навіть відмовився спочатку.

— Ну чого ти не хочеш іти з нами, чого? — допитувався Грицик. — Ти ж нічого не боїшся. Ми ж бачили, як ти хотів зупинити Петрика.

— Так то бугай... — нерішуче відмагався Демко. — Його ж видно, за що хапати. За роги, чи за хвоста... А там — вовкулака. За що ти його вхопиш?

— За вуха, — порадив Санько. — Чи теж за хвоста.

— Еге ж, за хвоста... Покаже він тобі несправжнього. Ти за нього — хап! А в руці нічого. От. А він тобі за цей час в горлянку вчепиться...

Згодився Демко йти з хлопцями лише тоді, коли взяв до рук замашну довбеньку.

— Отак як крутону, то аж засвистить, — сказав він.

Потому змахнув довбенькою — і справді почулося щось схоже на свист.

Хлопці аж відсахнулися.

— І хреста можу викрутити, і коло окреслити. Ні і, довбня таки зручна річ, не те, що ваші шабельки. Від них користі, як від комара.

І він знову змахнув довбнею так, що надто допитливий сусідський Бровко зі скавулінням кинувся в куці.

Відчувши у руках звичну довбню, Демко був згоден іти куди завгодно і коли завгодно. Грицикові ледве вдалося вмовити Дурну Силу зачекати, аж доки місяць здійметься на небо. Бо кожному відомо, що вовкулаків треба хрестити лише тоді, коли проспівують опівнічні півні.

Добре було Демкові — він уже майже дорослий і міг не спати хоч цілу ніч. Грицик теж навчився прокидатися коли завгодно. Найважче було Санькові — мати заганяла його до хати майже з курми і будила тоді, коли сонце піднімалося над деревами.

— Прив'яжи мотузок до ноги, — порадив Грицик. — А інший кінець виведи за двері. Я смикну — і ти прокинешся. Тільки ж дивися, матері не збуди. Бо буде і тобі, й мені.

— Еге ж, — підтримав Грицика Демко. — Не у всякого дядька така важка рука, як у твоєї матері.

Засинаючи, Санько увесь час доторкувався до мотузка — а раптом

відв'язався і йому тоді не вдається стати на бій з вовкулаками?

Снилася йому якась чортівня. То татари тягнуть його кудись із хати, а він опирається. То навпаки — Санько тяг татарина до хати, а той боявся заходити...

Прокинувся Санько від того, що гепнувся на долівку. Було тихо, лише чулося неподалік сонне дихання матері. Через долівку пробігала місячна доріжка. Все здавалося знайомим і звичним, от лише не зрозуміло було, як він, Санько, опинився на підлозі.

Хлопець позіхнув і хотів було забратися під ковдру, як зненацька дужий ривок збив його з ніг.

І знову тиша. Знову сонне дихання матері і місячна доріжка через кімнату.

І раптом — ще один ривок. Та такий, що Санькові здалося, ніби йому відірвало ногу.

І лише тоді Санько здогадався, у чому справа. Хутенько відв'язав мотузка і навшпиньках подався надвір.

Біля порогу стояв розлючений Грицик з Демком.

— Я тебе смикав, смикав, аж рука заболіла, — пошепки сказав Грицик. — Аби не Демко — ти й зараз спав би...

До лісу увійшли, коли місяць підбився високо в небо. Йшли один за одним, вервечкою. Спочатку хлопці, не змовляючись, випустили вперед Демка. На той випадок, коли вовкулака накинеться на них раніше, ніж вони встигнуть його побачити. Проте за якийсь час Грицикові спало на думку, що вовкулака, забачивши таку довбню, спереду напасти не посміє. Зачекає, поки Демко пройде — і накинеться ззаду. Певно, така ж гадка запала і в Санькову голову, тому що хлопці, не змовляючись, одночасно рвонули перед Демка.

— В мене зіркіше око, — прошепотів Грицик, відтираючи Санька. — Що, забув?

— У мене теж зірке, — наполягав Санько. Втім, наполягав недовго, бо збагнув, що найкраще місце під час такої небезпечної подорожі — бути посередині.

Демко в цю суперечку не втручався. Він просто йшов з довбнею, готовий будь-якої миті опустити її на голову нечистій силі.

Нарешті попереду забовваніли руїни. Демко зупинився і почав наслухати. Тоді стенув плечима і сказав:

— Нікого тут немає. Це все твої вигадки, Грицику.

— Цс-сс, — прошипів Грицик. — Це не тут. Це ж далі.

І він показав пальцем у той бік, де колись було дворище підстарости Сидірка, одного з найкращих воронівських козаків. Добряча хата була у підстарости, і пліт навколо міцний, і з підполу до кам'яного льоху вів потайний хідник. А з льоху теж був потайний хід до болота, куди татарин нізачо не полізе. Проте не допомогли Сидіркові ні хідники, ні кам'яний льох. Наклав він головою під час раптового татарського нападу. А жінку його і малого сина так і не знайшли...

Трійця тихенько пробралася до дворища і зачаїлася. Спочатку хлопці нічого не чули, бо навколо хоч і тихо було, але на болоті невинно шуміли очерети. І, лише при звичаївшись, хлопці почали розрізняти якісь звуки, що долинали з того боку, де був кам'яний льох. Звуки скидалися чи то на стогін, чи то на тяжке зітхання.

Не змовляючись, хлопці кинулися окреслювати довкруг себе кола. Проте Грицикові цього здалося замало. Зиркаючи, чи не прочиняться двері кам'яниці, він окреслив ще одне, спільне, коло.

А Санькові чомусь стало аніскілечки не лячно. Може тому, що понад усе захотілося спати. То ж Санько позіхнув, усівся посередині свого кола і голова йому повільно схилилася на груди.

Місяць усе вище піднімався у небі. Піднімався і раз по раз зиркав крізь пролизи у хмарах. Наче перевіряв, чи не занадто він відірвався від землі. З низин повільно підповзав туман.

Стогін чи то зітхання повторилося. Грицик мимоволі вчепився в Демкову руку. Проте Демко відсторонив хлопця і на мигах показав, аби той теж присів. Коли вже доведеться битися, то треба, аби навколо був простір. А то була ще своїх зачепиш...

Стогін перейшов у глухий, підземний голос. Згодом той переріс у тихе загрозливе гарчання. І знову замовк.

Нараз Грицикові здалося, ніби в дверях щось засіріло. Він похапцем тричі перехрестив неясну сіру пляму. Демко теж стріпнувся і заніс довбню над головою. Бо ж бувалі люди казали, що вовкулака кидається, мов блискавка, і для нього десять кроків, котрі відділяли хлопців від льоху, — ніщо.

Проте сіра пляма, схоже, нікуди кидатися не збиралась. Хіба що ледь-ледь ворухнулася. Місяць знову визирнув з-за хмари, і Грицикові здалося, що та пляма стала скидатися на згорблену дідусеву постать. І хоч обличчя розгледіти не зміг, усе ж відчув, що той, хто вийшов з кам'яниці, пильно дивиться в їхній бік. Нараз незвична млявість огорнула хлопця. Не було сил навіть поворухнутися. Краєм ока Грицик встиг завважити, що Демко похитнувся і повільно опустив свою довбню на землю. І останнє, що привиділося Грицикові — нечітка постать наблизилася до них, і в Грицикову душу зазирали чиїсь сяйливі очі. І десь, ніби зовсім збоку, з'явилася вовча пашека...

Санько з Грициком прокинулися від Демкового голосу. Дурна Сила лапав навколо себе і дивувався:

— Де ж це поділася моя довбня?

Санько позіхнув, солодко потягнувся і раптом вигукнув:

— А то не вона? Он на берестку висить.

Демко з Грициком здивовано витріпилися на бересток. Тоді, не змовляючись, трійця перевела погляд на двері кам'яниці. Проте вони були зачинені.

Здавалося навіть, ніби до них сто літ ніхто не підходив. І лише коли дуже

пильно придивитись, можна було помітити кілька слідів. Вони вели від кам'яниці у бік Вовкулацького кута.

Повернулися хлопці удосвіта. Село тільки прокидалося. А Санькова мати ще й з хати не виходила.

"Обійшлося", — полегшено зітхнув Санько.

Так, для Санька, як і для Грицика, все обійшлося гаразд. Не пощастило лише Дурній Силі. Зненацька з дворища діда Кібчика почулися такі звуки, ніби хтось бив праником по мокрій білизні. Бив і дідовим голосом примовляв:

— Я тебе туди посилав? Чого сам поліз? Ану, дай лозину, бо ця зламалася!

— Та діду... — розгублено бубонів Демко. — Ну, що ви... Я ж не воза ламав чи граблі... Хлопці казали, що там вовкулаки засіли. От я...

— А в тебе що — свого розуму не вистачає, дитячим живеш?

За якусь хвилину Демко гнав корову до череди. Ішов позади неї, чухав звичне місце і скрушно похитував головою: знову щось не так він вчинив. А що саме — ніяк не міг збагнути.

СУПЕРЕЧКА

Високий жилавий чоловік, ще майже парубок, гнівно зблиснув очима на господаря. Усе ж стримався, лише сказав:

— Ні, вельможний пане. Мені це не підходить.

Якусь хвилю пан Кобильський розглядав гостя маленькими примруженими очима.

— Дурний ти, хлопче, — сказав нарешті. — А я тобі гарне діло пропоную. Бо шаную рід твій і прадідів твоїх. Вони з моїми разом стояли під Синіми Водами. У якій битві вистояли! Трьох ханів прогнали з нашої землі. А чого прогнали? Бо пліч-о-пліч стояли. І дід твій Митро разом з моїм пшеницю грекам возили... А тепер ти на мене звіром зиркаєш. Гадаєш, не знаю чому? Бо в мене он...— пан повів рукою по світлиці, — всього вдосталь, а в тебе — стара свитка і шапка в дірках. Ото і всього. То ж я тобі діло пропоную, а ти...

— Негарне це діло, пане. Одна справа — стежити за татарами, і зовсім інша — за своїм братом. І потім — пан переяславський староста дозволяє козакувати всім, хто того забажає.

При згадці про переяславського старосту пан Кобильський ніби аж на зріст поменшав. Бо хоч і сам був старостою, проте лише канівецьким. А канівецька земля була часткою переяславської. І цей обідраний впертук, цей лайдак ходить у переяславського старости в улюбленцях. Носиться той з ним як з писаною торбою. Ще б пак — краший вивідник землі переяславської! А що, коли цей обідранець Швайка донесе до вух переяславського старости його, пана Кобильського, слова? Михайло Масло — людина гарячкувата, не встигнеш і озирнутися, як перестанеш бути паном. Тому якомога спокійніше пан Кобильський додав:

— Та я що? Я ж не проти здобичництва. А кажу про десяту частку, яку той здобичник має сплачувати. А хто перевірить, яка вона? Може, десята, а може, й сота. От я тобі й кажу: дай мені знати, хто де промишляє. А далі — то вже не твоя справа. І тебе не обділю. Бо ж сам поглянь, у чому ходиш. Ну то як?

— Ні, пане. Те, що ви називаєте поміччю, я називаю зрадою.

— Зрадою?! — заревів пан Кобильський. — Це ти мені кажеш? Ти нігтя мого не вартий!

Він вихопив шаблю, що була при поясі, і замахнувся на гостя. Проте той уже чекав цього. Зблиснули дві блискавки, почувся дзенькіт криці, а через мить шабля пана Кобильського вирвалася з рук.

— Заспокойтеся, пане, — посміхнувся Швайка. — Я скажу вам лише те, що мушу сказати: готуйтеся до татарського нападу. А про все інше — я вас не чув і ви мене не бачили.

Він круто повернувся і вийшов із світлиці.

— Пся крев! — лайнувся пан Кобильський. — Бидло, лайдак! Ну, стривай... — І визирнув у вікно: — Тишкевича! Швидше!

За якусь хвилину перед ним стояв опасистий молодик з чіпкими очима.

— Слухаю ясновельможного пана, — догідливо сказав він.

Пан Кобильський ще й досі не міг заспокоїтися.

— Бидло, — повторював він, бігаючи по світлиці. Нараз зупинився перед Тишкевичем і запитав:

— Чув?

— Що, прошу пана? — здивувався той, ніби й не стояв хвилину тому під дверима і не вслухався в кожне слово. — Що пан має на увазі?

Пан Кобильський полегшено зітхнув.

— Та то я так... Ти запам'ятав того хлопа, який тільки-но вийшов?

— Еге ж, вашмосць! Бридке бидло, так і проситься на палю!

— На палю не треба, а... куди він подався?

— Схоже, у бік Воронівки, просе пана.

— Ага... Мабуть, за Сулу зібрався. То ти от що... На палю, кажу, не треба, а...

— він провів ребром долоні по горлянці. — Тільки не тут, а десь подалі. Зрозумів?

— Зрозумів, ваша вельможність! — виструнчився Тишкевич. — Перехопимо під Мохначем. Він дорогою — а ми навпростець!

— Під Мохначем — то й під Мохначем. Тільки візьми жовнірів зо п'ять, бо то такий хлоп, що просто так до рук не дасться.

— Не турбуйтеся, вашмосць!

Тишкевич крутнувся біля порогу і щез, мовби його й не було. А за хвилину знадвору пролунав шалений дріб копит...

Швайка без поспіху їхав лісовою дорогою. Він ще й дотепер клекотав гнівом. Ну й негідник цей пан Кобильський, ну й глитай! Мало того, що свої села обдирав, мов липку, так ще й хлопців козаків йому видавай! І як же хитро повів: наші предки давали відкоша татарам, то ж і ми повинні триматися разом. Ти, Пилипе, видавай хлопців, а я їх грабуватиму!

Швайка не втримався і сплюнув убік. Найгірше було те, що їхні прадіди таки й справді разом билися під Синіми Водами майже сто тридцять років тому, а діди возили морем українську пшеницю від Очакова та Коцюбієва аж у грецькі краї. А от батьки розійшлися. Батько цього Кобильського, тоді ще Семко Кобильчак, подався до Литви чи Польщі і повернувся звідтіля вже паном, з грамотою на кілька селищ. І син його шляхом пішов...

А він, Пилип, свого батька майже не пам'ятає. Загинув батько. Не змогли татари вибити його з хати, то спалили разом з нею. Швайка все це бачив на власні очі, бо встиг сховатися в болоті. Он там його хата була, за воронівською кам'яною горою. Була та загула. І тепер його хатю став увесь білий світ — від Канева до Кафи, від Переяслава до Хаджибея...

Зненацька швидше відчув, ніж зауважив попереду чийсь присутність. Завмер і довго наслухав глулу ніч. Очі майже нічого не бачили, а серце підказувало: є щось. Шкода, не взяв з собою вірного Барвінка. Гадав, що на своїй землі небезпеки для нього немає. Що ж, це йому наука на майбутнє...

Швайка звернув у нетрі і спішився. Тримавши Вітрика на повіді, обережно рушив паралельно до лісової дороги. Через сотню кроків почув, як тріснула гілка під чиїмись ногами. Очі, що призвичаїлися бачити дещо і в такій темряві, розгледіли край дороги кілька кінних постатей. Рука мимоволі потяглася до лука. Що потрібно цим нічним зайдам, на кого вони чатують? Один із них тихо кашлянув у рукав. Тоді сказав:

— Щось ніби їхало. Чи, може, здалося?

І знову мовчанка. Довга, тривожна.

— Де ж той клятий Швайка? — знову подав голос той, хто кашлянув. — Може, подався іншою дорогою?

— Помовч, — порадив інший і цвикнув зубом.

— І чого це наш пан на нього так з'ївся? — запитав третій.

— Заткніть пащеки, пся крев! — сердито прошипів той, хто перед цим цвикнув зубом. — І ні пари з вуст, бо коли не порішимо того хлопа, то краще панові на очі не потикатися...

Швайка зціпив зуби. Он воно що! Не вибачив йому пан Кобильський, вирішив помститися. Що ж, цього й треба було чекати...

Якби це були татари, Швайка ні миті не гаявся б. Навіть звідсіля, не з'являючись їм на очі, можна було б покласти усіх п'ятьох.

Проте перед ним були не татари. Свої, єдинокровні брати чатували на нього.

Швайка зітхнув. Потому описав широку дугу і вийшов на дорогу далеко за засідкою.

"Чекайте, хлопці, чекайте, — з сумною посмішкою подумав він. — Не минути вам канчуків пана Кобильського..."

ПАСТУХИ

Грицик випасав худобу не сам. Крім нього, було ще троє дідів-пастухів. Зазвичай, коли худоба лягала на відпочинок, діди збиралися до гурту — і тоді починалися такі балачки, що Грицикові аж подих перехоплювало. Про що тільки діди не гомоніли! І про свої битви з татарами, бо хто ж з воронівців не бився з ними. Навіть тоді, коли жили більш менш мирно. І про козакування, і про нечисту силу, яку діди бачили на власні очі. Або ж дід Микола почне балакати по татарському, а Грицик повторює за ним. Дід знає татарську майже як справжній татарин, бо цілих п'ять років пробув у них у полоні.

Але так було не щодня. Все залежало від бугая Петрика. Взагалі, бугай терпів дідів і навіть інколи слухався їх. Проте часом на Петрика находило таке, що бідні діди рятувалися від нього на деревах і сиділи там тихо, мов горлиčky, доки бугай сам по собі не втихомириться. За Грициком же Петрик бігав, мов цуценятко. Навіть коли лютував.

От і сьогодні Петрик був у кепському гуморі. Тож мудрі діди вирішили, що Грицик — а з ним і Петрик — повинні триматися подалі від їхнього гурту. — Вже роки не ті, щоб стрибати по деревах, — пояснив Грицикові дід Микола. — То ти, хлопче, забирай своє страховидло, та погуляй десь, поки воно не втихомириться.

То ж тепер Грицик сидів осторонь і знічев'я майстрував калинову сопілку. Одну собі, а іншу — своєму найліпшому приятелеві Санькові. Взагалі, воронівські хлопці ставилися до Санька трохи насторожено. І було за що. То посеред якоїсь гри Санько раптом відійде від гурту, усядеться десь на горбку і ніби починає до чогось прислухатися. Або ні сіло, ні впало візьме та й скаже: за Городищем телиця в болото залізла. Хлопці туди — а воно й справді так.

Ще Санька вважали маминим синочком, бо тітка Мокрина його й на крок не відпускає від себе.

Та Грицикові до того байдуже. Головне — Санько вірний товариш і ділиться, чим може. То окрайцем хліба, то шматком сала. І тітка Мокрина теж добре ставиться до нього, Грицика. Он позавчора обідом нагодувала і штанцята пообіцяла справити...

Було тихо. Віяв теплий вітерець. Неподалік прогулювався Петрик, і то скубав траву, то глухо й коротко на когось ревів. А діди сиділи на пагорбі і про щось розмовляли. Зненацька вони грудками скотилися з пагорба і почимчикували до коней, що паслися в кущах на узліссі.

— Ви куди? — підхопився Грицик.

— Здається, пан Кобильський їде, — відказав дід Микола і хльоснув свого старого коня, що вже й бігати розучився. — То ти, синку, побудь тут замість нас. Може, тебе Петрик врятує.

Коли наїжджав пан Кобильський, дідам часто діставалося канчуком по спині. То погано, мовляв, випасають панську худобу, то не там поять, то ще щось. Спочатку за лісом здійнялася курява. Незабаром з неї випірнуло десятків зо два вершників. Попереду в пишних одечах їхав пан Кобильський.

Пан, як і Петрик, був сьогодні не в гуморі. Усе сопів, супився і зиркав на свою челядь так, що та мимоволі шулилася. А Тишкевич узагалі побоювався зайвий раз потикатися своєму панові на очі. Тож їхав позаду. Пан Кобильський не просто так вибрався на прогулянку по своїх землях. Коли вже той клятий Швайка твердить, що прийдуть татари, — то вони таки прийдуть. Швайка ще ні разу не помилявся.

А від татар потрібно якимось боронитися. Тому пан Кобильський вирішив зібрати до свого обійстя якомога більше дорослих хлопів, котрі ще не встигли податися в дніпровські плавні. А заодно й запастися провіантом, бо хто ж його знає, як чинитимуть татари цього літа? Може, пройдуть повз

його канівецьке городище, а може, й обложать його, аж доки переяславський староста не збере свого війська. А годуватися чимось же треба...

Про те, що довколишнім селам теж потрібно якось боронитися і годуватися, пан Кобильський думав менш за все. То вже їхній, хлопський клопіт. Та й братиме він же не всіх чоловіків, а лише дорослих хлопців.

А ще пана Кобильського непокоїло те, що без його нагляду лишалися лайдаки, котрі подалися козакувати. Бо йому мала належати десята частка їхньої здобичі. А хто це може вирахувати, крім нього самого? Проте сам він не поїде у плавні нізашо. То ж треба послати туди когось із своїх челядників, коли вже той клятий Швайка відмовився. А з самим Швайкою він ще зустрінеться...

За закрутом дороги завиднілися пишні присульські луки. Найближче пасся гурт первісток. Обличчя Кобильського проясніло. Гарні телички – вгодовані, жваві. І всі до одної належать йому.

Слуги одразу помітили панову посмішку. Хтось полестив:

– Гарна, ой і гарна у нашого пана худобина буде!

– Худобина то гарна, – втрутився інший. – Але ти краще-но на бугая поглянь. Не бугай, а справжній Вельзевул! Хіба що дим з ніздрів не валить. Від такого й сам король не відмовився б.

Пан Кобильський задоволено покрутив рудого вуса. Атож, від такого бугая і сам король не відмовився б...

Пас череду хлопчина років тринадцяти. Він стояв поруч з бугаем і без особливого побоювання розглядав вершників.

– Гей, ти, – гукнув пан Кобильський. – А підійди-но сюди!

– Не можу, – відказав хлопчина. – Петрик сьогодні дуже лютий. І тут з задніх лав вихопився Тишкевич.

– Як ти смієш, негіднику, перечити панові? Ти чув, що він велів?

Підняв нагайку і вчвал пустив коня. Та не проїхав він і десяти кроків, як бугай виступив уперед і ревновав так, що Тишкевич і незчувся, як його кінь опинився на старому місці.

Пан Кобильський гучно зареготав. Йому вже розповідали, як Петрик заганяв на дерева дідів пастухів. А ще казали, буцімто Петрик слухається лише одного хлопця. Тільки той може і заспокоїти його і, мов пса, нацькувати на будь-кого.

– Оце охоронець! – відсміявшись, сказав пан Кобильський. – Не те що ви... – І він презирливо махнув рукою на своїх слуг. – Як тебе звати? – звернувся пан до хлопця.

– Грицик, – відказав той.

– Гаразд, – сказав пан Кобильський. – Коли заберу Петрика до свого двору, прийдеш разом з ним. А де ж інші? Що – нашкодили і бояться на очі з'явитися?

– Та ні, – заперечив Грицик. – З того боку вони. Стережуть, аби якась телиця у болото не залізла.

– Ну, пасіть, – дозволив пан Кобильський. – Тільки ж дивіться мені! І про всяк випадок погрозив Грицикові канчуком. Тоді повернув коня до діброви, за якою мала бути Воронівка.

Тільки-но вершники щезли у видолинку, як старі пастухи випірнули, немов із-під землі.

– Ти диви? – здивовано прошамкав дід Микола, – оборонив-таки Петрик малого! А що той пан казав?

– Та нічого такого не казав, – відповів Грицик. – Питає тільки, куди ви щезли.

– Ну а ти?

– А я сказав, що ви стережете череду з того боку, аби якась телиця не залізла у болото. А там же ніякого болота і немає.

– Молодець, – похвалив його дід Микола.

– Діду, то я побіжу до села, – попрохав Грицик. – Подивлюся, чого вони приїхали.

– Біжи, біжи, – згодився дід. – Заробив. Та й нам потім розкажеш, з чим пан зволили приїхати.

– Може, щось гарне привезли, – висловив здогад другий дід, Микита.

— Тримай кишені ширше, — засумнівався дід Микола. — Коли це ти бачив, аби він з добром приїхав? Ні-і, то був би хто завгодно, лише не пан Кобильський.

ГРИЦИКОВІ ЖАРТИ

Грицик летів навпростець. Проте хоч як він поспішав, та все ж запізнився. Зойки і розпачливе жіноче голосіння здійснювалися над Воронівкою. Панові слуги хапали все, що потрапляло їм до рук, і зносили на царину, куди Тишкевич уже зігнав з десятків воронівських возів. Біля них переминалися з ноги на ногу ті хлопці, що не пішли козакувати і тепер мали боронити пана Кобильського від татарського набігу. А щоб хлопці не розбіглися, їх прив'язали до возів. Сам Кобильський, червоний мов рак, сидів на коні і розмахував нагаєм перед обличчям діда Кібчика.

— А решта де? Куди інші зeszли, питаю тебе?

— Козакувати подалися, — буркнув у відповідь дід Кібчик. Хоча старий і схилив голову, проте час від часу зиркав на пана так, що тому ставало лячно.

— Як стоїш? — обурився старший челядник Тишкевич. Цвикнув хворим зубом і замахнувся на старого нагаєм. — Що, забув, хто перед тобою? То я нагадаю! — Не чіпайте діда! — почулося з гурту, і наперед вибрався Демко Дурна Сила.

Тишкевич ошелешено закліпав очима.

— Що-о? — пронизливо вереснув він, отямившись. — Це ти мені кажеш?

— Вам, кому ж іще, — підтвердив Демко.

— То отримуй!

Свиснув нагай і гадюкою обвився навколо Демкового плеча. Проте той навіть не поворухнувся. Лише звузив очі.

А Тишкевич повернувся до діда Кібчика і знову замахнувся нагаєм. Проте опустити його не встиг. Демко з такою силою турнув челядника в плече, що той зарився в пилюку.

Пан Кобильський сіпнувся, наче штовхнули і його.

— На мого слугу руку піднімаєш? — гарикнув він і повернувся до решти. — Взяти цього лайдака!

Двійко челядників накинулися на Демка. Та за мить вони вже допомагали Тишкевичу нюхати воронівську пилюку. Проте третій, що наскочив ззаду, ударив хлопця по голові пласким боком меча. Демко заточився. На нього накинулися гуртом, скрутили руки за спиною.

— Прив'язати до воза, — звелів пан Кобильський. "Ич, який здоровань, — подумав він про себе. — Гарний охоронець може вийти, коли не дати лайдакові лінуватися".

— Що ви робите, нелюди! — гукнув дід Кібчик і кинувся на допомогу онукові. — Воно ж іще дитина! Йому і п'ятнадцяти немає!

— Дитина! — зареготали челядники. — Ну й дитинка!

Що було далі, Грицик дивитися не став. Він поспішав до свого приятеля. Та й нічого було мозолити очі панові Кобильському і його челядникам.

Побачать, що він не біля череди, — шкіру здеруть.

Санькове подвір'я мало такий вигляд, ніби ним пройшовся гурт свиней. У повітрі ще кружляло пір'я. Двері до сажу і хати були широко прочинені. Сам Санько з плачем намагався відкотити від льоху кілька здоровенних каменюк. На його лобі виднілася гуля завбільшки з Грициків кулак.

— Хто це тебе так? — запитав Грицик.

— Та той... — схлипнув Санько. — Тишкевич і ще двоє.

— А тітка Мокрина де? Вона ж така сильна, як Демко. Чи злякалася Тишкевича?

— Не злякалася. Вони попросили квасу. А коли мама спустилася до льоху, — зачинили двері і каменюками придавили. А потім винесли все з хати... І одіж, і подушки... і сувій полотна. А мені мама пообіцяла з нього пошити нову сорочку...

— А мені штани, — сумно сказав Грицик. — Ну, нічого, я їм це пригадаю... І друзі заходилися відкочувати каменюки від дверцят. Грицик працював мовчки. Він про щось думав. А коли Санькова мати вибралася з льоху і кинулася до воріт, аби розквитатися з Тишкевичем, Грицик сказав:

— Не треба, тітко Мокрино. Зараз вони дременуть так, що й собаки за ними не вженуться.

А панські челядники уже закінчували з ловами. На возах пронизливо верещали свині, мекали вівці, гелготіли гусаки. Демко стояв у гурті хлопців і намагався витерти заюшене кров'ю обличчя. Але не міг: його руки були міцно зв'язані за спиною.

— Накажете рушати? — звернувся Тишкевич до пана Кобильського.

Той розкрив рота, проте нічого сказати не встиг, бо з горішньої вулиці долетіло розпачливе:

— Рятуйтеся!

На царину вилетіло двійко хлопчаків. Досвідчене око Тишкевича розпізнало в них воронівського пастушка і хлопчину, чию матір вони нещодавно замкнули в льосі. Хлопці чимдуж гнали до юрмиська воронівців, озиралися і кричали:

— Тікайте! Татари йдуть!

Челядники миттю опинилися на конях і на чолі зі своїм паном рвонули так, що пилюка здійнялася до неба. Слідом за ними сипонули до своїх хат воронівці. Вони хапали малих дітей і бігли з ними хто куди — одні до болота, інші — до старого городища, аби сховатися за його валами.

— Стійте! — заволав Гричик. — Зупиніться, ніяких татар нема!

На нього недовірливо озиралися. Все ж метушня потроху припинилася. А коли воронівці дізналися, в чому справа, — над селом здійнявся такий регіт, що його, мабуть, почув і пан Кобильський зі своїми челядниками.

Проте челядникам прислухатися було ніколи. Вони блискавкою промайнули повз ошелешених дідів-пастухів, ледь не розтоптали бугая Петрика, що приліг було відпочити — і розчинилися в канівецькому лісі.

А воронівці й досі трималися за животи. Дехто вже й сміятися не міг. Лежав під тином і тихенько стогнав.

— Дурні, чого гигаєте? — раптом загукав дід Кібчик. — От повернеться пан, тоді зареочете на кутні!

Сміх поволі ущух. Над Воронівкою запала розгублена мовчанка.

— А й справді, — сказав хтось. — Що ж тепер робити?

Дід Кібчик лише зітхнув.

— Там буде видно. А спочатку розберіть усе назад. Потім треба цих двох шибеників кудись заховати. Нехай пасуть худобу подалі від шляху, бо пан таких жартів не розуміє. І днів зо три нехай до села не повертаються.

— А ми як? — запитав Тодось Невмивака, який, теж прив'язаний до воза, стояв поруч з Демком.

Дід Кібчик зітхнув ще важче.

— Цього не скажу. Кожен хай чинить, як хоче.

— То я вже краще подамся козакувати, — сказав Тодось і звернувся до Демка, що повільно розтирав затерплі руки. — Підемо разом?

Демко поглянув на діда. Проте той мовчав.

— Та я... нерішуче почав Дурна Сила. — Я б ого-го! Так діда шкода.

БУГАЙ ПЕТРИК

— Не бійся, Саньку! Він тільки з виду страшний. А насправді він добрий. Правда, Петрику, ти сьогодні добрий?

Петрик і сам ще не вирішив, яким йому сьогодні бути. То ж він низько схилив важку голову з могутніми рогами і спідлоба зиркнув на двоногу комаху, яку до нього щойно підвів маленький хазяїн. Так і не вирішивши, яким йому сьогодні бути, Петрик про всяк випадок копнув рогом землю і глухо заревів.

Двоногу комаху мов вітром здмухнуло.

— Та не бійся, кажу! Підходь ближче. І трави йому нарви. Петрик любить їсти траву з рук. Правда, Петрику?

Проте Санькові ноги відмовлялися рухатися. Легко Грицикові казати — підійди ближче! Вони з Петриком давно знайомі. А він, Санько, оце вперше в житті опинився перед такою горою рогів та м'язів. Правда, щось ніби підказувало Санькові, що йому цього бугая боятися не слід. Та насправді хтозна, що в цього Петрика зараз у голові. Може, захоче розправитися з ним, як ранньої весни розправився з двома вовками? Або з молодим туром,

який місяць тому на своє лихо вигулькнув з лісу? Відолаха і заревіти не встиг...

Коли б Санькові не довелося так нагально втікати з Воронівки, він би і на політ стріли не наблизився до цього страховиська. А так – діватися нікуди. Хто його знає, скільки ще доведеться тут бути...

Поволеньки, крок за кроком наближався Санько до грізного бугая. Нарешті той мотнув язиком і добрячий жмут трави опинився в його роті.

– Ну от, а ти боявся, – зауважив Грицик. – А тепер можеш ще нарвати. Тільки не дуже квапся, бо Петрик подумає, що ти втікаєш від нього.

Другий жмут Санько простяг уже без особливого остраху. А до третього жмутка Петрик рушив сам. Ремигаючи, задер голову і підставив хлопцеві горлянку.

– Хоче, аби ти його почував, – пояснив Грицик.

– Це йому подобається не менше, ніж трава.

Санько чухав Петрикову горлянку і дивувався, як оце він ще зовсім недавно боявся навіть наблизитися до цього лютого зовні звіра. А насправді – бач, аж очі заплющує від насолоди. Точнісінько як їхній Мурчик, коли його гладиш.

А Петрик теж дивувався. Вік нікого не любив, окрім своєї череди та малого хазяїна. Ну, корів – то звісно, чому. Бо він їхній ватаг. А ватаг має оберігати і любити своїх підлеглих. А маленький хазяїн завжди водить туди, де найсмачніша паша і найсолодша вода. І чухає його за вухом або під горлянкою. Та, виявляється, є ще одна істота, доторки якої такі ж приємні, як і хазяїнові.

"Дивина, та й годі", – подумав би Петрик, аби вмів думати. Але думати він не вмів. То ж вдоволено зітхнув і відвів голову убік, щоб новий приятель почував ще й за вухами.

– Ти диви! – широко здивувався Грицик. – Я й не думав, що він тебе так швидко прийме.

Було тепло і тихо. Так тихо, що здавалося, ніби окрім них та високого синього неба нічого в світі більше немає. Хіба що на горбі біля дороги бовваніла згорблена постать діда Миколи. Дід не зводив погляду з дороги, котра вела до маєтку пана Кобильського.

– Стежте за мною, – сказав він хлопцям ще зранку. – Коли за вами їхатимуть – я дам знати.

Спочатку друзі тільки те й робили, що позирали в бік діда Миколи. Та через деякий час їм знайшлося неабияке діло. Грицик притарабанив зі свого схрону надзвичайно цінні для кожного воронівського хлопця скарби: кілька справжніх татарських луків з сагайдаками, повними стріл, з півдесятка ножів і три шаблі, теж татарські. Все це Грицик свого часу розшукав біля старого городища підстарости Сидірка.

– Не завадило б їх почистити, – зауважив він, заклопотано роздивляючись свою зброю. – Ич, як заіржавіли!

І друзі взялися до роботи. За годину зброя виблискувала під сонцем так, що аж очам боліло. А коли зброя так виблискує, то чом би її не спробувати у звитязному двобої!

– Хех! – скрикував Грицик точнісінько так, як дід Кібчик, коли рубав дрова.

Санько не скрикував: його мати рубала дрова мовчки. Неподалік стояв бугай Петрик і осудливо мотав головою. Йому не подобалися ця метушня і дзенькіт шабель. Проте сьогодні настрої у нього був пречудовий. Це він уже знав достеменно.

Десь під обід, коли сонце почало припікати не абияк, Грицик відніс свої скарби назад до схрону. Потому хлопці вляглися в холодку і заходилися грати на сопілках. Одразу ж навколо них скупчилося десятків зо два корів. Вони сподівалися, що от-от сопілки в хлоп'ячих руках заграють точнісінько так, як в руках, скажімо, діда Миколи. Проте сопілки то квакали, то нявкали, то верещали, як голодні поросята. Корови послушали-послухали і розчаровано розійшлися. А бугай Петрик чи не вперше пожалкував, що сьогодні у нього гарний настрої.

За цим заняттям хлопці й не завважили, як дід Микола змахнув рукою і скотився з пагорба. Отямилися лише тоді, коли на шляху з'явилися два вершники. Це були слуги пана Кобильського.

Грицик схопився на ноги і озирнувся. До Чортового яру було далеченько. Єдиним захистом для них залишився бугай. Грицик схопив приятеля за руку і потяг його за Петрикову спину. А той, хоч і був у доброму гуморі, одразу ж збагнув, чому захвилювалися його маленькі друзі. Петрик нагнув важку голову у бік прибульців і загрозливо заревів.

Вершники нерішуче зупинилися. Вони вже чули про шалену вдачу цього могутнього рогатого волоцюги. Але знали також, що чіпати Петрика не можна. Бо то панове добро.

— Ану, лайдаки, йдіть-но сюди! — звелів вусатий челядник.

— А ви нам нічого не зробите? — запитав Грицик.

І це чомусь обурило молодшого вершника. Він хльоснув канчуком по халяві і злісно вишкірився.

— Диви, воно ще й пашекує! Чуєш, що тобі кажуть?

— Не підходьте, — попередив Грицик. — Бачите, бугай сердиться!

На Петрика й справді находив шал. Він люто копнув ратицею землю, очі йому наливалися темною кров'ю.

І тут Санько не витримав. Він помітив, що між ними і вершниками опинилися ще кілька корів.

— Тікаймо! — гукнув він Грицикові і кинувся у бік Чортового яру.

Молодший з прибульців уперішив свого коня і кинувся навперейми втікачам. Тієї ж миті Петрик з несподіваною жвавістю кинувся до нього. Жажно заіржав кінь. Нелюдським голосом зарепетував необачний вершник і раптом змовк.

Заревли, заметушилися корови. Вони відчули запах крові. Якусь мить старший челядник отетеріло роздивлявся роздертий живіт коня і непорушне тіло свого товариша. Тоді зло лайнувся і, широким колом оминаючи розшалілого Петрика, кинувся за хлопцями. Проте не встиг — ті вже скотилися до яру. Між кущів промайнула брудна Грицикова сорочка, і вершник, не роздумуючи, пустив у хлопця стрілу. Не вцілив. Другу і третю випустив навмання. А затим чимдуж погнав коня назад, бо Петрик уже був неподалік від нього.

Хлопці переховувалися в чагарях до ночі. Вони страхалися з'явитися на очі навіть дідам-пастухам. Лише пізно увечері, коли в селі згасли останні вогні, городами прокралися до Санькової хати.

Мати стояла на порозі. Схопила хлопців, втягла їх до хати. Нашвидкуруч завісила вікно і засвітила каганця.

Санько мимоволі зойкнув — мамине обличчя було геть вкрите синцями.

— Тікайте, синочки, — шепотіла вона розпухлими вустами. — Ці нелюди обіцяли скарати вас на смерть, коли спіймають. Втікайте, дітоньки, бо вони вввв завтра повернуться!

— Куди ж нам втікати, мамо? — розгублено запитав Санько.

— Аби ж то я знала! — розпачливо схлипнула мати. — Ось тобі свитка, ось вам сорочечки і вузлик з хлібом... Тікайте, дітки! Десь переховайтеся, а за тиждень повертайтеся. Може, і вгамується.

Вона обняла сина, і її плечі затрусилися в беззвучному плачі.

— За тиждень повертайтеся, — прошепотіла їм услід.

Проте хлопці не повернулися ні за тиждень, ні за місяць.

А за якусь годину до Санькової хати зі стогоном придибав дід Кібчик.

— Ледве дістався, небого, — сказав він. — Схоже, всі печінки повідбивали, гаспиди... Демкові теж перепало. І всім хлопцям, які не встигли втекти. Побили і забрали з собою... — з зусиллям вдихнув повітря і поцікавився: — Твій хоч приходив?

— Приходив, — схлипнула мати. — Вигнала я їх з хати... Нехай заховаються, де зможуть... А мені вже байдуже.

— Гай-гай, — похитав головою дід Кібчик. — А я оце збирався сказати їм, куди податися. Та бачиш, не встиг. Ноги, бач, не тримають...

ЛЮДСЬКИЙ ГОЛОС МЕЖИ ЗВІРІВ

Хлопці скрадалися між городів, мов двійко злодіїв. Бо хто його знає — побачить якийсь сусіда, спіймає і відведе до пана. Бо ж пан велів нагородити тих, хто їх спіймає.

За селом хлопці зупинилися. Над їхніми головами з писком миготіли кажани. У високому небі холодним сяйвом мерехтіли зірки. З лісу долинув стривожений голос оленя.

— Куди тепер? — запитав Санько.

Гричик відповів не одразу. А й справді, куди податися? В селі, звісно, лишатися не можна. І неподалік від нього теж. Бо слуги пана Кобильського можуть повернутися з собаками гончаками. Тож треба було відійти від села якомога далі.

— Підемо до Сторожового дуба, — нарешті ви рішив Гричик.

Про Сторожовий дуб у Воронівці знали всі. Він стояв на півдорозі до Сули і був набагато вищий за довколишні дерева. З його вершини можна було побачити геть усе — і те, що робиться біля Сули та Дніпра, і очерети Вовкулацького кута, і саму Воронівку. А коли добре придивитися, то можна розгледіти навіть канівецьке городище, де мешкав пан Кобильський. Старі люди казали, нібито колись на місці Воронівки стояло місто Римів, а в ньому була велика сторожова застава. І на цьому дубі завжди сидів дозорець. Коли вилізти на дуба і гарно придивитися, то можна було помітити, де саме він сидів. В одному місці гілки перетиналися так химерно, що можна було навіть лежати.

От тільки видиратися на нього було не так вже й легко. Стовбур у дуба був рівний і такий товстий, що й учотирьох не обхопити. Проте воронівські хлопці сплітали із дикого хмелю мотузку, закидали її на нижню гілку, а потім, мов білки, видиралися на вершечок дуба.

На щастя, мотузка звисала майже до землі.

Хлопці наламали трохи дрібних гілочок, аби їм було м'якше. Тоді вкрилися свиткою, притислися один до одного і поринули в сон.

Проте проспали недовго. Зненацька з глибини лісу до них долинув жакний рев. Йому у відповідь озвалося моторошне виття. А ще за якийсь час під дубом з хрюканням і вереском протупотів гурт свиней. Вони поспішали заховатися у плавнях.

— Мабуть, від вовків утікають, — висловив здогад Гричик. — Чи від ведмеда.

— А він сюди не забереться? — запитав Санько.

— Не забереться, — заспокоїв його Гричик, котрий знав усе на світі. — Дорослі ведмеді по деревах не лазять.

Потому Гричик згорнувся клубочком і за мить солодко засопів. А Санько заснути вже не міг. Він раптом відчув, що над ними нависла небезпека.

"Ну, гаразд, — роздумував Санько. — Дорослий ведмідь по деревах не лазить. А напівдорослий?"

Хлопець пильно вдивлявся в темряву — туди, звідкіля нещодавно долинуло жакливе ревіння. Зненацька йому привиділось, ніби там щось блимнуло. На якусь мить щезло. Потім знову блимнуло, проте вже в іншому місці.

— Грицику, — прошепотів він. — Глянь, щось світить.

— Де? — стрепенувся зі сну Гричик.

— Он там...

І знову зблиснуло. Тепер вже майже біля землі.

— Дика кішка, — ледь чутно мовив Гричик. — Коли б не полізла до нас...

Санько зіщулювся. Він чимало чув про диких кішок. Хоча й скидаються на звичайних, проте набагато більші. За розміром майже як вівця. Хвіст у них коротенький, а на вухах китички. А що вже лихі! Заляже на нижній гілляці і чатує на здобич. І отямитися не встигає, як уже лежить на землі з перегризеним горлом. Два роки тому таке трапилося з Саньковим сусідою дядьком Свиридом. А він же не якийсь хирлявий дядько був, двох татарів подолав під час останнього нападу!

Нараз два вогники щезли, і до хлопців долетів звук м'якого стрибка на землю. Тієї ж миті повітря розітнув зляканий писк. Мабуть, дика кішка на когось накинулася.

І справді, через хвилю до них долинуло задоволене мурмотіння.

— Тепер не страшно, — сказав Санько. — Вона вже сита.

— Хтозна, — заперечив Грицик. — Вони й ситими нападають.

Схоже, він мав рацію. На землі знову зблиснуло. Затим Санько розгледів сіру пляму, що рухалася у бік Сторожового дуба.

— Ой... — раптом злякано прошепотів Грицик. — В нас же і зброї нема!

І справді, хлопці так поспішали, що не взяли ні чого з собою. Ні ножів, ні луків.

— Що ж робити? — запитав Санько.

— Не знаю... — відказав Грицик. Він і справді не знав, як бути. Мабуть, вперше у житті.

Під Сторожовим дубом почулося шкрябання. Скидалося на те, що дика кішка гострила кігті. Згодом сіра пляма повільно поповзла по стовбуру.

У Грицикових руках якимось дивом опинився сухий штурпак. Але що ним можна вдіяти?

Санько напружено вдивлявся у сіру пляму, котра піднімалася вгору.

"Не лізь, — подумки умовляв він її, як ото нещодавно курчат на своєму подвір'ї. — Ти ж сита. Навіщо тобі ще й ми? Ну, не лізь же далі, зупинися!"

У відповідь почулося зле сичання. Два вогники блиснули у Саньків бік. Та він був ладен присягнутися чим завгодно, що сіра пляма завмерла!

"Молодець, — подумки продовжував він говорити з дикою кішкою. — Йшла б ти собі до лісу, га? Ну, що тобі варто це зробити? Там же поживи скільки завгодно. Ну, йди, прошу тебе, йди геть!..."

Він уявив, як дика кішка, зупинившись, почала роздумувати, що їй робити далі. Потім вона розвернулася і поволеньки стала спускатися по стовбуру...

За мить під Сторожовим дубом почулося м'яке гупання.

— Пішла! — зраділо видихнув Грицик. — А я вже було подумав... Як ти гадаєш, Саньку, чого вона пішла? Невже чогось злякалася? А чого?

— Не знаю, — силувано відказав Санько. Якась дивна кволість огорнула його. У скронях гупали велетенські дзвони, і голова аж розривалася від того бамкання. — Я попросив її піти...

— Як попросив? — не зрозумів Грицик.

Санько не відповів. Він припав чолом до холодної гілки. Стало трохи легше.

А з сусіднього дерева на них знову світило двійко вогників. Проте Санькові було вже байдуже. Йому страшенно захотілося спати.

Та заснути знову не вдалося. За деякий час з темряви долинув стукіт копит, що наближався до Сторожового дуба. Долинав він звідтіля, де ще зовсім недавно хлопці разом з Демком чатували на вовкулаків.

— Хтось їде, — прошепотів Грицик.

— Може, то олені? — кволим голосом відгукнувся Санько.

— Олені від села не йдуть, — заперечив Грицик. — Схоже, що це...

І він міцно стис руку товариша. А стукіт копит долинав уже зовсім зблизька. Нарешті хтось невидимий протупотів повз Сторожовий дуб. Голосно тріснула гілочка під копитами, і враз пролунало оглушливе:

— Апчхи!

Грицик ледь не закричав з жаху. А може, й скрикнув, бо стукіт нараз припинився. Хтось, невидимий у темряві, ще раз кашлянув, а потім подався далі.

Незабаром стукіт копит розтанув у далині.

— Хто б це міг бути? — стиха запитав Санько. — Кашляло ж як людина.

Слухай, може, нас уже шукають панові слуги?

Грицик шморгнув носом. Він досі не міг подолати тремтіння. Лише трохи згодом зауважив:

— А дикої кішки вже не видно. Аби то був хто з людей — вона залишилася б на місці.

— То, виходить, це не людина проїхала?

— Виходить, ні.

— А хто ж тоді був?

— Я чув, що єдиний, від кого ховається навіть дика кішка — це вовкулака...

— Ой...

Почало розвиднюватися. Густі тумани повільно потягнулися від Вовкулацького кута, білим перекотиполем покотилися повз Сторожовий дуб у бік Воронівки. Здавалося, ніби увесь світ залито молоком. Лише інколи в прогалинах між клубками туману можна було розгледіти обриси дерева чи купу очеретів.

"Тепер вже не страшно, — сонно подумав Санько.

Очі йому злипалися. — Над ранок хижакі ховаються. І вовкулаки, мабуть, теж. Тепер можна й поспати..."

І чи то він вже заснув, чи ще ні — але нараз перед його очима зринула постать білобородого діда. Вона сповільно пропливла в далеч за клубками туману. Дідові вуста щось шепотіли до Санька, проте він не міг розібрати, що саме. А коли постать відпливла в далеч, — Санько раптом побачив себе і Грищика на трав'янистій купині, котру повільно зносила вниз дніпровая течія. А попереду виднівся острів. Санько його ніколи не бачив, але чомусь знав, що острів цей носить назву Кам'яного...

А потім він став тоненькою гіллячкою, яку трусив дужий вітер. Трусив і прохав прокинутися.

— Саньку, та прокинься нарешті! — розлючено заволав вітер Грищиковим голосом, і Санько прокинувся.

Грищик сидів поруч. На його щоці червоніла свіжа подряпина.

— Спиш? — докірливо сказав він. — А я вже на вершечку побував. Ніде нікого. А знаєш, що я вирішив? Біля Воронівки ми ховатися не будемо. А підемо до Кам'яного острова. І знаєш, коли я це придумав? Коли спав. Сплю, а мені хтось ніби каже: "Ідіть до Кам'яного острова, ідіть до Кам'яного..." Диви! Що там?

Під дубом лежало двійко ножів. Поруч з ними — два луки і сагайдаки зі стрілами.

То були скарби з Грищиковаго сховку.

МЕДОВА ЯМА І ВОВК

По обіді хлопці були далеко за Сулою. Починалися геть незнайомі місця. Грищик, що йшов попереду, намагався триматися ближче до дніпрових плавнів.

— Як побачимо татарина — мерщій в очерети, — пояснив він Санькові. — А в очеретах татарин нас нізащо не знайде.

— Зате там повно кабанів, — заперечив Санько. Дивна млявість все ще не полишала його.

— Ну то й що? Хрюкне кабан — ми одразу в степ!

— Краще було б пливати по Дніпру. Там ні кабанів, ні татарів нема.

— Звідкіля ти знаєш? — заперечив Грищик. — Не татари, то ще хтось є. Та й пливати довго. Аж цілих п'ять діб. А пішки, хлопці казали, до Кам'яного острова можна дістатися за три дні.

Чим далі було від Воронівки, тим певніше почувався Грищик. Степ був рівний, мов долоня. Вітер хвилику гнав смарагдові трави.

І ніде — жодного татарина. Хіба промайне вдалині стадо диких коней-тарпанів, чи осудливо погляне з високої могили на малих втікачів кам'яна баба.

В плавнях теж було тихо. Свині відсипалися у своїх, прихованих від чужого ока, баярах. Лише мошва та птаство вилися над головою. Одразу за Сулою Грищик підстрелив дві качки. Хлопці розвели багаття і добряче пообідали. Та чим нижче схилялося сонце, тим швидше згасала Грищикова впевненість. Йому почало здаватися, ніби за ними хтось стежить. Вже кілька разів Грищик помічав, як щось сіре шмигало в траві неподалік від них. Шмигало безшелесно і тихо, неначе тінь.

"Мабуть, якесь звірятко, — заспокоював себе Грищик. — Бо ж у степу ні диких кішок, ані ведмедів немає..."

Проте раз у раз ковзав стривоженим поглядом по найближчих купинах. Одного разу навіть стрілу пустив.

— Навіщо? — запитав Санько.

— Просто так, — навмисне бадьорим голосом відказав Грищик. — Схоже, ховрашок проскочив.

— Ні, не ховрашок, — заперечив Санько. — Щось більше. І набагато.

— Ти теж його бачив?

— Еге ж. Може, лисиця? Так ні. Вона руда. А те, що прошмигнуло, було сіре.

— Мабуть, заєць...

Тепер хлопці йшли обережніше. І не стільки стежили за тим, що діється у степу, скільки вдивлялися в найближчі куці. Проте навколо було так тихо і спокійно, що острах невдовзі минув.

Високо в небі кружляли птахи. Віяв млявий вітерець. З очеретів долинали заклопотане качине кахкання. Довкола хлопців вилися бджоли. З кожним кроком їх ставало дедалі більше.

— Ого, скільки їх тут! — дивувався Санько. — Немов у дуплах діда Мусія.

— Куди тому дідові, — заперечив Грицик. — Тут їх значно більше. От тільки б знати, де вони тримають мед.

Грицик понад усе полюбляв мед. Та й Санько теж. От би зараз знайти дупло, викурити звідтіля маленьких, вкритих пушком злук, а потім висмоктати з щільників неймовірно смачний мед! І заїдати кислуватим маминим хлібом. Та, схоже, поблизу не було місця, куди бджоли зносили б мед. Для цього потрібні старі дерева з дуплами. А їх теж не видно. Хіба он, удаліні, щось синіє.

— Мабуть, байрак, — сказав Санько.

І тут сталося несподіване. Санькова нога провалилася у щось тепле і липке. Тієї ж миті над ним здійнялася хмара бджіл. Санько зарепетував не своїм голосом і миттю обігнав Грицика, що йшов попереду.

— Що з тобою? — запитав Грицик. Проте відповіді не дочекався, бо розлютовані бджоли обсіли і його.

Хлопці мчали степом, мов двійко наполоханих оленів. Тепер їм було не до татар. Та й навряд чи татарські коні змогли б їх зараз наздогнати. Отямилися хлопці в очереті.

— Чого це вони на тебе так налетіли? — ледве зміг вимовити Грицик, бо його уста вже нагадували дві пишні пампушки. На цих двох пампушках усілася здоровецька груша. Санько відчував, що й у нього не краший вигляд. Ліве око запухло так, що його можна було розплющити хіба з величезним зусиллям, горіли вуха, а до шиї наче хтось приклав розпечене залізо.

— Хіба я знаю, — відказав Санько. — Ішов і раптом провалився у яму...

І він провів рукою по зашерхлих вустах. Рука була надивовижу солодка.

Санько придивився до неї здоровим оком, ще раз лизнув — і вигукнув:

— Та це ж мед! Грицику, я провалився у медову яму!

Грицик провів пальцем по Саньковій руці, просунув його між двох пампушок. Ще. І ще раз.

— ...ед, — нарешті задоволено вичавив він із себе.

Тоді подумав і додав: — ...оди...

— Що ти кажеш? — не зрозумів Санько.

— ...Оди, — повторив Грицик. — ...ити...

І показав, ніби він п'є із кухлика.

— Зрозуміло, — сказав Санько. — Хочеш води?

— Еге, — відказав Грицик. Це було єдине слово, яке він міг вимовити, не ворущачи вустами.

І хлопці подалися шукати воду.

Байрак, до якого вони дісталися, стояв над неширокою річечкою з низькими заболоченими берегами. Чвакаючи у твані, хлопці кинулися до неї і занурили обличчя у прохолодну воду. Стало трохи легше.

Пирхаючи, Санько підвів голову й озирнувся. Перед єдиним його оком постав невеличкий вибалок, в котрому росли старезні дерева. Довкіл валялися сухі гілляки. Видно, хтось колись збирався розкласти тут багаття, проте не встиг.

— Грицику, давай зробимо пліт, — запропонував він товаришеві, що ніяк не міг відірвати обличчя від води. Проте той лише заперечливо повів головою і знову занурив її у річку по саму шию.

Санько тяжко зітхнув. Це ж стільки ще треба йти до того Кам'яного острова! А так – лежиш собі на сухій траві, роздивляєшся на всі боки – а Дніпро сам несе тебе туди, куди потрібно.

Він ще раз зітхнув і поглянув на протилежний берег. І зненацька побачив таке, що краще б вже бджоли йому і друге око вжалили!

По той бік річечки сидів вовк. І не вовк, а справжнє вовчисько! Таких здоровецьких Санько ще ніколи не бачив.

– Грицику, глянь... – затинаючись, сказав Санько.

Хлопці завмерли. Першим отямився Грицик. Він вихопив з-за спини лука, висмикнув з сагайдака стрілу і націлив її на вовка. Проте вчасно схаменувся. Такою стрілою, як у нього, можна лише поранити звіра. А поранений звір, як відомо, вдесятеро лютіший від здорового.

Вовк, здається, теж здогадувався, що Грицикова стріла особливої шкоди йому не завдасть. Він улігся на траву і позіхнув, вишкіривши ікла. Санько мимоволі здригнувся – такі ікла і здоровецькому турові миттю перегризуть ногу...

Задкучи, хлопці відійшли від берега. Певний час вовк зацікавлено спостерігав за ними. Зненацька нашорошив вуха і шез у кущах.

Тільки тепер хлопці відчули, як у них тремтять коліна. Йти на той бік їм уже не хотілося.

– Бачиш, Грицику, він нас зовсім не боїться, – сказав Санько. – А що ж буде вночі? Ні, ти як хочеш, а я далі не піду. Я буду робити пліт.

Цього разу Грицик погодився.

Для воронівського хлопця зробити пліт було звичним ділом. До того ж усе було під рукою – і сухі палиці, і торішня трава, і мотузки дикого хмелю. Не встигло сонце заховатися за очеретами, як на дрібних брижах погойдувалося щось схоже на копичку сіна. Хлопці, не гаючись, забралися на плота, і Грицик відштовхнувся тичкою від берега. Пліт повільно зрушив з місця і поплив за течією до Дніпра.

Коли вони дісталися до першого закруту, Санько схопив товариша за руку:

– Глянь! Знову з'явився.

Так, на тому місці, яке вони тільки-но полишили, стояв той самий сіроманець. І вигляд у нього був такий прищелепкуватий, що хлопці мимоволі засміялися.

– Не встиг, – сказав Санько. – Шукай собі іншу поживу!

НІЧНІ СУПУТНИКИ

Другий день пливли хлопці тихим дніпровим плесом. На світанні приставали до берега, аби вполювати якусь птаху. Тоді знаходили межі очеретів суху галявину і розкладали багаття. Поївши, шукали дикий щавель, ласували солодкими коренями ситнягу чи добудовували плота. Гарний вийшов у них пліт! Найдосвідченіше вороже око не здогадається, що це таке. І керувати ним легко, бо вчора Санько виловив дошку і примаїстрував її під весло. А коли сонце сідало за обрій, хлопці виводили пліт на бистрину і пливли за течією.

От і сьогодні вони лежали горілиць на ще теплому сіні, дивилися на далекі мерехтливі зорі і стиха розмовляли.

– Як виросту, буду козаком, – мовив Грицик. – Але не таким, як наші воронівські.

– А яким? – поцікавився Санько. – І чим тобі наші не подобаються?

– Бо не цікаво. Сиди собі та лови рибу чи бобра. А потім староста все забирає собі. Ні, я буду такий, як Микола Сом. Чи навіть Вирвизуб...

– А це хто?

– Невже не чув? Це ж, ого, які козаки! Татари їхнього духу бояться. Бо вони не рибу ловлять, а йдуть у степ полювати на ногайців. То відіб'ють полонених, то налетять на татарське селище і мстяться за наших... А найбільше я хотів би бути таким, як Швайка. Чув про нього?

– Ні.

– То що ти тоді взагалі чув? А це ж такий розвідник, якого ще світ не бачив! Не встигнуть татари зібратися в набіг, як Швайка вже передає про це переяславському старості, і ніхто з татар його не спіймає. А знаєш, чому?

— Ні...

— Ех, ти! А тому не спіймають, що він уміє перекидатися на вовка...

— То він що — вовкулака? — вжахнувся Санько.

— Мабуть, що так, — згодився Грицик. — Тільки він добрий. На своїх не кидається. Або ще під'їде до найголовнішого хана і стрілою в нього — раз! — і нема хана.

— А татарські слуги навіщо? — засумнівався Санько. — Вони ж його не підпустять до свого пана!

— А вони й не знають, що це Швайка. Бо він часто вбирається у татарську одіж і вміє балакати по-татарському, як справжній татарин... — Грицик зітхнув. — А я ще не зовсім навчився балакати по-татарському. От якби до осені побув з дідом Миколою, то напевне б навчився. А потім пробрався б до татар і, коли всі захропуть, — шаблюкою — раз, раз! Оце вам за маму! Оце за тата!

Тепер вже зітхнув Санько.

— Я б теж хотів помститися їм за тата, — сказав він. — Але ж не знаю по-їхньому. Слухай, Грицику, може, ти мене хоча б трохи навчиш, га?

Грицик помовчав.

— Не така вже це й легка справа, — нарешті озвався він. — Проте коли ти просиш, то навчу. Для друга мені нічого не шкода.

— От спасибі! — вихопилося у Санька. — І тоді ми разом поїдемо у ту орду. Швайка один, а нас двоє було б, уявляєш? От здорово!

Схоже, Грицикові ці слова сподобалися неабияк.

— О! Ми тоді б з тобою... — почав він, проте одразу й замовк. — Слухай, за нами, здається, хтось пливе, — прошепотів він. — Ховаймося! І хлопці пірнули до нори, що була в копичці. Позад них почулося легке плюскотіння. Ніби хтось загрибав веслами. Затим пролунали голоси. Навіть не голоси, а тиха пісня:

Ти ногаєць, я ногаєць,
Оба ми ногайці.
Ти попався Вирвизубу,
Я попався Швайці...

— Замовкни! — раптом пролунав розгніваний голос. — І без тебе кішки на душі шкребуть.

— Та я що? — знітився той, хто співав. — Я ж нічого. Що люди співають, те й я.

— Люди, люди, — передражнив його власник розгніваного голосу. — Чхав я на твоїх людей!

— Та не смикайся ти, Митре, — озвався третій голос. — Наше діло маленьке. Що дадуть, те й повеземо. А звідкіля воно візьметься — то вже не наше діло.

З імлі випірнуло два човни. На першому сиділо троє. Задній, порожній, був прив'язаний до першого.

— Дивіться, куди правите! — сердитим голосом сказав той, хто сидів на носі. — Он трохи на копицю не наскочили.

Санько і Грицик затамували подих. Як добре, що вони здогадалися натягати сіна та старої трави! А то зараз сиділи б перед чужинцями, мов пташенята на долоні.

Передній човен круто звернув убік.

— Ну й розвелось всілякої погані, — пробурчав той, хто сидів на веслах. — То тобі корч, то копиця. Проїхати вже ніде.

— Дядьку Митре, а що нам можуть накласти в човни? — запитав той, хто перед цим співав. — Тільки не сердьтеся, коли я щось не те запитав. Я ж оце уперше з вами.

— Поясни йому, куме, коли воно таке святе, — сказав задній. — А я тим часом трохи подрімаю.

— А що тут пояснювати? — відказав кум. — Роби, що велено, та й годі. Роби, поки голову не знесуть.

— Таке скажете, дядьку! Хто це нам голову знесе? Ми ж по панському наказу пливемо.

— От-от. А тут тобі панів нема. Тут козаки хазяйнують. А в них свої порядки.

— Які ж то свої?

— А такі. Коли спіймають на гарячому — не зважать, панський ти чи ні.

— То що, дядьку... Ми щось не те чинимо, га?

— А ти як думав? З добрими намірами вночі не скрадаються...

— А де ж інші?

— Подалися понад плавнями. Запопадуть якогось роззяву — і бувай здоров. А ми його здобич повеземо до пана.

Голоси все віддалялися, аж поки не розтанули у далині. Тільки тоді хлопці висунулися з нори.

— Якісь дивні люди, — сказав Санько. — А в мене так в носі засвербіло, що ледь не чхнув.

— Добре, що не чхнув, — спохмурнів Грицик. — Бо пішли б ми з тобою на дно раків годувати.

Санько мерзлякувато зіщулився.

— Еге ж, від таких треба, мабуть, триматися подалі, — сказав він. — Як ти гадаєш, Грицику, скоро буде Кам'яний острів?

Грицик пильно вдивився у темряву, що почала розсіюватись.

— Та повинен вже бути, — сказав нарешті. — Про те хто його зна — Кам'яний він чи якийсь інший. Треба б у когось запитати...

Добре було дідові Кібчикові радити воронівським козакам, щоб дісталися до Кам'яного острова, а там розшукали Байлемового Василя. А як того Василя розшукаєш, коли навіть ні у кого запитати?

НА ОБІЙСТІ РУДОГО МАЦИКА

Поволі світлішало. Легкий вітерець погнав за течією пасма рожевого туману. Треба було шукати сховок на день.

Хлопці підігнали плота до піщаної коси. Грицик першим вибрався на берег і довго вдивлявся у туманну далечінь.

— Нічого не розібрати, — нарешті сказав він. — Мабуть, Саньку, треба йти у плавні. Може, когось зустрінемо. А ні — подамося у степ. Я чув, що на впроти Кам'яного острова росте діброва. І там є дуб майже такий, як у нас Сторожовий.

Приховавши пліт від чужого ока, друзі поснідали і подалися у плавні. Проте цього дня їм не дуже щастило. Майже до обіду пробродили вони в очеретах, але натрапляли лише на боброві чи видрячі сліди. А людського так і не знайшли. Двічі Грицик рятував Санька з трясовини, один раз Санько врятував Грицика.

— У нас болото, як болото, — сказав Грицик, викручуючи одержу. — Одразу видно, куди ступати. А тут... Я гадав, що це галявинка, а воно бач, що вийшло...

По обіді вони дісталися до вузького і довгого острова, що лежав обіч двох озерець. На ньому якийсь бородатий дядько в'ялив рибу. Угледівши хлопців, втупився у них так, начебто перед ним вигулькнув десяток потопельників.

— Свят, свят, — перехрестився він. — Скільки перебачив у цих болотах всілякої чортівні, але дітей — уперше.

І все ж, як розшукати Байлемового Василя, чи бодай де живуть воронівські хлопці — не знав.

— Я в цих місцях ще недавно, — пояснив він. — Знаю хіба що рудого Мацика. Тільки він мешкає ближче до степу...

І дядько махнув рукою в бік очеретів.

— Спасибі вам, — сказав Грицик, і хлопці подалися у тому напрямку.

Та чи то дядько махнув рукою не дуже точно, чи хлопці самі трохи збочили, проте коли вони вибралися з плавнів, ніякого Мацика не знайшли. Ні рудого, ні ще якогось.

Вже звечоріло. Хлопці нерішуче зупинилися. Повертатися назад вони побоювалися. Плавні — то не таке місце, аби по ньому розгулювати вночі. Проте й серед голого степу теж не хотілося ночувати. Можна прокинутися з татарським арканом на шиї.

— Давай проберемося он туди, — запропонував Грицик і показав на купу дерев, що бовваніла неподалік очеретів. — Переночуємо у гіллі, а зранку видно буде.

Проте до дерев вони так і не дісталися. Зненацька зі степу долинув стукіт копит. Ледве хлопці встигли зачаїтися, як з за очеретів, що довгим язиком видавалися у степ, вигулькнуло п'ятеро вершників. Неподалік від хлопців вони зупинилися. Але й на такій відстані розгледіти їх було нелегко, бо на землю вже опустилися сутінки.

Передній зіскочив з коня і наказав:

— А тепер — переодягатися! — і цвикнув зубом. — От бісова личина — знову розболівся...

Вершники спішилися. Скинули верхню одягу, розв'язали сакви. А за хвилину хлопці закліпали очима від подиву: перед ними були не звичайні подорожні, а татарські вояки.

— Га, Свириде, тепер тебе рідна мати не впізнає, — зареготав один з них.

— Вилитий бусурман!

— Краще б на себе подивився, — огризнувся Свирид.

— А що, я теж такий, — згодився насмішник. — Мудро пан рішили. Коли що — хай нас шукають межі ногайців.

— Готові? — запитав той, що цікав зубом. — Ану, на коні! Рушили!

І дивні вершники почали розчинятися в сутінках. Грицик вагався недовго.

Він зіскочив з дерева і сказав:

— Саньку, давай слідом!

— Та... — нерішуче опирався Санько. Чомусь йому страшенно не подобалися ці люди. А чому — і сам сказати не міг.

— А раптом це сам Швайка! — наполягав Грицик. — Забув, як він у татарську одягу перевдягається?

— Ні...

— То побігли! Може, й нас із собою візьме!

Хлопці чимдуж припустили навздогін. І вчасно: очерети саме поглинули останнього вершника. Згодом довелося брати напрямок на шурхит та чвакання кінських копит в баговинні.

Хлопці йшли не озираючись. То ж і не бачили, як назирці за ними скрадався вовк. Той, через якого вони пересіли на пліт.

Врешті шурхит припинився. Натомість почулися вигуки і звуки якоїсь метушні. Ще кілька кроків — і перед очима у хлопців з'явилася невеличка галявина з куренем посередині. Неподалік від куреня горіло багаття. Воно освітлювало руду людину зі зв'язаними руками. Четверо спішених вершників нишпорили в курені та під очеретами. П'ятий стояв перед зв'язаним і розмахував канчуком.

— Де ж твоє хутро, лайдаче? — допитувався він.

— Немає в мене ніякого хутра, — відказав зв'язаний. — Ще не напольовав...

— Брешеш!

Канчук свиснув у повітрі. Зв'язаний мимоволі відсахнувся. На його обличчі з'явилася темна смуга.

— Скажеш тепер?

Зв'язаний мовби й не чув цього запитання. Він лише похмуро стежив за метушнею спішених вершників. А ті виносили з куреня в'ялену рибу та птицю. Один викотив барилко меду.

— Гарно попрацював лайдак, — сказав кремезний зайда, що трохи накульгував на праву ногу.

— Та хіба це праця? — зневажливо відказав інший. — Це кожен зможе. А от хутро де?

— Знайшов! — почувся радісний голос.

З-за куреня вигулькнув ще один зайда. В руках тримав добрячу в'язку бобрових та видрячих шкурок. Він зупинився між багаттям та хлопцями, що зачаїлися край очеретів, і засміявся:

— Гай-гай, та від цієї здобичі сам пан не відмовляється!

— Це вам так не забудеться, — крізь зуби вичавив бранець. — Згадаєте ще рудого Мацика...

— Замовч! — гарикнув на нього той, хто розмахував канчуком. Тоді підійшов до знахідки, провів по хутру рукою і наказав: — В'яленину та віск з медом тягніть до ріки. Там куми, мабуть, уже припливли. Хутро — на коней! — А з цим що робитимемо? — той, хто знайшов шкірки, кивнув на рудого Мацика.

— Камінь на шию — і в воду!

А бранець тим часом поводився якось дивно. Не плакав, не ставав на коліна, не вмовляв, аби йому дарували життя. Він підвів голову і з його вуст зірвався дивний посвист. Скидалося на те, ніби Мацик підманював якусь звірину.

Прибульці здивовано втупилися в нього.

— Ич, розсвистівся, — зауважив кульгавий. — Справжній тобі канівецький соловейко.

— Мабуть, з глузду з'їхав, — здогадався інший. — Від переляку.

Проте рудий бранець мовби й не слухав їх. Він вперто висвистував одну й ту ж мелодію:

— Ф'ю...фіу...ф'ю...

І того свисту не зміг зупинити навіть ще один виляск канчука. Рудий Мацик все висвистував свою дивну мелодію і при тому дивився у бік хлопців.

Гричик аж зіщулився: невже рудий Мацик їх бачить? То, коли так, їх можуть побачити і грабіжники!

Що ці дивні вершники були грабіжниками, Гричик вже не сумнівався. Від таких треба триматися подалі.

А з іншого боку — цьому Мацикові треба якось допомогти. Але як?

Прибульці тим часом уже закінчили виносити речі з Мацикового куреня.

Клишоногий втиснув хутро до лантуха і прив'язав його до луки сидла сивого коня. Поруч насторожено тупцювало ще четвірко коней. Їх неабияк щось тривожило.

Зненацька один із них стріпнув головою і сполошено заіржав. В ту ж мить з очеретів йому на шию кинулося щось сіре й довге. При світлі багаття мигнули прищулені очі, зблиснули білі ікла. Кінь схарпудився, став дибки. Та було вже пізно — вовк вчепився в його горлянку. Решта коней зірвалися з місця і з голосним іржанням кинулися в темряву.

З несподіванки прибульці отетеріли. Клишоногий кинув лантуха з хутром на землю і пронизливо вереснув:

— Вовкулака!

Прибульців наче громом чворохнуло. Вони не могли відвести очей від потвори, яка накинута на їхнього коня. Першим отямився той, хто був з канчуком.

— Пся крев! — лайнувся він. — За мною, боягузи!

Спішені вершники, вихопивши шаблі, кинулися за своїм старшим.

Проте вовка вже не було. Він наче розчинився в темряві. І якби не мертвий кінь на траві — ніхто й не здогадався б, що тут тільки-но трапилося.

Приблуди похмуро стовпилися навколо коня.

— Здається, рудий свистів не просто так, — нарешті порушив мовчанку один з них. — То він викликав цього вовкулаку.

— Схоже на те, — згодився старший і люто цвикнув крізь зуби. — Я ж йому зараз...

Спішені зайти обернулися до зв'язаного. І остовпіли: того теж не було біля вогнища. Як крізь землю провалився. Лише в одному місці все ще погойдувалися очерети.

Не було і Санька з Грициком. Хлопці без пам'яті летіли у глупу ніч.
НАД ОЗЕРОМ

Хлопці бігли не озираючись. Куди — й самі не знали. Чи то в бік татарського степу, чи назад, до Сули. А може, і ще в якийсь бік.

Нестримний переляк додавав їм сил.

Не розбійних вершників жахалися вони, а того велетня-вовка, котрий невідомо як вихопився майже з-за їхньої спини. Може, то й справді був вовкулака, як стверджував один із зайд?

"Раз — і вчепився в горлянку, — згадав Грицик і мимоволі пришвидшив свій біг. — На очах у всіх, ні кого не злякався... А що, як він оце жене за нами?"

— Саньку, не відставай! — гукнув він. Але тут же перечепився через купину і заорав носом у траву.

— Ти не забився? — запитав захеканий Санько, схилившись над товаришем. Замість відповіді Грицик схопився на ноги і дременув, як заєць. З темряви до Санька долинуло:

— Не відставай!

Поволі світлішало. Почали подавати голос перші птахи. Нарешті на одному боці небо зажеврило. Там сходило сонце, і хлопці, виявляється, бігли саме на нього, прямісінько у татарський степ. Незабаром зіркі Грицикові очі угледіли на виднокраї якусь темно зеленаву купину.

Купина виявилася невеличким гайком на пагорбі, що був порізаний численними яругами. Яруги всуціль були вкриті непрохідними заростями шипшини та глоду.

— Ноги не несуть, — поскаржився Санько і знеможено присів на струхлявілий стовбур. Грицик опустився поруч.

— Трохи відпочинемо і підемо далі, — сказав він.

— Підемо, — ледь чутно згодився Санько.

Проте нікуди вони не пішли. Хлопці й незчулися, як заснули.

Прокинулися вони від стривоженого воронячого каркання. Кілька чорних птахів скупчилося на найближчому до хлопців дереві і вдивлялися в небо. А там повагом ширяли орли. Зненацька один з них склав крила і грудкою полетів до землі. Проте не впав, лише торкнувся крилом трави і знову шугонув угору. В його пазурах щось тріпотіло. А вороняччя, вже заспокоєне, заходилося чистити пір'я. Час від часу то один з них, то інший косив оком на хлопців. Мабуть, вбачав у них поживу.

Грицик позіхнув і підвівся. Вороняччя з карканням знялося в повітря.

— Тихіше, Грицику, — не розплющуючи очей, сказав Санько. — Здається, щось має статися.

— Де? — схопився Грицик і озирнувся.

Довкола простягався рівний, наче стіл, степ. Праворуч ледь-ледь мріли сизі дніпровські плавні. Неповдалік виблискувало невеличке озерце. Його низькі береги поросли шелюгою та очеретом. Над озером схилилося з десятків старих розлогих верб.

— Ніде нічого, — сказав Грицик. — Вигадуєш ти, Саньку.

Проте в голосі його не було певності. Коли вже Санько казав, що йому щось здається, то це щось мало статися.

Та до обіду нічого не трапилося. Зрештою, хлопці осмілилися настільки, що, намагаючись лишати за собою якомога менше слідів, подалися до озера і напилися води. На зворотньому шляху Грицик підстрелив куріпку.

— Підсмажимо надвечір — і рушимо в дорогу, — сказав він, хоча не мав ані найменшого уявлення, в який бік вони повинні рушити.

Санько не відповів. Він виліз на крислатий бересток і завмер межі гілок. Він все ще чогось чекав. Зненацька до Грицика, котрий вже роздумував, чи не час розводити багаття, долетів приглушений вигук товариша:

— Грицику, поглянь!

За мить Грицик уже сидів на гілці поруч з Саньком. На самісінькому обрії здійснювалася чорна хмара куряви. Вона наближалася до пагорба, на якому зупинилися хлопці. Курява мовби гналася за кількома десятками вершників. Попереду, на відстані стріли, мчав ще один вершник.

— Татари! — видихнув Грицик, і хлопці грушами скотилися з дерева. Не змовляючись, шугонули в кущі шипшини.

Якийсь час друзі лежали непорушно. Лише серця стугоніли так, що не чути було стукоту кінських копит.

"Ой, мамо, — розпачливо думав Санько, сховавши голову в торішне листя. — Попалися! Що ж тепер буде?"

Першим отямився Грицик. Він підвів голову, озирнувся довкола — і ледь не розреготався. Його друг Санько голову таки заховав добре, а от все інше, мабуть, виднілося на цілу версту.

— Саньку, не стій рачки, — прошепотів він.
— Га? — запитав Санько і підняв нажахане лице.
— Не стій рачки, кажу!

Санько слухняно припав до землі. А Грищик поповз до краю пагорба, аби крізь щілини між гілляччям роздивитися, що ж воно відбувається. За хвилю почув поруч Санькове дихання.

Вершники були вже недалеко. Татари, а це були саме вони, гналися за одинаком, що летів на кошлатому темно-рудавому коневі. Ще один гурт вершників гнав з боку плавнів. Мабуть, не давав утікачеві можливості звернути до Дніпра.

Це, зрештою, зрозумів і сам втікач. Він лише на мить зупинився, і цього було достатньо, аби переслідувачі охопили його широким півколом. Втікач, майже не цілячись, випустив стрілу — і один з татарів звалився під ноги коневі. Інші мимоволі стишили біг і, користуючись цим, втікач знову вихопився вперед.

Повз пагорб гулко протупотів змилений кінь. Вершник, чорновусий смаглявий юнак, низько припав до його шиї і час від часу озирався. І хоча це була лише мить, все ж Грищик встиг завважити на його спітнілому обличчі глузливу посмішку.

Вершник чвалом гнав коня саме до озера. За якусь хвилю він з шурхотом врізався в очерети.

Хлопці здивовано презирнулися: здурів цей утікач, чи що? Адже в цьому очереті навіть псові не сховатися, не те, що вершникові з конем!

А далі навколо них так затупотіло, засвистіло і загалайлакало, що очі хлопців заплющилися самі собою. Їм здалося, що от-от по їхніх тілах пройдуться кінські копита.

Проте тупіт і свист щезли так само швидко, як і налетіли. Хлопці обережно підвели голови. І вчасно.

Нараз із очеретів вихопився кошлатий кінь. Проте утікача на ньому вже не було. Кілька татар кинулися навперейми коневі, решта почала спішуватися. Татарів зо п'ять лишилися на своїх невеличких коненятах і, мов сови, водили головами навсібіч.

Спішені переслідувачі, не роздягаючись, кидалися у воду по коліна, по груди, пірнали на самісіньке дно і з пирханням з'являлися на поверхні. А хто не вмів плавати, косив кривими шаблями очерет і шельгу.

Лише тепер хлопці збагнули, що саме замислив утікач. Мабуть, він завважив, що його рано чи пізно наздоженуть, то ж відпустив коня на волю, а сам сховався в очеретах. Сховавшись, видовбав очеретинку, взяв її у рота і заліг десь під ряскою.

Цю хитрість воронівські хлопці добре знали. Як знали і те, як з тою хитрістю боротися. Висмикнеш надламану очеретинку — і тільки бульки йдуть з глибини. А невдовзі з'являється і сам утікач — захеканий, і очі на лоба вилазять... Але чи знають про це татари?

Атож, ця хитрість, здається, відома і їм. Ич, кляті, як розмахують шаблями, як висмикують з води кожну підозрілу очеретинку! А озеро ж невеличке, всього з якусь сотню кроків у поперечнику. Та й очерету довкола нього не так багато.

Проте втікач ловитися все не хотів. Уже й сонце почало скочуватися за Дніпро — а татарські пошуки все ще були марними. Уже з лайкою повернулися ті, хто кинувся навперейми коневі втікача — а його самого все ще не було знайдено. Ні живого, ні мертвого.

Грищик з сумом подумав, що вже того смаглявого хлопця і справді може не бути в живих. Напевно, вирішив за краще загинути, аніж потрапити до татарських пазурів. І вчинив отак, як під час останнього татарського набігу на Воронівку вчинив дід Данилко. На своїх хворих ногах дід не встиг разом з іншими добігти до Городища. То ж і свої, і татари бачили, як він подибуляв до болота, а там з очеретиною в роті пірнув у глибоку ковбаню. Татари з веселим джерготінням заходилися скошувати очерет навколо ковбані, сподіваючись, що дід от-от випірне на поверхню. Проте так і не дочекалися. Згодом, коли татари подалися геть і в ковбані уляглася каламуть, воронівці побачили діда. Він лежав на самісінькому дні

і руки його намертво вчепилися в коріння. Дід волів за краще втопитися, аніж потрапити до рук нечестивців.

Так, мабуть, вчинив і смаглявий втікач.

Грицик відчув, як по його щоках скотилася сльоза.

Врешті, татари почали вибиратися з озера. Певне, теж дійшли такого висновку. Кілька вершників проїхало під вербами, уважно приглядаючись до гілля. Решта на всяк випадок ще раз об'їхала навколо озера. Проте нічого підозрілого не знайшла. То ж, збившись до купи, татари повільно рушили назад у степ. Грицик, котрий трохи навчився татарської говірки від діда Миколи, почув, як один переслідувач сказав іншому:

— Схоже, і цього разу вислизнув таки невірний з наших рук.

— З наших вислизнув, — зло реготнув інший, — але ж не з цього озера. Тут йому й смерть.

За тими розмовами нікому з них навіть на думку не спало зазирнути до гайка, що лежав майже на їхньому шляху.

Коли на видноколі розтанули постаті останніх вершників, хлопці вибралися зі сховища і подалися до озера.

— Може, він ще живий, — сказав Грицик, сам не вірячи у свої слова. — Може, лежить десь непритомний. То ми його порятуємо.

Та коли дістався до озера — і сам пересвідчився у марності своїх сподівань. Кінські копита перетворили землю довкола озера в суцільне місиво. На поверхні плавали купи скошеного очерету та шелюги впереміж з жабуринням. І жодної цілої очеретини, з допомогою якої міг би дихати втікач.

Зі сльозами на очах вдивлялися друзі в каламутну воду. Чи дізнаються вони хоча б колись про цю людину, що вирішила за краще вмерти, аніж потрапити до чужинських рук?

— Може, й мій батько десь отак лежить, — стиха сказав Грицик.

Невдовзі каламуть вляглася. Та скільки хлопці не вдивлялися в глибочинь — так нічого й не роздивилися. Торф'янистий намул заховав у собі і тіло незнайомого сміливця, і навіть сліди копит.

— Нічого вже ми тут не знайдемо, — нарешті ви рішив Грицик. — Треба йти далі.

Та перш ніж повернутися до пагорба, обережний Грицик вирішив видертися на одну з верб, аби пересвідчитися, чи не наближається до них зі степу ще якийсь татарський загін. Він обрав вербу, стовбур якої ріс трохи похило і був такий товстий, що й двоє дорослих, взявшись за руки, не змогли б його охопити. Грицик розігнався і спритно, мов білка, побіг по нахиленому стовбуру. Та на четвертому кроці нога його зненацька провалилася в якусь порожнечу. Над стовбуром здійнялася хмара порохні. З несподіванки Грицик змахнув руками і звалився на землю.

— Ти краще вилізь по гілці, — порадив Санько. — Он бач, майже до землі схилилася...

Проте Грицик був не з тих, хто відступає від того, що замислив. Він почував забите місце і відійшов на кілька кроків, аби з розгону знову подертися по стовбуру.

І тут сталося неймовірне. Вербка голосно чхнула, а тоді запитала сердитим людським голосом:

— Ти що — не бачиш, куди лізеш?

ПЕРШИЙ БІЙ ДУРНОЇ СИЛИ

Десяток жовнірів пана Кобильського понуро пленталися попід воронівським лісом. Вони отримали від свого хазяїна наказ зібрати худобу і заховати її десь у нетрях. Бо ж ходили чутки, що ногайці не сьогодні-завтра вчинять напад на Посулля.

Взагалі, і так було відомо, що вони наближаються. Про це свідчили чорні димові стовпи ген на обрії. Хто їх запалював — простим поселенцям нині було невідомо.

Раніше, звісно, всі знали, хто цим займався, — сторожові роз'їзди та княжі вивідники. Проте зараз поріділим князям стало не до того, і сторожові роз'їзди зникли — а дими все одно здіймалися до неба, попереджаючи про небезпеку.

Хоча бувало й інакше – татари налітали майже одночасно з появою сигнальних димів. Поки поселянин розглядає дим та, чухаючи потилицю, роздумує, куди ж йому податися цього разу – татари вже тут як тут. А бувало й навпаки. Татарів ще й духу немає, а між поселян вже ходять чутки, що вони прийдуть, скажімо, завтра під ранок. І що найдивніше – ці чутки зазвичай справджувалися. Але хто їх поширював, звідкіля вони бралися – ніхто й не знав.

Саме такі чутки поповзли цього разу уздовж Сули. То ж пан Кобильський загадав своїм челядникам якомога надійніше сховати худобу. А сховавши, негайно повертатися до Канівців.

Поміж челядників плентався на старезному коні Демко. Став він жовніром несподівано для самого себе. Потому, як його, зв'язаного і закривавленого, пригнали з Воронівки, Демко кілька днів тягав для огорожі канівецького городища товстелезні колоди. Зазвичай Дурна Сила вправлявся один за трьох. І ця його міць привернула чіпке око пана Кобильського. Отож пан і вирішив приєднати Демка до своєї збройної сторожі. Бо ж при потребі такий і від десятка татарів оборониться.

Спочатку Дурній Силі дали найбільшу шаблюку. Проте і вона виявилася залегкою для Демкової руки. Не шабля, а пір'інка з півнячого хвоста. Та й розмахував нею Демко так затято, що, зламавши навпіл шаблі п'ятьох супротивників, вона, зрештою, й сама розлетілася на друзки. Тож відвели Демка до конюшні, всипали за те, що нівечить панську зброю, і веліли озброюватися самому. Розшукав Демко десь замашного окоренка, такого, що не кожен і втримає в одній руці, засмалив на вогні – і тепер від тої Демкової зброї всі шаблі відскакували, мов горох від стінки. А Демкові довбні хоч би що.

А от кінь у Дурної Сили виявився нікудишнім. Був він лишаїстий, підсліпуватий на одне око і такий старезний, що вже й не пам'ятав, коли останнього разу переходив на чвал. Проте іншого коня пан не дав.

– На коня треба заробляти самому, – сказав.

І зараз Демків кінь ледь переступав старечими ногами. Та хоч як дивно, майже увесь час тримався попереду. Хоробрі панські жовніри, не змовляючись, пропускали Демка вперед. Бо надто настирливими були чутки про татарську з'яву. І ледь перед гуртом жовнірів відкривалася лугова місцина, як вони зупинялися, нібито у якійсь важливій справі. І старший поміж них, Куролуп, котрий тимчасово замінив Тишкевича, казав без звичної зневаги, швидше прохально:

– Ану, хлопче, піди поглянь, що там робиться. У тебе ж тес... найзіркіші очі.

І панські челядники тулилися біля узлісся доти, аж доки Демко заспокійливо не змахне рукою.

Панську череду, що паслася під Воронівкою, довго шукати не довелося. Вона паслася там, де й завжди.

Бугай Петрик, забачивши вершників, загрозливо ревнув, і Демко знову опинився попереду жовнірського гурту.

Випасав череду дід Микола. Двоє інших пастухів полохливо бовваніли віддалік.

– Як там мій дідо? – запитав Демко. – Ще не оклигали?

– Та вже ніби трохи прийшов до тями, – відказав дід Микола. – А ти ж чого затесався поміж тих песиголовців?

– Бо я, дідо, вже й сам той... жовнір, – гордовито пояснив Дурна Сила. – Мене пан взяв на службу.

– Тьху, – відказав на те дід Микола. – То ти що – тепера своїх будеш шмагати? Атож, гарний онук у Кібчика, нічого не скажеш!

– Не буду я шмагати, – сказав Демко.

– Будеш, – запевнив його дід Микола. – Під панську дудку і не такі танцювали.

– Гей, ви, чого там шепчетесь? – гукнув Куролуп. – Ану, старий, іди-но сюди! Та шкандибай швидше, поки канчука не отримав.

Коли дід Микола наблизився, Куролуп копирснувся у зубах, зневажливо сплюнув на землю і сказав:

— Так от, старий, треба заховати панську худобу. Чи, може, не чув, що татари йдуть?

— Та чув...

— То ж заховати, кажу, треба. І стерегтимеш. Коли що — не носити тобі голови. Зрозумів?

— Що ж тут не розуміти...

— А місця підходящі є?

— Та є. Оно, коли рушити до тієї улоговини, а потім по гатці дістатися до Жабиного острова — то там і сам чорт нічого не знайде.

— Він правду каже? — звернувся Куролуп до Демка.

У відповідь той ствердно хитнув головою.

Проте корови ховатися на Жабиному острові не збиралися. Їм і тут було непогано. Старші вдавали, що ніяк не можуть відірватися від смачної паші, а молодші все поривалися погасати наввипередки з пастуховими кіньми.

— А, пся крев! — лаявся Куролуп улюбленою лай коюпана Кобильського. — Так ми і до татарського пришестья не впораємося. Ану, допоможемо цим ледарям! Проте й челядникам було нелегко впоратися з чередою. Слуги пана Кобильського не стільки підганяли корів, скільки ухилялися від гострих Петрикових рогів. Але, врешті-решт, і Петрик зрозумів, до чого йдеться. Він вийшов у голови, тихо мукнув, і корови слухняно подалися за ним через гатку.

— Ну, тепер вже легше, — зазначив Куролуп і витер шапкою спітніле обличчя.

— Аби ж то, — заперечив дід Микола. Він притис долоню до лоба і став вдивлятися кудись у далечинь. — Здається, ці бусурмени вже тут...

І справді, через деякий час по той бік луків з'явилися вершники на вертких низькорослих коненятах. Було їх чоловік з двадцять.

— Ви куди? — ревно Куролуп до жовнірів, що вже розвертали коней у протилежному від татарів напрямку. — До мене, пся крев!

Жовніри знехотя під'їхали до свого старшого.

Демко шепнув дідові Миколі, що заходився розбирати гатку:

— Тікайте, діду... Скажете в селі, що татари поруч.

— Та вони вже знають, — відказав дід Микола, уперішив свого коня і зник в лісі.

А Демко рушив до жовнірського гурту. І якось так трапилося, що він знову опинився попереду.

Татари розсипалися широким півколом. Проте нападати не квапилися. Чи то побоювалися, чи то на щось чекали.

— Тримаймося! — підбадьорював жовнірів Куролуп. — Чом зирите на куці? Не бачите, що й татари нас бояться?

Все ж про всяк випадок звелів челяді гуртуватися біля гатки. А тоді звернувся до Демка:

— Ти, хлопче, будеш попереду. А ми тебе підтримаємо з боків.

Татари поволі наближалися. З обох боків засвистіли стріли.

Один зі степняків вигукнув каліченою мовою:

— Здавайтеся! Хто здасться в полон, тому я, Мустафа-бек, подарую життя!

— Знаємо, як ви його даруєте, — крізь зуби пробурчав один з челядників, Варивон. — Аркан на шию — і гайда в Крим.

Демко з вдячністю позирнув на нього. Все ж таки, мабуть, хоробрі його нові товариші, дарма, що надто обережні. Ну й що з того, що вони опинилися за його, Демковою, спиною? Нічого дивного тут нема. Хто-хто, а вони вже знають, що коли він, Демко, розкрутить свою довбню, то навряд чи хто зуміє до нього підступитися. Може, навіть і своїх ненароком зачепити. Тож він, Демко, буде розмахувати довбнею, а нові друзі оборонятимуть його з боків і зі спини...

— Ану, хто з вас не боязкий? — гукнув Демко до татар і здійняв над головою свою важку зброю.

— О, гляньте! — гукнув хтось за Демковою спиною.

Ліворуч від них випірнуло з лісу ще десятків зо два татар. На якусь мить вони завмерли, тоді перегукнулися з нападниками Мустафи-бека — і з вереском кинулися на жовнірів пана Кобильського.

Позаду Демка хтось нажахано зойкнув, і за мить почувся стукіт копит. Демко озирнувся. Панські жовніри, нещадно перішачи коней, летіли один за одним через вузький перешийок. Першим, як годиться, був Куролуп. Спробував Дурна Сила розвернути і свого коня, проте той лише сумно похитав головою і не зрушив з місця. А далі Демкові було вже не до коня. Татари оточили його з трьох боків. Проте наблизитися побоювалися – з таким посвистом злітала у повітря важка довбня. Один з нападників звів лука, проте Мустафа-бей люто grimнув на нього, і той закинув лук за спину.

Мустафі-бею цей ще безвусий богатир не потрібен був мертвим. Він потрібен був йому живий. За такого у невірницькій Кафі можна отримати не менше, ніж за п'ятьох звичайних бранців.

– Здавайся! – гукнув він до Демка.

Проте Демко чув лише посвист власної довбні. І бачив, що від того посвисту дибки ставали татарські коненята.

– Боїтеся, так? – гукав Демко. – Ану, хто перший!

Проте перших не було. Ніхто з татар не хотів накласти головою.

Замість того в повітря злетіло кілька арканів. Демко легко відмахнув довбнею перші три. Ще два обплелися навколо довбні. Смикнув їх Демко до себе – і два нападники вилетіли з сідел. Проте знову замахнутися Демко не встиг. Шостий аркан обвив його шию. Потемніло Дурній Силі в очах, і він гепнувся під ноги коневі. А той, як і раніше, стояв непорушно і не зводив сумовитого погляду з густих димів, що один за одним здіймалися уподовж Сули.

ЛЮДИНА З ДУПЛА

Хлопці закам'яніли. Вони знали і про нечисту силу, і про вовкулаків, але ніколи ще не чули, щоб верба заговорила людським голосом.

Та верба на цьому не зупинилася. Вона заходила чхати. І дочхалася до того, що з неї відвалився шмат кори і перед хлоп'ячими очима з'явилося чимале дупло. А в тому дуплі виднілася голова. У голови було смагляве обличчя і чорні вуса, геть покриті порохнявою.

– Апчхи! – сказала голова. – Ну, чого б я ото товкся, як Марко в пеклі? Голова в дуплі була не сама. Там ще були і тіло, і руки з ногами. І коли все це вибралося з дупла, перед ошелешеними хлопцями постав широкоплечий юнак.

Це був той, за ким гналися татари.

– Апчхи! – востаннє сказав він. Тоді поглянув на хлопців і весело сказав:

– О, знайомці з Воронівки! Як ви сюди потрапили?

Хлопці ще ширше розплющили очі. Цю людину вони бачили вперше. А чоловік заходився приєднувати шмат кори до дупла. Затим відійшов убік, придивився до своєї роботи і задоволено запитав:

– Ну, як, бачили щось подібне до цього? Ні? То ж бо й воно. А тепер, хлопче, – звернувся він до Грищика, – збігай-но до тих дерев та поглянь, чи не повертаються татари.

Коли Грищик подався до пагорба, незнайомиць повернувся до Санька.

– Ну, розкажуй, як ви дісталися аж сюди.

– Ми втекли з Воронівки... – почав було Санько, проте незнайомиць його зупинив.

– Та я про це знаю, – сказав він. – Знаю, як ви налякали пана Кобильського і його слуг, як ночували на Сторожовому дубі.

– То це ви тоді чхнули? – здогадався Санько. – А ми вже подумали, що то були ці... вовкулаки.

– Невже ви їх не викурили зі старих згарищ? – насмішкувато запитав незнайомиць. Виявляється, він і про це знав!

– То, виходить, це ви підклали нам луки і ножі?

– Був такий гріх, – охоче згодився незнайомиць. – А то аж зло взяло: такі сміливі хлопці – і тремтять на гілках, мов дві синички. А ще чого ви боялися?

Санько замислився.

– А ще за нами скрадався вовк, – згадав він. – Такий страшний. Навіть удень не ховався від нас.

В очах незнайомця спалахнули веселі вогники.

— Страшний, кажеш. І все ж ви лишилися живі й здорові. То, мабуть, розправилися з ним, так?

— Та ні, не розправилися. Втекли від нього. Зробили пліт і втекли по Дніпру.

— Молодці, здогадалися, — схвально хитнув головою незнайомиць. — А на Дніпрі з вами нічого не трапилося?

Коли Санько розказав про таємничі човни, очі незнайомця погрозливо зблиснули. А коли дійшов до того, як якісь люди, переодягнені татарами, пограбували і ледь не вбили рудого чоловіка Мацика, — незнайомиць скреготнув зубами.

— Ну, нечестивці, почекайте, — пригрозив він невідомо кому. — То, кажеш, його врятував вовк?

— Еге ж. Мені навіть здається, що той рудий Мацик його навмисне висвистував.

— Молодець, — похвалив Санька незнайомиць. — Правильно здогадався. Будуть з тебе люди, якщо татари не спіймають.

Коли Грицик повернувся від пагорба, Санько й незнайомиць сиділи поруч і розмовляли, мов старі друзі. Санько саме наспівував пісню, яку співав на Дніпрі нічний весляр, а незнайомиць весело реготав.

— То, кажеш, попався Швайці? І за що ж вони на того Швайку так в'їлися?

— Ніде нікого, — сказав Грицик. — Я і в степ дивився, і на плавні.

Пустка. Одні лише птахи літають.

— Ну, птахи нам не страшні, — заспокоїв його незнайомиць. — Не ми їх, а вони нас нехай бояться...

Незнайомиць підвівся, ступив крок, другий — і раптом кудись щез. Мов крізь землю провалився. Хлопці лише очі протерли: тільки-но стояв перед ними, посміхався — і все! Навіть трава не ворухнулася. А ще за хвилину щось, схоже на його постать, промайнуло на пагорбі межі дерев, звідкіля щойно повернувся Грицик.

— Не вірять, — образився Грицик. — Пішов перевіряти. Про що він тебе розпитував?

— Як ми сюди потрапили, — відказав Санько. Тоді озирнувся у бік пагорба і стиха додав: — Мені здається, що він за нами стежив.

Грицик недовірливо посміхнувся.

— Вигадуєш ти все, — сказав він. — Я б його побачив. В мене око зірке. Тепер уже образився Санько.

— Не віриш? А звідкіля він знає, як ми вовкулаків хрестили? А зброю хто нам приніс до Сторожового дуба? Він сам зізнався. От тільки про нічних веслярів на Дніпрі не знав...

І Санько затнувся.

Біля них, начебто нічого й не сталося, знову опинився незнайомиць.

— А таки не знав, — згодився він. — За це вам, хлопці, велике спасибі. А тепер слухайте мене. Ви здатні дістатися до плавнів? Не втомилися?

— Ні, — сказав Грицик. — Але ж там...

— Ти про тих, хто схопив рудого Мацика? То вже хай голова болить не у вас.

— Та ми не про те, — сказав Грицик. — Ми там на пагорбі залишили куріпку. Хотіли з Саньком засмажити, бо голодні.

Незнайомиць зітхнув.

— Доведеться, хлопці, трохи потерпіти. А ви гарно заховалися, — похвалив він їх. — Молодці. І за куріпку від мого товариша вам велике спасибі.

— Від якого товариша? — запитав Санько.

— Є в мене такий. На нього покладаюся не менше, ніж на себе.

— То чого ж він не прийшов сюди? — запитав Грицик.

— Бо дуже сором'язливий. Та й справ у нього нині багато, Грицику.

— Звідкіля ви знаєте, як мене звати? — здивувався Грицик. — А, знаю! Це вам Санько сказав.

— Нічого я не казав, — заперечив Санько.

— Я, хлопче, мушу знати все, — сказав незнайомиць. І невідомо було, жартує він чи ні. — Що ж, друзі, відпочили — і гайда далі.

Хлопці йшли позаду незнайомця і дивувалися. Якось незвичайна людина трапилася на їхньому шляху. Стверджує, що про все знає... Але як це їй вдається? І ходить якось не так, як всі люди. Не ходить, а крадеться. Безшумно, безшелесно. І наче нікуди не дивиться, а все бачить. Ось щойно, не озираючись, новий знайомий сказав:

— Саньку, не відставай. І під ноги дивися, бо на гадюку наступиш.

А Санько і справді трохи відстав. І ледь не налетів на гадюку. Добре, що вона уздріла його першою і зав'юнилася з-під ніг.

— А як вас звати? — не витримав врешті Грицик.

Незнайомець озирнувся, зачекав, поки хлопці його наздоженуть, і сказав:

— Кличте мене Пилипом. — Подумав і додав: — Поки що.

— Як це? — не зрозумів Грицик.

— А так. Сьогодні я Пилип. А завтра, може, буду якимось Саїд-беєм.

Хлопці злякано відсахнулися. Пилип чи то Саїд-бей посміхнувся:

— Не бійтеся. Для вас я ніколи беєм не стану.

Коли дісталися плавнів, Пилип звелів друзям відпочивати, а сам кудись щез.

Хіба що сказав:

— Щось у мене, хлопці, на серці неспокійно. Піду трохи пройдуся, а ви тут зачекайте.

Сказав — і знову щез, мовби його й не було. Повернувся надвечір. І не пішки, а на коні. І це був саме той кінь, на якому Пилип утікав від татар.

— Пощастило нам з вами, хлоп'ята, — сказав він. — Ще б трохи затрималися біля того озера — і бути б нам зараз в татарському полоні.

— А вони що — повернулися назад? — жажнувся Грицик.

— Та ні, інші під'їхали. З іншої орди. А у вас як тут — все гаразд?

Хлопці перезирнулися.

— Та ніби все гаразд, — відказав Грицик. — Тільки дуже їсти хочеться. Ми вже збиралися щось вполювати та засмажити.

— Добре, що не зробили цього, — сказав Пилип і його чоло насупилося. — Бо ті нечестивці були зовсім неподалік. Ледве встиг відвести їх убік. Ішли по нашому сліду. А якби ще і дим угледіли — нізачо б не звернули.

— То вони що — знову за нами ганялися?

— Трохи було, — відказав Пилип. — Тільки куди їм до мого Вітрика!

І він любовно поплескав по ще вологому крупу свого коня. Тоді видобув з торбини круглого коржа, розламав його на чотири частки і дві подав хлопцям.

— Підживіться трохи, — сказав він. — А вечеряти, сподіваюся, будемо в іншому місці.

Найбільшу частку Пилип віддав Вітрикові. Той не відмовився.

— Здам вас добрим людям, — розмірковував Пилип далі, — і подамся своєю дорогою.

— А куди саме? — не втримався Санько.

Грицик штовхнув товариша ліктем у бік.

— Ну, чого ти пристав? — обурився Санько. — Дядько Пилип куди захочуть, туди й поїдуть. Бо він козак, вільна людина!

— Саме так, — згодився Пилип. — Тільки, хлопці, перестаньте говорити до мене, як до двох. Не такий вже я й старий для того. Згода?

Частина друга.

На Козацьких островах

НА КАМ'ЯНОМУ ОСТРОВІ

Під вечір вони вирушили углиб дніпровських плавнів. Та перед тим Швайка скочив на Вітрика, випростався на повен зріст і довго вдивлявся з-під долоні у татарський степ. Схоже, Швайку щось дуже непокоїло. Нарешті він зістрибнув з Вітрика, взяв його за повід і повів в очерети.

Земля стала пружною, під ногами зачвакала твань.

Було тихо і парко. Після сухого степового повітря хлопцям стало важко дихати. Хтось, невидимий за очеретами, раз по раз гучно ляскав по воді.

Чи бобри, чи велика риба. Кілька разів до мандрівців долинали запитливо

сердите рохкання, і тоді Пилип надовго завмирав, вслухаючись у байдужий, невпинний шурхіт густих очеретів.

Одного разу навіть вирішив повернути назад.

— Кабани тут люті, — пошепки пояснив він хлопцям. — Їх зараз краще оминати.

Але найбільше дошкуляли комарі. Тонкоголосими хмарами вони накидалися на мандрівців. Тож хлопці затято шмагали себе по обличчю, шиї та литках.

Зрештою Грицик не витримав і намазюкав обличчя чорним намулом.

— Тепер не кусатимуть, — сказав він.

Санько подумав і теж намазюкав обличчя. І справді, комарі хоч і дзвеніли над ним, проте кусати перестали.

Пилип озирнувся на них і схвально хитнув головою.

— Справжні козаки, — сказав він. — Самі здогадалися?

— Та ні, — відказав Грицик. — У Воронівці всі так роблять, коли йдуть у болото.

А от Пилипа комарі не чіпали. Мабуть, тому, що він смалив люльку.

Незабаром очерети почали рідшати. Крізь просвіти зблискувала дніпровська блакить. Нараз в обличчя подув теплий вологий вітерець, і комарі кудись зeszли.

Мандрівці вийшли на берег. Заплава, що відкрилася перед ними, була подекуди покрита лататтям. За нею виднівся острів із звивистими берегами. На ньому гайками росли крислаті дерева. Понад берегом звисали до води кущі верболозу та очерети. У прогалинах між ними жовтів пісок. За островом, аж до самісінького небокряу, виблискувала під останніми сонячними променями неозора просторінь дніпровської води.

— От і прийшли, — сказав Пилип.

Він підніс до рота долоню і тричі прокричав пугачем. Затим помовчав і пугукнув іще раз.

У відповідь з глибини острова долинуло качине крякання. А через певний час гойднулися кущі біля низького, мабуть, болотистого берега, і на хвилі загойдався широкий, опецькуватий човен плоскодонка. У човні стояв здоровань у полотняній, розхристаній на грудях сорочці. Якусь мить він вдивлявся у прибульців, а тоді заходився шалено відштовхуватися довгою тичкою.

— Пилипе! — ще здалеку загукав він. — А щоб тебе мухи покусали! Ми тут уже таке передумали...

Човен з розгону вилетів на берег. Здоровань кинувся до Пилипа з обіймами — у того аж кісточки затріщали. Люлька випала з Пилипових вуст і задиміла в траві. А здоровань то обіймав Пилипа, то відсторонював його і ляскав широкою долонею по плечу.

— Гей, живемо, друже! Ще не раз загонимо татарам швайку в одне місце, га?

— Та постривай, бугаю бісів! — боронився Пилип. Нарешті він вирвався з обіймів і підняв люльку. — Як там Лимар?

— Та врятувався. І хлопців привів за собою. Каже, якби ти не взяв тих бузувирів на себе — не бачити б їм Дніпра. А ти ж сам як викрутився, га?

— То довга історія...

— Гаразд, розкажеш потім. О, а це що за чортенят привіз? Невже, втікаючи від татар, заодно і в пеклі побував?

"Чортенята" теж не зводили здивованого погляду із здорованя. Когось він їм нагадував. Нарешті одне з них блиснуло в усмішці білими зубами.

— А я вас знаю, — сказало воно голосом Грицика. — Ви Байлемів Василь, еге ж?

Василь ошелешено втупився в хлопців. Тоді повільно мовив:

— Щось у мене серед таких замазур знайомих не було. Ану, йдіть-но сюди! Не встигли хлопці й отямитися, як вже тицьнулися писками у воду. А Василь пополоסקав ними, як ото жінки полощуть білизну, провів долонею по обличчю, зганяючи краплини, і знову поставив їх навпроти себе.

— Тепер інша справа, — сказав він. — Стривай, ти ж, здається, воронівським будеш? Чи не син тітки Мокрини?

Санько лише кивнув. Говорити він не міг. Лише відпльовувався від трави, що разом з водою потрапила до рота.

— А ти, хлопче, постривай, — повернувся Василь до Грицика. — Та ти ж син Степана Кореня, чи не так?

— Так, — відказав Грицик.

— То це ж чи не про вас розказували, буцімто ви так перелякали нашого пана Кобильського, що той бідолаха аж за Переяславом зупинився?

— Це вони і є, — підтвердив Пилип.

— От молодці! А сюди чого потрапили?

— Більше їм діватися нікуди, — відказав за хлопця той же Пилип. — Ти ж пана знаєш. Таких жартів він не пробачає.

Василь в задумі почухав потилицю.

— Та знаю, — згодився він. — Але ж... у нас тут теж не мед з маслом їдять. Сьогодні живемо, а завтра татарин налетить. Чи ще якийсь бузувір.

— Нікуди їм більше податися, — повторив Пилип.

— Воно звісно...— зітхнув Василь. Тоді почастував хлопців легеньким потиличником і сказав: — Ну, гаразд, хай лишаються. Яюсь воно та буде. Грицик аж підстрибнув.

— То ви... то ти що — береш нас у козаки? — запитав він.

— Ну, це ще треба заслужити...

З острова долинув легкий вітерець. Пилип пригнувся.

— Кулішем пахне, — сповістив він.

— Та ним же, проклятушим, — згодився Василь. — Нічого іншого хлопці варити не вміють.

— То чого ж ти тут нас голодом мориш? — обурився Пилип. — Ех, ти, господар!

Човен-плоскодонка, черпаючи облавками воду, рушила до острова. Трохи позаду з задовolenим пирханням плів Вітрик. Схоже, вечірне купання в теплій дніпровській воді йому подобалося.

— Добре, що ти надібав нас, друже, — досі не міг заспокоїтися Василь. Він відштовхувався тичкою так, що неоковирний човен стрілою летів по сліпучій водній поверхні. — А то тут без тебе сам дідько ради не дасть.

У глибині острова палало багаття. На рогачках булькотів здоровенний казан. Навколо нього сиділо чоловік з десять. Вони запитливо втупилися в прибульців.

За деревами почулося голосне кінське іржання. Вітрик стріпнув гривую і подався у той бік.

— Ану, хлопці, вгадайте, кого я вам привіз? — запитав Василь і, не чекаючи відповіді, сповістив: — Самого Швайку зловив, от кого!

Ті, що сиділи довкола вогнища, хутко звелися на ноги і з шанобливим подивом оточили Швайку.

Проте ще більше були вражені Санько з Грициком. Як? Ось уже майже цілий день вони пліч-о-пліч з цією людиною разом ховалися від татар, діставалися до плавнів — і досі не знали, з ким зустрілися? Який сором! Проте, схоже, соромно було не лише хлопцям. Біля вогнища похнюпився дядько з вогненною чуприною. Він лише зиркнув у бік Швайки і знову схилив голову.

— Що ж це ти, Мацику? — звернувся до нього Швайка. — Ніби ж маєш кебету в голові, а схопили тебе, мов малу дитину. Чи, може, до гурту не хотілося? Вогненночубий Мацик важко зітхнув.

— Та я все чекав, що от-от мають підійти мої, — озвався він по паузі. — І вже з ними мав приєднатися до вашого гурту. А воно, бач, як вийшло...

Крім Мацика та Байлемового Василя тут були всі дорослі воронівські хлопці. Левко Заярний, і Володко Кривопичко, і Перепічка з Одудом. Засмагли, подорослішали, хоча лише з місяць як пішли з Воронівки.

Скидалося на те, що їм тут було краше, ніж удома.

Проте Санько з Грициком лише мигцем поглянули на них і повернулися до багаття. Друзі не могли відвести погляду від казана з кулішем. Це ж скільки днів вони не куштували гарячого!

Здається, про те саме думав і Швайка.

— Ви що — так і будете морити гостей голодом? — запитав він.

Василь Байлемів зняв казан з вогню. Затим підморгнув Левкові, і той метнувся кудись у темряву. Невдовзі повернувся з в'яленим судаком. А Кривописко порився в попелі і витяг звідтіля запечену в глині дробу.

— Непогано живете, — заздро сказав Швайка.

— Бо знаємо, хто нас охороняє, — відказав Василь. — Їжте, не соромтеся. У нас цього добра поки що вистачає.

Припрошувати йому не довелося. Дерев'яні ложки застукали по казанових боках, немов барабанні палички.

По вечері почалося розпитування. Левка Заярного цікавила Оксана з тарасівського кутка. Тиміша Перепічку — чи не передала мама хлопцями чогось смачного. У Байлемового Василя близьких родичів не лишилося, то ж він цікавився трохи дальшими. А таких виявилось чи не з півсела...

Спочатку Санько з Грициком відповідали досить бадьоро. Та врешті язика їм почали заплітатися, а неслухняні голови раз по раз падали на груди.

Врешті, Швайка не витримав:

— Ну, чого ви причепилися до дітей? Нехай посплять, буде ще час для розпитувань.

А далі хлопці вже й не пам'ятали, куди їх віднесли і хто укрит їх свиткою.

Серед ночі Грицик прокинувся. Виявляється, вони з Саньком лежали край берега на підстилці з сухої трави. Повівав легкий вітерець, і комарів майже не було. Багаття все ще горіло, а козаки тихо гомоніли між собою. Вогненний Мацик ніяк не міг заспокоїтися.

— Дурень, от же ж дурень, — мабуть, уже вкотре картав він себе. — Гадав, що не сьогодні-завтра зі своїми яворівцями пристану до гурту. І де їх лиха година носить? Може, їх теж хтось злапав, як оце й мене...

— Мало того, що татари стали нам як кістка в горляні, — зітхнув Заярний, — то ще й свої, схоже, грабують.

— Та які вони свої? — відмахнувся Перепічка. — Вони гірші від вовків!

— Вовків не чіпай, — застеріг його Швайка.

— Це ж чому?

— Тому, що зелений ще.

— До чого тут зелень? Хіба я не відаю, що страшнішого звіра, ніж вовк, немає? Коли вже унадиться, то не відстане, допоки всю отару не переріже. Що, не так?

— Так, та трохи не так, — пихнув люлькою Швайка.

Несподівано його підтримав Мацик.

— Ти, Тимоше, й справді помовчав би, — сказав він. — Бо не такий уже й страшний цей звір, як його малюють. Хто мене порятував? Вовк.

А Грицикові чи не вперше закортіло втрутитися в розмову дорослих. Звісно, не всі вовки страшні, особливо влітку. Он один з них скільки часу скрадався за хлопцями — і нічого, не з'їв. Гірші за вовків ті, хто прикидається ними.

Грицик лежав край берега, дивився на тьмяну дніпрову поверхню і пригадував усілякі жахи, які розповідали йому про вовків та вовкулак. І так йому стало моторошно від тих згадок, що хоч бери та й перебирайся поближче до багаття.

Проте підніматися не хотілося. Поруч затишно сопів Санько. Над ними миготіли зірки. Раз по раз крайнеба зближували зірничі.

Грицик повернувся набік і сонно зітхнув. І тут його увагу привернув невиразний плюскіт. Щось кинулося у воду з боку плавнів і попливло до острова. Це щось плывло досить швидко. Над водою виднілася лише голова. Від неї навсібіч розбігалися сріблясті водяні вуса, підсвічені місячним промінням.

"Видра, чи що? — промайнуло в голові. — А може, якесь оленятко? От дурне. Тут же повно людей!"

Проте це була не видра і не оленятко. Коли голова підпливла трохи ближче, Грицик зрозумів, що це пес.

— Цюцю, — тихо проказав він. — На-на... Йди-но сюди...

Собака голова слухняно звернула до нього. За мить вона вибралася з води. Грицик отетерів.

Над ним стояв не пес. Над ним стояв величезний вовк. Він обтрисився і зробив ще один крок до хлопця. Зблиснули здоровецькі ікла...

А козаки все ще тихо гомоніли навколо багаття. І раптом їх підкинув у повітря пронизливий вереск:

— Рятуйте!!!

ЦЕ БУВ ТИШКЕВИЧ!

З несподіванки звір відсахнувся від Грицика. Мабуть, він у житті ще ні разу не чув такого вереску. Про всяк випадок вовк примирливо крутнув хвостом-полінякою, мовби хотів сказати: "Що ти, хлопче? Сам же покликав!" Поруч здригнувся і здушено зойкнув Санько. Розбудили його холодні бризки, що долетіли від вовка.

А від багаття до них уже поспішали козаки. Попереду, вихоплюючи шаблю з піхов, біг Швайка. За ним з ломакою в руках поспішав вогненночубий Мацик. Проте дивина — звір чомусь не злякався ані вогненного Мацика, ані шаблюки в Швайкових руках. Навпаки — він ще приязніше замахав хвостом і облизнувся.

Проте козаки ще не звикли до темряви і нічого не бачили.

— Що тут трапалося? — запитав Швайка.

— Он... — пробелькотів Грицик і тицьнув у вовка. — Виліз з води... Я гадав, що то пес...

Грицик був переконаний, що Швайка негайно підніме шаблюку і кинеться на лютого звіра. Або гарикне так, що того лизень злиже.

Проте Швайка не гарикнув і не замахнувся шаблюкою. Навпаки, придивившись до звіра, він уклав її у піхви, а тоді розвів руки так, мовби зустрів найкращого друга.

— Барвінку, — сказав він, — братику мій сіренький!

І вовк, цей здоровецький хижак зі страшними іклами, повівся, мов цуценятко. Він тонко заскавулів і кинувся Швайці на груди. А що був уже не цуценятком, а важким звіром, то Швайка ледве втримався на ногах.

— Барвінку, — лагідно примовляв він. Затим звернувся до Санька з Грициком: — Вовків, хлоп'ята, треба остерігатися. Але тільки не цього. Якщо, звісно, ви не татари.

Наперед пробився рудий Мацик. Він присів перед вовком і запитав:

— То це ти врятував мені життя? От спасибі, друже. Навіть не знаю, як тобі й дякувати.

І він простяг руку, аби погладити вовка. Проте в останню хвилю завагався і запитав:

— А він не відчикрижить мені руку?

— Здається, ні, — відказав Швайка. — Але гладити його не раджу. Та коли вже хочеш йому подякувати за своє спасіння, то дістань чогось смачненького.

Мацик зітхнув.

— Воно звісно... Але де ж я візьму того смачненького? Ті звірі обібрали геть до нитки. — Потому благально глянув на воронівців:

— Хлопці, може, у вас щось знайдеться? То позичте, а я вам згодом все поверну.

Воронівці презирнулися і мовчки пірнули в темряву. А Швайка знову повернувся до багаття. Посадив поруч себе Барвінка і заходився вибирати з його шерсті реп'яхи.

— Ну й нахапався ти їх, голубе, — докірливо сказав він. — Де ж це ти встиг?

Барвінок у відповідь постукав хвостом по землі. Він дивився у той бік, куди подалися воронівці. Дивився і облизувався. Схоже, здогадувався, за чим вони пішли.

А Грицик помітив, що Швайка відкидав не всі реп'яхи. Один клубочок — той, що збився біля правого вовчого вуха — він нишком заховав до кишені.

"Навіщо йому ті реп'яхи?" — здивувався Грицик.

Воронівці нанесли стільки, що, здається, вистачило б на десяток вовків.

Проте Барвінок не розгубився і довів, що він — вовк не простий. За деякий час від ласощів залишилися самі кісточки. Та й тих згодом не стало.

Мацик дивився на Барвінка і посміхався.

— Добре, що я згадав, як ти нацьковував його на тих песиголовців, — звернувся він до Швайки. — А то б уже давно годував раків.

— Згадав, та не те, — заперечив Пилип. — То ти на коня, схоже, нацькував. А на татарина треба інакше. Ось так...

І Швайка коротко, по-особливому свиснув. Тієї миті Барвінок скочив на ноги. Шерсть його стала дибки, а ікла зблиснули так, що воронівці злякано відсахнулися.

— Заспокойся, Барвінку, — поспішно мовив Швайка. — То я пожартував. Вовк з докором поглянув на свого хазяїна, і, якби міг говорити, то, певно, сказав би: "Ну й дурні ж твої жарти, хазяїне!". Проте говорити Барвінок ще не навчився, то ж знову повернувся до кісток.

— Якби був хто з татар, то після свисту я навряд чи зміг би його зупинити, — пояснив Швайка. — Так що свистіти без потреби не радив би. А як ти, Мацику, здогадався, що він був поруч тебе?

— Я його побачив, — відказав Мацик. — Точніше, не його, а вогники, що відсвічувалися від очей. От і подумав: чим біс не жартує! Ет, мені б такого друга!

— Ну, таке треба заслужити, — ухилився Швайка від прямої відповіді.

— А де їх, таких учених, беруть? — поцікавився Перепічка.

Швайка примружив очі.

— Коли скажу, що біля вашого села — ти ж мені все одно не повіриш, — відказав він. — Чи не так?

Молоді воронівці зареготали. Цей Швайка, виявляється, неабиякий жартун! Хто ж бачив таких вовків у Воронівці? Ніхто. Мабуть, їх навчають десь у Переяславі чи навіть у самому Києві.

А Барвінок між тим наївся так, що на останню кістку вже й дивитися не міг. Він задоволено зітхнув, поклав велику голову на Швайчине коліно і заходився оглядати присутніх. Нарешті його погляд зупинився на Санькові. А той у свою чергу дивився на Барвінка і дивувався, як може подобатися звір, котрого хвилину тому боявся до смерті.

"Ти ж гарний вовк, — подумки звернувся Санько до Барвінка. — Ти сильний, прудкий і теж не любиш татар..."

Вовк насторожився. Якусь мить він пильно вдивлявся в Санькові очі. Тоді на знак згоди стукнув полінякою хвостом по землі. Скидалося на те, що він читає Санькові думки.

"Шкода, що ми з тобою не знайомі, — думав далі Санько. — А я хотів би, щоб у мене був такий друг..."

Зненацька Барвінок підвівся, підійшов до Санька і лизнув його в обличчя.

— Ти що? — здивувався Швайка. — На тебе, Барвінку, це не схоже. Чи ви знайомі?

— Та ні-і, — зніяковів Санько. — Я ото... подумав, який він гарний, і подумки сказав йому про це.

— Я теж сказав би, — зареготав Байлемів Василь. — Та тільки він чогось не підлизується до мене.

Швайка промовчав. Тільки якось по-особливому глянув на Санька. Так дивляться на те, що не вкладається у розум звичайної людини. Тоді швидко опустив очі і заходився розпалювати свою люльку. На Санька, здається, він більше не звертав уваги. Лише час від часу хлопець відчував на собі його хоч і миттєвий, проте чіпкий і насторожений погляд.

А за багаттям усе ще точилися розмови.

— От би знати, що то за сволота займається грабунками, — промовив Левко Заярний. — Ет, піймати б такого — зуби по всьому луку розлетілися б!

І тут Санька ніби блискавкою вразило. Зуби!

— А я знаю, хто це був, — вихопилося в нього. — Тишкевич це був, от хто! Він служить у пана Кобильського.

Козаки вражено втупилися в хлопця.

— Звідкіля ти це знаєш? — запитав Байлем.

— Він зубом цвикав, — пояснив Санько, — коли маму до льоху ховав. І той, старший з тих, хто на вас напав, теж цвикав.

— А й справді! — вигукнув Грицик. — І голос у нього знайомий. А я, Саньку, все думав, коли ми ховалися: де я чув цей голос?

— Ану, розкажіть, що знаєте, — зажадав Швайка.
Коли хлопці замовкли, Байлем сповільна проказав:
— Так от чому хлопці зезали невідомо куди. Минулого літа михайлівських не дорахувалися. Позаминулого — двох драбівських не стало, одного з Мойсинців і з Ірклієва... Тепер усе зрозуміло. Вивідають, хто сам чи в малому гурті промишляв — і хапають за горлянку. А здобич човнами по Дніпру відвозять.
— А як вони дізнаються, хто сам, а хто у великому гурті промишляв? — поцікавився Перепічка.
— Якось дізнаються...
Швайка у цю розмову не встрягав. Він про щось замислився. І, схоже, думки його витали далеко від цього острова. Затим нібито знічев'я він дістав з кишені реп'яховий клубочок і видобув з нього тонку полотняну смужку. Тоді так само байдуже, ніби шматочок березової кори, розгорнув її і заходився роздивлятися якісь закарлючки. По тому кинув смужку у вогнище.
Ніхто з воронівців не звернув ніякої уваги на ці Швайкові дії. Вони придумували для Тишкевича найстрашніші кари — звісно, коли той потрапить їм до рук. Лише зіркі Грицикові очі стежили за кожним порухом Швайки. І коли смужка згоріла у вогнищі, Грицик нахилився до товаришевого вуха й прошепотів:
— А я знаю, чому Барвінок прибіг саме сюди. Він приніс Пилипові якусь звістку.
А Швайка все так само замислено дивився в багаття. Нарешті озвався:
— А в мене, хлопці, кепська новина для вас. Вчора татари побували під Воронівкою.
Навколо багаття запала глибока мовчанка. Що таке татарський напад — знали всі. І чим він закінчується — теж знали.
— Хоч врятувався хтось? — порушив мовчанку Левко Заярний.
Швайка у відповідь стеноу плечем.
— Цього я не знаю, — сказав він трохи згодом. — Та будемо сподіватися на краще. А що твоє серце відчуває? — неначе жартома звернувся він до Санька. Проте очі його дивилися серйозно.
А Санькові не серце підказувало, а ніби щось інше. Перед очима на мить промайнуло обличчя матері. Санькові здалося, ніби вона поралася по господарству. І діда Кібчика побачив він, і матір Володка Кривопичка. От тільки Демка Дурної Сили не було. А ще нібито щось трапилося на тому краю Воронівки, що був ближче до Канівців, де мешкав пан Кобильський.
Санько вже збирався сказати про це Швайці, про те той приклав пальця до вуст.
— Чом же ти раніше про це не сказав? — люто зиркнув на Швайку Левко Заярний. — Ми ж... ми ж могли б ударити на них збоку. Може, і відбили б когось...
— Чим би ти вдарив? — заперечив Швайка. — І скільки вас — десяток? То ж краще давайте поспимо, а зранку видно буде, як діяти.
Швайка улігся поруч з Саньком. Довго роздивлявся зорі над собою, а коли всі замовкли, стиха запитав:
— То що ж відчуває твоє серце?
— Мені здається, ніби щось трапилося з Демком, — відказав Санько, — і з Тарасівкою теж. Це в нас куток такий, — пояснив він Пилипові.
— Знаю, — відказав той і турботливо підіткнув під Саньків бік полу свитки. — Спи, хлопче.

САМІ НА ОСТРОВІ

Удосвіта дорослі вибралися з острова. Вирішили усе ж простежити, як татари з полоненими будуть переправлятися через річку Псел. Може, і вдасться чимось допомогти землякам, котрі потрапили в біду. А оскільки сил було мало, (власне, їх зовсім не було), то постановили підняти на ноги всіх, хто козакував у плавнях неподалік від них.
— Десятки зо два промишляють на Зміїному острові, — сказав Швайка. — Стільки ж біля Чубарового і Татарського броду. Там Вирвизуб з хлопцями зупинився... Коли встигнемо, то до завтра наберемо з сотню чоловік.

Звісно, сотні на полчище нападників було замало. Але про це ніхто не замислювався.

— Мені б лише дістатися до них, — скреготнув зубами Володко Кривопичко. — Я б їм показав, чого варта моя шабля!

Від люті щелепа у нього ще більше скособочилася і обличчя набуло такого кумедного вигляду, що воронівці мимоволі посміхнулися.

— Навіщо тобі шаблюку показувати? — сказав Василь Байлемів. — Вони й так розбіжаться. Тільки-но уздрять твою мармизу.

Воронівці розділилися. Половина на чолі з Мациком рушили униз по Дніпру, аби зібрати тих, хто оселився на островах. Інша половина разом із Швайкою рушила в бік древнього Залозного шляху. Там, у густих дібровах, теж були вільні люди.

— Зустрінемося біля гирла Псла, — сказав Швайка. — Знаєте Довгий острів?

— Ще б пак, — відказав Мацик. — Позаминулого року там сотню татар поклали.

— А ми? — озвався Грицик. — Ми теж хочемо з вами.

— Навіть не думайте, — відрізав Швайка. — Ця розвага не для дітей.

— Ми не діти, — набурмосився Грицик. — Ми з лука вміємо стріляти, правда ж, Саньку? І на шаблях б'ємося. І підкрадаємося так, що ніхто й не побачить.

— Ага, — підтримав Санько товариша. — Ви наскочите на татар, а ми тихенько, кущами підкрадемося до наших і розв'яжемо їх.

— Сидіть уже, визволителі, — відмахнувся від них Байлем. — Самі розв'яжемо, коли пощастить. А коли ні... Не слід вам ще й свої голови підставляти.

З кущів випірнув Барвінок. Схоже, вовк тільки-но поснідав. Він обливав закривавленого писка і запитально поглянув на свого хазяїна.

— А з тобою що робити? — присів перед ним Швайка. — Мабуть, теж хочеш з нами?

Барвінок махнув хвостом. Він не заперечував.

— Ні, друже, — сказав господар. — Залишайся-но краще й ти тут. Будете втрюх стерегти острів. Залишайся, зрозумів? Стережи! І господарем у тебе буде Санько. Санька слухайся! Чуєш — Санька!

Сонце ще й з плавнів не визирнуло, як острів спорожнів. Барвінок дивився услід господареві, аж доки той щез у лозах. Тоді позіхнув, розшукав якусь костомашу і заходився її обгризати. А хлопці прилягли біля пригаслого багаття й одразу поринули в сон.

Прокинулися вони від звичного скреготу. Барвінок догризав уже другу чи, може, десятую кістку. На хлопців він не зважав. Хіба що спочатку кілька разів запитливо зиркнув у бік Санька. Певно, чекав якогось наказу. Проте сонний Санько на це був ще не спроможний. Остаточо прокинувся він лише тоді, коли Грицик вихлюпнув на нього ківш дніпрової води.

Перш за все хлопці заходилися вивчати острів. Він виявився значно більшим, ніж видавалося вчора, і значно зеленішим. Від плавнів його відділяла широка протока з лататтям. Лише в тому місці, звідкіля приплив Барвінок, вода була чиста й прозора. В глибині острова між двох дубів заховався курінь. Либонь, він стояв не перше літо, бо зарості ожини й глоду вкрили його так, що й угледіти було важко. Трохи осторонь, біля гранітної брили, була коптільня. Тут таки на палях висіло кілька окостів і низки в'яленої риби. В самому курені хлопці надибали на три барильця. Два з них виявилися порожніми, а третє було наполовину заповнене медом. У кутку валялося кілька старих арканів і щербата сокира з коротким держакон. За куренем на гіллі сушилася рибальська сіть і кілька ятерів. Спочатку хлопці поводитися насторожено. Навіть Грицикові було моторошно. Раніше він гадав, що треба стерегтися лише татар. А тепер, виявилось, і серед своїх є не кращі. Тож за кожним кущем йому ввижалася небезпека. Сплесне риба хвостом — і Грицик миттєво озирається в той бік. Прошарудить у кущах якесь звірятко — і йому ввижається, що до них підкрадається сам Тишкевич. Лише по доброму сніданку (з тих запасів, що їх залишили дорослі воронівці), Грицик трохи посміливішав.

— Слухай, Саньку, — сказав він. — А чого це ми з тобою тремтимо на кожен шурхіт?

— А я не тремчу, — відказав Санько і скосив очима на кущ, за котрим щось зашурхотіло.

— Та бачу, — ушипливо зауважив Грицик. — А я, знаєш, чого перестав боятися? Бо за Барвінком стежу. Коли була б якась небезпека — він би зразу насторожився. А так, бач, гасає, як твій Бровко навколо хати. А що це значить? А те, що нам тут боятися нема чого.

Після цих Грицикових слів острах дещо послабився. А коли хлопці добряче скупалися, то посміливішали настільки, що роздобули дві палиці й затіяли змагання на "мечах". І хоча зазвичай Грицик з таких двобоїв виходив переможцем, цього разу змагання закінчилися внічию. Бо варто було Грицикові притиснути Санька до берега, як у Барвінка загрозливо піднімалася верхня губа.

По обіді Грицик щез. А Санькові пригадалася мама. Як вона там? Мабуть, сумує за ним, виглядає з усіх-усюд...

— Оце сиджу та й думаю, як воно там у Воронівці, — стиха сказав Санько Барвінкові, що влігся поруч з ним. Барвінок поклав свою важку голову на лапи і споглядав на дніпрову заплаву. Кине швидкий погляд на Санька — і знову втупиться у безмежну грайливу просторінь. Лише по тому, як ворушилися його вуха, можна було здогадатися, що він уважно слухає свого нового товариша. — А знаєш, як гарно було б оце зараз нам з тобою опинитися у маминій хаті? Хоч і небагато ми живемо, а ти б у нас був ситий...

Барвінок вдячно постукав хвостом по землі. Він був не проти.

З очеретів випірнув Грицик... Він ніс плетений кошик, у якому шкреблися раки.

— Зараз ми їх зваримо, — сказав він. — Там, у курені, я бачив казанок.

— А коли хтось помітить дим? — засумнівався Санько.

— Та хто тут його помітить? — стояв на своєму Грицик.

— Татари. Або такі, як Тишкевич. А ми самі не оборонимося. Навіть з Барвінком.

Грицик замислився. Здається, Санькові слова його переконали, бо за хвилину він висипав раків назад у воду.

— Коли треба, знову наловлю, — сказав він. — Їх тут, Саньку, видимо-невидимо. Більше, ніж у нас у Портяній.

Грицик присів поруч з товаришем і повів далі:

— Гарно на острові, правда? Аж шкода, що ми тут недовго пробудемо.

— Чому ж недовго? Он Швайка сказав Байлемові, аби той прийняв нас до ватаги.

— А що ми тут робитимем? Хіба ловитимемо рибу чи на бобра будемо полювати. Ні, Саньку, я цього не хочу. Я хочу бути таким, як Швайка. Щоб мене татари боялися.

Санькові теж хотілося стати таким, як Швайка. Проте мало чого людині хочеться!

— Малі ми ще, — зітхнув він. — Нам би, Грицику, у Воронівці ще трохи побути. Аж поки станемо дорослими.

— Не повернуся я туди, — відрізав Грицик. — Навіть коли пан Кобильський заспокоїться, все одно не повернуся. Що мені там робити? Нікого не лишилося, і всі, кому не ліньки, дають по шиї...

— Тільки не моя мама, — заперечив Санько. — І з сусідів ніхто тебе й пальцем не торкнувся.

— А дід Кібчик? Так за вухо крутонув, що й досі пече. А тут ні його нема, ні пана Кобильського. Навіть татар не видно. Татарин сюди не добереться. Його комарі заїдять. Або втопиться в болоті. Татари, знаєш, як боліт бояться?

— А Тишкевич? — нагадав Санько.

— А що Тишкевич? — трохи охолов Грицик. — Коли що — можна сховатися. Він нас тут довіку не розшукає. А ще краще — побалакати з Швайкою чи Байлемом і спіймати його. Тут йому не Воронівка, ніхто перед ним схилитися не стане. Правда, Барвінку?

Барвінок не відповів. Він підвівся, збираючись піти у своїх справах. І раптом завмер. Шерсть на ньому настовбурчилася, загрозливо зблиснули ікла.

Хлопці поглянули в той бік, куди дивився Барвінок, і мимоволі припали до землі.

Вгору по течії піднімалися два човни. Вони пливли до острова. У човнах сиділо троє людей.

Про всяк випадок хлопці причаїлися за кущами. І добре зробили. Бо коли човни підпливли трохи ближче, у передньому весляреві вони упізнали Тишкевича.

ТИШКЕВИЧ

Наблизившись до острова, Тишкевич зупинився і довго оглядав його. Нарешті гукнув:

— Гей, є хто-небудь?

Йому ніхто не відповів. Тільки в Барвінка, що приліг біля хлопців, ще більше настовбурчилася шерсть. Санько поклав руку йому ва шию.

— Спокійно, Барвінку, — прошепотів він. — Може, погукають, та й попливуть далі.

Проте прибульці, здається, пливати далі не збиралися. Вони зачекали ще трохи. Тоді один з них, невисокий товстун, упівголоса мовив:

— Здається, тут нікого немає.

— Подивимось, — відказав Тишкевич. — Ану, за мною!

У кілька помахів весла він пристав до берега. Якусь мить прибульці стояли непорушно. Тоді, тримаючи наготові шаблі, подалися углиб острова.

Незабаром вони зeszли за кущами. Лише час від часу до хлопців долинали їхні приглушені голоси.

— О, вогнище! — вигукнув один. — І, здається, курінь. Цікаво, що в ньому?

— Не заходь, — почувся голос Тишкевича, — встигнеш з козами на торг.

— І коні тут були, — відгукнувся з іншого краю третій. — Слідів на десяток коней набереться.

За якийсь час прибульці знову повернулися до човнів.

— Цікаво, куди вони могли дітися? — запитав низенький товстун. — Коли б неподалік ловили рибу чи били звіра, — коні стояли б тут.

— А я здогадуюся, — відказав наймолодший. У нього був шрам через все обличчя і меткі очі. — Напевно, подалися вистежувати татарву.

Сподіваються відбити когось зі своїх. Отак, як минулого року. Еге ж, пане Юзефе?

Тишкевич повагом хитнув головою.

— Схоже на те, — сказав він. — І повернуться не раніше, аніж вввзавтра.

— Правильно, — згодився молодик.

— Отож слухайте мене. Ви зараз попливете далі. Там, за версту, повинен бути ще один острівець.

— Це той, де ми застукали михайлівських роззяв? — запитав товстун.

— Той самий. Коли щось знайдете, заберіть — і негайно сюди. А я поки тут показайную.

Товстун і наймолодший нерішуче перезирнулися.

— А коли там хтось буде? — запитав наймолодший.

— Невже вам треба пояснювати, що робити? — хижо посміхнувся Тишкевич. — Коли їх чимало — то вдайте, ніби хочете стати козаками і шукаєте вільне місце для промислу. А коли один, то... — і Тишкевич провів долонею по горлянці. — Зрозуміло? А потім за лахи — і назад. А я на вас тут чекатиму.

— І все ж, воно зручніше втрюх, — затявся товстун. Проте Тишкевич зиркнув на нього так, що той похапцем додав: — Добре-добре! Вважайте, пане Юзефе, що ми вже попливли...

За хвилину один з човнів зesz за верболозом. Тишкевич провів їх похмурим поглядом, тоді ще раз роззирнувся довкола і неквапом рушив до куреня.

І тоді з-під ожинових кущів вигулькнули дві хлоп'ячі голови і одна вовча.

— Що будемо робити? — збуджено запитав Грицик. — Може, нацькувати Барвінка?

Санько заперечливо похитав головою.

— Ні. Тишкевич зараз насторожі. Ще, не приведи Боже, шаблею Барвінка зачепить. Давай зачекаємо, допоки він трохи заспокоїться. Тієї миті з куреня долинув тріск. Схоже, Тишкевич відламав якусь тичку. Затим долинуло радісне бубоніння:

— З півсотні, не менше!

За хвилину Тишкевич вийшов з куреня. Став проти сонця і заходився розглядати в'язку лискучих бобрових шкур.

— Княгині таких не носять, — задоволено зазначив він. Затим поклав в'язку біля входу і знову шез у курені.

Хлопці презирнулися.

— Чи не збирається він з цією в'язкою дати драла? — запитав Грицик.

— Схоже, — відказав Санько. — Заберуть усе, як у того Мацика, і втечуть. З верболозу вигулькнув Барвінок. На животі підповз до хлопців і запитально зиркнув на Санька. "Наказуй, малий хазяїне, — промовляв увесь його вигляд. — Ну, чому ж мовчиш?"

А Санько і справді мовчав. Звісно, найлегше було б нацькувати Барвінка на злодія. Але дивитися, як вовк шматуватиме людину, навіть, коли ця людина Тишкевич... Ні, то було понад його сили.

Мабуть, про це думав і Грицик. Нараз очі його збуджено зблиснули.

— Слухай, Санько, а давай візьмемо його в полон! — прошепотів він.

— А як же ти його візьмеш? — засумнівався Санько. — Якби ж хто був з дорослих...

— А Барвінок навіщо? І лука у Тишкевича нема. А наші в кущах залишилися. А зробимо ми так...

Він прихилив голову до Санькового вуха і почав щось шепотіти. Барвінок переводив погляд з хлопців на курінь і при кожному шарудінні, що долинало звідти, його верхня губа загрозливо здригалася.

За хвилину хлопці напригинці прокралися до Тишкевичевого човна і заховали його в очеретах. Тоді взяли луки, і Грицик, уже не криючись, рушив до куреня, де досі вовтузився Тишкевич. А Санько з Барвінком зачалися за ожиновими кущами неподалік від входу.

— Вийдете, як покличу, — наказав їм Грицик.

Він підійшов до куреня, зазирнув у отвір і спитав:

— Дядьку, а що ви тут робите?

Тишкевич смикнувся і блискавично вихопив ножа. Якийсь час міряв поглядом забрьоханого худорлявого хлопчину, що тримав наготові лука, і не міг вичавити з себе жодного слова.

— А... звідки ти взявся? — нарешті запитав він.

— Я до дядька приплив у гості, — відповів Грицик. — Він давно мене запрошував до себе. Аж дивлюся — хтось чужий порається у його курені. Ви хто будете?

— Я... це... ох, і налякав ти мене, хлопче! — почав Тишкевич, помалу наближаючись до Грицика. — Я подумав, було, що це татарин якийсь... Його рука усе ще стискала руків'я ножа.

— Не підходьте! — наказав Грицик і відступив на кілька кроків.

— Та ти що — не впізнав мене? — здивовано запитав Тишкевич. Він уже вибрався з куреня і покvapцем роззирнувся. На його вустах з'явилася посмішка — крім них, на острові нікого не було.

— Я ж товариш твого дядька, — сказав він. — Минулого року приїжджав до нього, невже він тобі не казав?

— Не підходьте, — повторив Грицик, піднімаючи лука. Проте Тишкевич начебто й не чув його слів. Він без поспіху наближався до Грицика і, хоча усмішка все ще грала на його вустах, очі наливалися жорстокістю.

— То оце теж приїхав, та, бач, не застав свого найліпшого друга, — продовжував теревенити він. — Та чого ти від мене тікаєш, хлопче? Не бійся, я ж тобі нічого поганого не зроблю. Давай-но краще посидимо на травичці та почекаємо твого дядька. Я, знаєш, скільки веселих історій можу розказати про нього! О, твій дядько...

Тишкевич уже був за якийсь крок від Грицика.

— Саньку! — гукнув Грицик і націлив лука на Тишкевичеві груди.

Тишкевич озирнувся, і його щелепа повільно поповзла вниз. Звісно, не Санька він злякався, і не його лука. Тишкевич не вірив, що стріли дитячого лука можуть пронизати його наскрізь. Ну, хіба що подряпають. Адже рука дванадцятилітньої дитини зовсім не те, що рука дорослого козака...

Ні, таки налякав Тишкевича звір, що з'явився одночасно з другим хлопцем. Судячи з його вигляду, він уміє не тільки показувати зуби. І схожий на того, що недавно перегриз горлянку його коневі.

Тишкевич стиснув пальці на колодці ножа. У вовка настовбурчилася шерсть. Тишкевич повільно опустив руку вздовж тіла. З одним вовком він, може, і впорався б. І з двома хлопцями теж. Але одночасно з усіма...

— Та ви що, хлопці, — спробував він посміхнутися. — Людина до вас у гості, а ви...

— Пізнаєте цього вовка? — запитав Грицик. — Це той, що розірвав коня, коли ви грабували Мацика.

На обличчі Тишкевича з'явився невдаваний подив.

— Якого Мацика, якого коня? — запитав він. — Щось ви мене не за того маєте. Я тут, хлопці, вперше. Ні, вдруге. Минулого літа теж був.

— Неправда, — сказав Грицик.

— Та щоб мене грім побив! — вигукнув Тишкевич. — Щоб мене нечиста взяла! Санько розгублено поглянув на Грицика. Грицик вирячився на Санька. Вони вже ладні були засумніватися в тому, Тишкевич це перед ними, чи, може, хтось інший. Бо ж самого Тишкевича вони бачили лише мигцем і як слід придивитися не встигли. Та й чи мало є людей на світі, схожих один на одного? Он Санькові, наприклад, мати каже, нібито він — викапаний батько... Проте збити Грицика з пантелику було не так просто.

— Е, ні, — сказав він. — Може, ви прикидаєтеся не тим, ким є насправді. Ви краще скажіть, як зовуть мого дядька!

— Демидом, — не замислюючись, відказав той, кого хлопці якусь мить тому мали за Тишкевича.

— А от і ні! — вигукнув Грицик. — Саньку, все ясно!

— Дивно, — похитав головою Тишкевич. — Невже я помилився? Та ж ні.

Здається, і острів цей, і берег... Може, я не туди потрапив, га?

І знову хлопці занепокоєно перезирнулися. Ба й справді, може ж людина заблудитися в цих очеретах? Ого, ще й як! Або, може, минулого літа тут і справді був якийсь Демид, а Василь Байлемів поселився лише цієї весни... Один лише Барвінок і не думав розгублюватися. Його хижі очі пильно стежили за кожним рухом прибульця.

— Відпустіть мене, хлопці, — сказав незнайомиць. — Годі дурня клеїти. Грицик завагався. Він зняв стрілу з тятиви і почухав нею литку. Ну, які докази того, що перед ним не Тишкевич, а зовсім інша людина? Єдине, що Грицикові запам'яталося, це Тишкевичеве цвикання зубом. Проте чи мало в кого може заболіти зуб? Он минулого місяця Грицик теж цвикав майже тиждень.

І все ж, чуття йому підказувало, що тут щось не те. Але як вивести цю підозрілу людину на чисту воду? Ні, схоже, без дорослих не обійтися.

— Давайте зробимо так, — несподівано для самого себе запропонував Грицик.

— Ми зв'яжемо вам руки і ви посидите в курені. А прийдуть наші — самі розберуться.

— Та ви що — з глузду з'їхали? — обурився незнайомиць і знову ступив уперед.

— Ані руш! — вигукнув Грицик і підняв лука. Барвінок, не чекаючи Санькової команди, напружинився для стрибка.

Незнайомиць скосив очима у його бік, затим знизав плечима і заклав руки за спину.

— Ну що ж, зв'язуйте, — згодився він. — Зв'язуйте руки, ноги, тягніть у курінь. Тільки ж глядіть — повернеться ваш дядько і такого дубця дасть, що тиждень не зможете сісти. Це ж треба! Дурниці якісь...

І увесь час, поки Санько вовтузився з сиром'ятним ремінцем за його спиною, незнайомиць докірливо хитав головою. Потому повернувся і сам рушив до куреня.

— Глядіть же, хлопці, — востаннє попередив він. — Ой, і биті будете! А мені що? Я й почекаю можу...

Хлопці зачинили за незнайомцем двері. За хвилину з куреня долинуло гучне хропіння...

Вже вечоріло, коли друзі незнайомця повернулися угору Дніпром. Молодик, що сидів на веслах, почав загрибати у бік острова, де в очеретах припишкли хлопці. Низенький товстун, його супутник, мугикав щось невеселе.

— Даремно тільки з'їздили, — домугикавши, зітхнув товстун. — Казав же я йому, що нікого там немає.

— Але ж ми бачили сліди, — заперечив молодший. — А де сліди, там повинні бути й люди...

— Що нам ті люди? — зневажливо пирхнув товстун. — Нам не люди потрібні, а те, що в їхніх куренях.

Вони зупинилися біля піщаної коси. Молодший свиснув. Затим трохи почекав і ще раз свиснув. Тоді погукав:

— Пане Юзефе!

Йому ніхто не відповів.

— Мабуть, заснув, — висловив здогад товстун. — Доведеться сходити на берег.

Він підвівся на колінах і закликав. Бо побачив, як через галявину переходив якийсь хлопчина.

— Що за чортівня? — вражено пробурмотів він. — Поглянь-но, Сидоре.

— Хлопчисько! — здивувався Сидір. — Звідкіля його занесло?

Хлопчина зупинився по інший бік піщаної коси і в свою чергу вступився у прибульців.

— Е-е... це саме... звідкіля ти взявся? — запитав товстун.

— А ми тут живемо, — відказав хлопчина. — З дядьком. І його товариші теж тут живуть.

— Кхе... он як... А де ж вони? Нам би той... побалакати треба.

— Вони незабаром повернуться, — відказав хлопчина. — Вони тут спіймали одного злодія і відвезли...

— Куди? — запитав молодший.

— До Швайки.

Товстун завмер із роззявленим ротом. Тоді повернувся до молодшого і верескнув:

— Жени!

Але той і так уже налягав на весла, аж ті почали вгинатися.

За хвилину все затихло. Лише чутно було, як у курені щось невиразне пробурмотів в'язень.

ДОПИТ

Грицик (а це був він) дивився услід човнові, аж доки той щез за закрутом ріки. Тоді повернувся до куреня, перед яким з луком наготові завмер Санько. Поруч з ним сидів Барвінок.

— Ну як? — стривожено запитав Санько.

Грицик засміявся.

— Рвонули звідсіля, як качки перед злетом. Тепер їх і Барвінок не наздожене.

— Гей, хлопці, — долинуло з куреня. — Я чув якусь розмову. Що, ваш дядько прибув?

— Та ні, — відказав Грицик. — То... козаки з сусіднього острова пропливали. Казали, що дядько повернеться трохи пізніше.

— А більше нікого не було?

— Та... ще двоє якихось. Один товстий, інший молодий, із рубцем на щоці.

— І де ж вони?

— Хотіли зупинитися. Та побачили наших сусідів і подалися далі.

З куреня долинуло люте буркотіння. Потому в'язень сказав:

— Ну гаразд. Ще трохи посплю. Розбудите, коли дядько повернеться.

Ніч минула спокійно. Хіба що хлопцям було трохи холодно, бо ж свитки свої залишили в курені. І кресало також. То ж спали, щільно притиснувшись з обох боків до Барвінка, котрий не зводив погляду з куреня.

А зранку в'язень почав ремствувати. Його обурювало, що Грициків дядько затримується. А коли сонце піднялося над очеретами, загорланив:

— Їсти хочу!

— Там же є що їсти, — сказав Грицик.

— Так у мене ж руки зв'язані! Ти що — забув? І води принесіть!

Хлопці подивилися один на одного. Заходити до куреня їм не хотілося. Мало що може втнути дорослий злодій, навіть коли у нього зв'язані руки.

Врешті Грицик зачерпнув ківш дніпровської води і рушив до куреня, двері якого завбачливий Санько підпер кілком. Грицик відкинув кілок і просунув голову у двері.

— Ось вам вода, — сказав він.

— А їсти як я буду? — почулося у відповідь.

Повагавшись, Грицик щез за дверима. За мить почулося пожадливе хлебтання.

— Дякую, хлопче, — сказав в'язень. — А тепер я й чорта смаленого з'їв би. Може, розв'яжеш? Та підійди ближче, не бійся... Ти куди?

Проте Грицик був уже надворі. Він хутко зачинив двері і підпер їх кілком. Був блідий як смерть.

— Ти що? — здивувався в'язень за дверима. — А хто мене годуватиме? У мене ж руки зв'язані!

— Неправда, — сказав Грицик. — Руки у вас вільні. От тільки ремінець ви забули заховати. Він у кутку на хутрі лежить.

В'язень коротко лайнувся. Згодом додав:

— Гадаєш, приємно, коли тебе якісь пущівіриньки зв'язують?

По обіді в'язень заходився виламувати двері. Мабуть, розлютився так, що вже навіть загрозливе Барвінкове гарчання його не лякало. Він уже й щілину прочинив таку, що міг виставити ногу назовні. Вгамувався лише тоді, коли Грицик увігнав у одвірок, перед самісіньким його носом, стрілу. Лише сказав:

— Таке мале — і геть здуріло...

Під вечір з очеретів долинуло:

— Пугу, пугу! Хлопці, агов! Живі-здорові?

Повернулися всі. Затрималися лише Швайка з Мациком. Під час нападу вдалося звільнити з десятка полонених, і зараз бувалі козаки подалися показувати їм найбезпечніший шлях додому.

Атож, повернулися всі. Щоправда, у Левка Заярного було перев'язане плече, у Перепічки на лобі виднілася здоровецька гуля, а Байлемів Василь накульгував на ліву ногу. Проте на такі дрібниці ніхто не зважав.

— Ох, і доброго чосу ми їм дали! — збуджено повторював Левко. — Налетіли на тих бусурманів, мов буря.

— Теж мені буря, — посміхнувся Байлем. — Коли б не старі козаки, либонь, і досі сидів би у верболозі.

— І нічого не сидів би! — заперечив Левко і звернувся до Грицика: — Розумієш, вибралися ми за лози, а там...

З його розповіді хлопці довідалися, що Швайка вивів козаків на невеличкий татарський загін, що безтурботно розташувався у видолинку. І він, Левко, я-ак вихопив шаблюку, я-ак налетів на татарів...

— Він налетів... — знову пирхнув Байлем. — Тоді налетів, як Швайка з Вирвизубом чотирьох поклали. От хто бився — то це вони!

— Та хіба ж там розбереш, коли все закрутилося так, що й не втямиш, у який бік кидатися, — на мить зніяковів Левко. — Але я все ж таки одного вклав.

Лесь Одуд теж вклав одного. І Тиміш Перепічка. А Василь Байлемів упорався з двома.

Не хвалився один лише Володко Кривописко. Але, схоже, що й він був задоволений. Володко зійшовся врукопаш з одним здоровилом-ногайцем, і той так загилив його у хвору щелепу, що вона одразу ж стала на місце.

— Свої не змогли, то татари помогли! — реготав Заярний.

Володко тихо посміхався. Говорити він ще не міг, і лише час від часу обережно торкався щелепи: чи не зійшла вона, не дай Боже, знову з місця.

— А наших там не зустрічали? — запитував Санько.

— Не було їх. Кажуть, на Воронівку наскочив інший загін. А його ми не знайшли.

З собою воронівці привели трьох татарських коней під сідлом. До боків у них були приторочені сакви. В одній знайшли дві шапки-малахайки.

— Це вам, хлоп'ята, — сказав Байлем. — Носіть і пам'ятайте мою добрість. Хлопці миттю натягли малахайки на голову. Тоді поглянули один на одного і мимоволі розреготалися: викапані татарчата!

— Боже збав, і Барвінок не впізнає, — зауважив Левко.

І лише тут вони збагнули, що Барвінка немає поруч. Він один залишився стерегти в'язня.

Коли козаки підійшли до куреня, Барвінок знудьговано позіхнув і шмигнув у кущі. Хазяїн наказував йому стерегти острів від чужих. А від своїх — не наказував.

В'язень, кліпаючи очима, вийшов з куреня. Ковзнув поглядом по прибульцях, і врешті зупинився на Дніпрових просторах.

— Ти хто такий? — запитав Байлем.

— Потім скажу, — відказав в'язень. — Спочатку дайте пити...

Він пив, здавалося, цілу вічність. Вода струмками стікала по неголеному підборіддю, лилася за пазуху, зрошувала запилюжені черевики. Нарешті в'язень відставив корчагу убік і сказав:

— Хто я такий, питаєте? — і кивнув на хлопців, що знічено переминалися з ноги на ногу. — Ото в них краще поцікавтесь. Вони, бач, гадають, що я якийсь Тишкевич. А я того Тишкевича і в очі не бачив. Мені треба до Демида, товариша мого давнього. Чули про такого?

Василь Байлемів замислився.

— Здається, чув. Тільки він далеко звідсіля. Десять внизу оселився, і не на острові, а в плавнях... То ти таки не Тишкевич?

— І не був ніколи. Я Семен Задорожний з Байбузівки, є таке село за Черкасами. Може, чули? Ну от. Вирішили ми з друзями моїми до Демида дістатися, теж трохи показувати. От. А сюди я зайшов, аби запитати, де той бісів Демид оселився цього літа.

— А хутро хто брав? — запитав Грицик.

— Яке хутро? — здивувався в'язень. — Що ти мелеш, хлопче?

— Воно на місці, — сказав Одуд. — Я щойно дивився.

— От бачите... — в'язень широко розвів руками і посміхнувся.

Воронівці дивилися на нього і не знали, як їм бути. Ніхто з них Тишкевича в очі не бачив, бо прибився він до пана Кобильського лише цієї весни. Та й не схожий він на старшого челядника. Доброго пана і за версту видно — груди вперед і на землю гидує дивитися. А цей — на звичайного дядька схожий. Неголений, в пошматованій одежі. Ні, щось воно не так...

— Що скажете, хлопці? — звернувся Байлем до друзів. — То Тишкевич це чи ні?

Грицик заходився копирсатися ногою в траві. Нарешті відказав:

— Він схожий на нього. І це... голос майже такий. І зубом цвикав.

— Та коли ж це я цвикав, хлопче? — здивувався в'язень. — Ну, було колись, коли зуб заболів. А зараз, слава тобі Господи, уже рік як не цвикаю.

— А ти що скажеш? — звернувся Байлем до Санька.

Санько облизав вуста. Чомусь йому стало спекотно.

— Мені здається, що це Тишкевич, — сказав він.

— О! Здається, — засміявся в'язень. — Мені теж інколи здається, що я турецький султан.

Воронівці пирхнули. Дуже вже мало цей забрюханий чолов'яга скидався на турецького султана.

— Може, й справді наші голуби трохи того... — почав Левко Заярний. — Може, й справді, людина не винна, а ви на нього з вовком...

— Та господи! — вигукнув в'язень. — Мало що в житті буває. Ви на хлопців не дуже тисніть. Тут, знаєте, краще вже перестаратися, ніж потім сто літ раків пекти.

— А чому ж ваші друзі так утікали, коли я сказав їм, що вас повіз Швайка?

— з останніх сил стояв на своєму Грицик.

— Еге ж, чому? — запитав і Левко Заярний.

— Дуже просто, — відказав в'язень. — Про тутешні місця таке розповідають, що й у хороброго жижки можуть затруситися. А мої друзяки, чесно кажучи, не з хороброго десятка.

Воронівці заворушилися. Вони зрозуміли, що хлопці добряче-таки помилилися.

— Ну й вивідники! — пирхнув Перепічка.

— То що будемо з цим... Семеном робити? — запитав у товариства Байлем. — Відпустимо, чи як?

— Як на мене, нехай собі йде куди хоче, — подав голос Володко Кривопичко і перевірів, чи не зійшла після цих слів його щелепа з місця.

— А я гадаю, що треба дочекатися Мацика із Швайкою, — сказав Левко Заярний. — Як вони скажуть, так тому й бути.

— Правду кажеш, — згодився Байлем. — Так що, Семене, чи як там тебе, посидь з нами ще трохи. Заодно й нашого кулішу скуштуєш.

Спочатку в'язень хотів було заперечити. Та, подумавши, лише махнув рукою і рушив до багаття, над яким уже висів казан.

Він виявився людиною балакучою, і знав безліч історій. Та таких, що воронівці часом аж животи надривали. А коли доспів куліш, вони миттю забули про все на світі і посунули до казана. Якийсь час ложки прудко бігали від рота до рота, аж поки Байлем сказав:

— Гарний куліш! А ти, Семене, чом не їси?

Всі озирнулися туди, де тільки-но сидів в'язень. Проте його там уже не було. А за якусь хвилю за верболозом пролунав стукіт копит, згодом щось лунко шубовснуло у воду.

Коли воронівці схопилися на ноги і, заважаючи один одному, кинулися до води, — втікач уже досяг протилежного берега.

Ще мить — і він счез в очеретах.

ГОНИТВА

Першим отямився Байлем.

— На коні! — гукнув він.

Проте коні не давалися до рук. Вони злякалися вовка.

— Що ж ти його не встеріг? — гукнув до нього Заярний. Барвінок ображено зиркнув на нього, немовби хотів сказати: "Я стеріг, коли треба було, а от ви куди дивилися?"

Зрештою, коней вдалося осідлати. Вершники дружно шубовснули у воду. І вже посеред протоки Байлем озирнувся на острів і гукнув:

— Барвінку, сюди! Ходи з нами!

Проте вовк, що стояв на краю коси, лише змахнув хвостом. Він, може, й радий був би податися за втікачем, проте не смів порушувати наказу Швайки. А наказ був чіткий: острів не покидати.

В хапанині ніхто з дорослих не завважив, як Санько з Грициком теж скочили на коней.

За плавнями воронівці притримали коней. Втікача і слід пропав. І невідомо, у який бік він подався. Було темно. Місяць ще тільки збирався сходити на небо.

— Гайда туди! — сказав Заярний і махнув рукою униз за течією.

— Що йому там робити? — заперечив Володко Кривопичко. — Там же татари! А коли то й справді Тишкевич, то він подався до свого пана Кобильського. Он туди.

І Кривопичко змахнув рукою проти течії.

— А може, він зараз принішк у плавнях і слухає, як ми тут лаємося, — сказав Лесь Одуд. — Тут його треба шукати!

— Тихіше! — гримнув Байлем. — Дайте послухати.

Проте й наслуховування нічого не дало. Коники сюрчали так, що аж у вухах виляскувало.

Низько над обрієм з'явився місяць.

— Незабаром розвидниться, — сказав Байлем. — Отоді, може, й слід побачимо. Ет, забратися б зараз на високу могилу, звідтіля видно все як на долоні!

— Воно було б гарно, — зауважив Левко. — Тільки де ж ти її візьмеш? О, а це ще хто?

Воронівці принишкли. З півночі до них долетів неспішний тупіт копит. А ще за хвилину в напівтемряві вималювалися постаті двох вершників. Левко, у котрого було найзіркіше око, придивився до них і радо вигукнув:

— Швайка з Мациком! От добре, що ви повернулися!

— Щось трапилося? — запитав Швайка.

Вислухавши плутану розповідь, Пилип звелів:

— Негайно забирайтеся з острова! Щоб і духу там вашого не було! І слухайте Мацика. Він знає, куди податися.

— А ти? — запитав Мацик.

— А я — за ним!

Швайка розвернув Вітрика і пустив його учвал. Не вниз за дніпровою течією, не вгору, у бік Сули — а прямісінько у відкритий степ, назустріч місяцю.

Воронівці вражено дивилися йому услід. Вони навіть не звернули уваги на те, що повз них на татарських коненятах пролетіли Санько з Грициком. Один лише Мацик устиг вигукнути:

— Ви куди?

Проте хлопці вдали, нібито нічого не почули.

Мацик сердито сплюнув і повернув свого коня у бік плавнів.

— Гайда за мною, — звелів він. — Будемо перебиратися на Зміїний острів.

— Навіщо нам перебиратися? — заперечив Перепічка. — Нам і тут непогано.

— Мовчи, — крізь зуби мовив Мацик. — Коли Швайка сказав, то так воно й повинно бути.

Роса випала скупю. І все ж при світлі місяця, що підбився вже досить високо, виразно виділявся темний слід.

То був слід Тишкевичевого коня.

І по тому сліду зараз гнало трійко вершників.

Далеко попереду летів на своєму Вітрику козацький вивідник Пилип Швайка. Назад він не озирався, оскільки був певний, що воронівці послухаються його і кинуться рятуватися, бо їхньому спокійному життю настав кінець. І невідомо, від кого їм потрібно рятуватися — від челядників пана Кобильського чи від степняків. Тишкевич міг повернутися як з тими, так з іншими.

Лише вчора Швайка довідався, що Тишкевич слугує двом господарям одночасно. І тепер йому стало зрозуміло і те, чому ординці з такою легкістю обминають озброєні ватаги присульських козаків, і те, чому десятками щезають невідомо куди вільні люди, що поселилися в плавнях. Як, зрештою, і не з'ясовна до сьогодні загибель десятків відчайдушів, що зголошилися розводити дими тривоги на татарському прикордонні. Так, все це була робота того негідника Тишкевича. І добре, коли тільки його.

Сам же Тишкевич, як довідався Швайка, до минулої осені слугував якомусь вельможному київському шляхтичеві. Проте не стільки було того слугування, скільки розбишакування на нічних шляхах. А коли його вивели на чисту воду — встиг перебратися на лівий берег Дніпра і якимось дивом утерся в довіру до пана Кобильського. І нічого тепер не доведеш, бо тих, хто його викрив, уже немає серед живих.

— Але постривай... недовго тобі лишилося ряст топтати, — шепотів Швайка, пильно вдивляючись у миготливу сріблясту імлу. — Від нас з Вітриком ще ніхто не втівав...

А Тишкевич нещадно шмагав свого і так вкрай знесиленого коника. Раз по раз озирався назад, і на його видовженому обличчі відбивався тваринний жах. Кілька хвилин тому він завважив позад себе темну рухливу цятку. І цятка ця невблаганно збільшувалася. Тишкевич ще не міг розгледіти обличчя того, хто за ним женеться, та все ж чомусь був переконаний, що наздоганяє його саме Швайка. Бо й у всьому Придніпров'ї немає такого коня, на якому можна було б утекти від нього. А ще ординці казали, буцімто Швайка — вовкулака, і навіть удень може перекинутися на вовка.

Правда це чи ні, Тишкевич не знав, а от що вовки йому вірно служать — у цьому він встиг переконатися на власній шкірі...

— Та жени ж ти, здохлятино! — гарикнув Тишкевич на коня, з якого й так клаптями летіла піна. І озирнувся назад в жадній підозрі, що його переслідувач уже перекинувся на вовка. Проте той, як і раніше, мчав по його сліду верхи на коні. І, схоже, відстань між ними значно скоротилася. Тож якщо нічого не трапиться, за якусь часину Швайка наздожене його, Тишкевича...

А ще Тишкевич завважив, що слідом за Швайкою мчать двійко вершників. Точніше, вершників не було видно. Здавалося, що степом котяться двійко коненят з якимись клуночками на спині.

"Серед козаків таких малих вершників немає, — промайнула думка. — Невже це хтось із ординців?"

Ординці, ординці...

Зненацька Тишкевич згадав про те, що геть вилетіло йому з голови. Десь тут, неподалік, має бути сторожовий загін Іслам-бека — того, з яким у Тишкевича не раз і не двічі були спільні справи. І не просто десь, а він, Тишкевич, здогадується, де саме.

Тишкевич почав непомітно описувати в степу широке півколо. Він звертав туди, де полюбляв зупинитися на ночівлю Іслам-бек.

Швайка, що пильно стежив за втікачем і вже майже його наздогнав, не одразу завважив це. Про те хлопці, які все ще були далеко позаду, помітили те півколо, і Грицик, вйокнувши на коня, подався наперейми. На якусь мить утікач і його переслідувач зникли за байраком. А коли хлопці знову їх побачили, то втікач вибирався з мілкої, геть замуленої річечки, а Швайка лише наближався до неї.

На щастя, річечка перед хлопцями входила в тверді береги, і подолати її було не складно. Тож коли друзі наблизилися до Швайки, Вітрик тільки вибирався з грузької багнюки.

— Ви? — вражено скрикнув Швайка. — Щось трапилося?

— Нічого не трапилося, — відказав Грицик. — Ми хочемо тобі допомагати.

— Геть звідсіля! — гримнув Швайка. — Вас ще тут бракувало!

І знову помчав за Тишкевичем. Якусь мить Грицик вагався. Тоді вперто стріпнув головою і подався слідом. За ним кинувся Санько, бо нічого іншого йому не залишалося.

"Ми ж не просто так гуляємо, — міркував він про себе, мовби сперечаючись з розлютованим Швайкою. — Може, нам вдасться чимось допомогти Пилипові. До того ж — не лишатися ж нам самим у степу..."

Мабуть, про те саме подумав і Швайка, бо за якусь хвилю змахнув рукою, запрошуючи хлопців за собою.

Місяць почав поволі бліднути. На сході зажеврило небо. Ось-ось мали озватися перші птахи. А гонитва усе тривала. Невтомний Вітрик знову наздоганяв Тишкевичевого коня. На обрії темно зринув високий пагорб, і Тишкевич звернув до нього. Однак на вершину не піднявся, а обминув її низом і щез у чагарях.

Але Швайці ці маленькі хитрощі були добре знайомі. Зазвичай втікач по той бік пагорба спішувався і піднімався наверх. А там десь зачаювався, діставав лука — і тоді вже переслідувачу було непереливки. Сам Швайка стільки разів чинив так само, що й з ліку збився. І, як не дивно, хтось таки потрапляв у таку простеньку пастку.

Проте цього разу не його наздоганяли, а він сам був переслідувачем. Тож, сягнувши підніжжя, Швайка обережно, наприхильці почав скрадатися схилом. Він хотів досягти вершини першим. Не озираючись, махнув хлопцям, щоб ті трималися позаду.

Та за кілька кроків до верха Швайка випростався й люто тупнув ногою. У просвітах між кущів він побачив Тишкевича, що, як і раніше, нахльостував коня. Тишкевич виявився хитрішим: доки Швайка скрадався схилом, той знову вихопився далеко наперед.

— Все одно наздожену, — пробурмотів Швайка. — Від Вітрика ще ніхто не втікав.

Та перш ніж підкликати вірного коня, Швайка підійшов до східного краю пагорба, визирнув з кущів, і мимовільний стогін вирвався у нього з грудей.

Далеко попереду палахкотіли багаття. Не було жодного сумніву в тому, кому вони належать. І Тишкевич прямував саме в той бік. Він був уже на півдорозі між пагорбом і татарським станом. Навколо багать здійнялася метушня. Кілька постатей скочило на коней і подалися назустріч Тишкевичу.

САНЬКОВА ВОРОЖБА

Швайка вже знав, що буде далі. Зараз татари оточать Тишкевича і поведуть його до свого старшого. А тоді не встигнеш і до ста порахувати, як той зметигує, в чому справа. Затим з табору вилетить десятків зо два переслідувачів на свіжих конях. І тоді Вітрикові буде непереливки. Та не про себе подумав у цю мить Швайка. За себе він турбувався щонайменше. Непокоїла його доля цих двох маленьких дурників, що зопалу встряли в таку недитячу гру. Коні у них зморені і навряд чи витримають ті шалені перегони, що розпочнуться за кілька хвилин. І перш ніж сонце викотиться понад степ, навколо дитячих ший обів'ються татарські аркани... Що ж робити? Як їм допомогти?

Нараз обличчя Швайки просвітліло. Посвистом він підкликав до себе Вітрика. Тоді скочив на нього і, не кричучись, вилетів на вершечок пагорба. А там застиг, ніби вперше угледів татарський стан. Атож, він не помилявся: кілька десятків степняків хапливо сідлали своїх коней... Тоді крутнув Вітрика, злетів з пагорба і наказав хлопцям, що зупинилися біля шипшинових куців:

— Злазьте з коней! Та швидше, біс би вас побрав!

Сам теж зіскочив з Вітрика. На ходу видобув з кишені якусь скіпку і вплив її у Вітрикову гриву. Тоді поплескав свого чотириноного друга по мокрому крупу і звелів:

— До Кудьми, Вітрику! Жени до діда!

Вітрик коротко заіржав і з місця перейшов на чвал. Татарські коненята спершу опиралися, зворотна дорога їх не вабила. Проте Швайка так вперішив спочатку одного, а тоді іншого складеним арканом по спині, що ті, мов із праці, рвонули услід за Вітриком.

— А як же ми? — скрикнув Грицик.

Проте Швайка вже прошкував до куців, що збігали з пагорба.

— Гайда за мною! — звелів він хлопцям. — Тримайтеся тіні. Та не волочить ноги по траві!

Сам він щось гарячково шукав. Нарешті вказав хлопцям на чималу вимоїну під кущем і наказав:

— Ховайтеся сюди! Пригніть гілля і не висовуйте свої кирпи. Ось так.

А сам, обережно, аби нічого не зламати, розгорнув гілки колючого глоду, ковзнув усередину куща і завмер.

Хлопці нічого не розуміли. Чому Швайка відмовився від погоні за Тишкевичем? Навіщо відіслав коней, а сам заховав їх у крем'янистій вимоїні під розлогим кущем?

Гострий камінець боляче заколов Санька у бік. Він заворушився, намагаючись змінити положення, проте Швайка шикнув на нього, і хлопець знову завмер.

Здалеку долинув тупіт десятків коней. Ще мить — і з-за пагорба вискочили татари. Передній пронизливо скрикнув і показав у далину, де виднілися три невиразні цятки. Завалували, завили степняки і пустили своїх коней учвал. Вони пролітали повз вимоїну то по лівий бік, то по правий, а копита одного коня вдарили землю майже перед самісіньким Грициковим носом. І знову все стихло, мовби й не було нічого. Хлопці збиралися звестися на ноги, проте сердитий шепіт Швайки примусив їх, як і раніше, притиснути обличчя до землі.

— Ще рано, — сказав Швайка і трохи згодом додав: — Ну, хлоп'ята, ми з вами ледь-ледь не вскочили в халепу. Ет, дав би я вам добрячого чосу! Ну, звідкіля ви звалилися на мою голову?

Грицик винувато шморгнув носом. А Санько мов би й не почув тих Швайкових слів.

— А чого ми відпустили коней? — запитав він.

— А того, — сердито відказав Швайка. — Бо все одно не втекли б. У них коні свіжі. Та поки вони ганятимуться за нашими, може, щось і вдасться придумати... Цс-сс...

На вершину пагорба виїхав з десятків вершників. Поміж ними виднілася постать Тишкевича. Він важко дихав — мабуть, досі не міг оговтатися після погоні.

Певний час вершники пильно вдивлялися у степ.

— Гарно йдуть, — схвально промовив тлустий, приземкуватий татарин у круглій шапці. — Гарно.

"Іслам-бек, — здогадався Швайка. — Так, це саме він — хитрий, мов лис, обережний, мов куниця... Це вже вкотре ми з ним стикаємося ніс у ніс? Здається, втретє..."

Так, саме втретє. Вперше вони зустрілися років зо три тому, коли татари обложили Переяслав. Швайка тоді очолив п'ятдесятіох сміливців і разом з ними прокрався до стану степняків. Ох, і нароби́ли ж вони шелесту! Іслам-бека врятували прудкі ноги та болото, в якому він просидів до світанку. Швайці й на думку не спало шукати його саме там. Бо ж відомо, що боліт татари бояться понад усе.

Вдруге зустрілися торік біля Перекопу. Тоді виявилось, що і в нього, Швайки, теж прудкі ноги. Проте врятували його не вони, а вірні друзі. А ось тепер — третя зустріч. Що принесе вона?

Рука мимоволі потяглася до лука. Проте одразу й завмерла. Аби ж він, Пилип Швайка, був один, то Тишкевич з Іслам-беком уже полягли б трупом. А там видно було б... Проте зараз він не сам, за його спиною двійко беззахисних дурників.

"Виберемося, візьму добрячу лозину і відшмагаю так, що з тиждень не зможуть сісти", — спересердя подумав Швайка.

А Іслам-бек і Тишкевич навіть не здогадувалися, що знаходилися за півкроку від смерті. Іслам-бек погладжував голене підборіддя і невідривно дивився услід погоні.

"Хоч би наздогнали, — молився Тишкевич про себе. — Хоч би наздогнали!"

— Не наздоженуть — сім шкур спу́щу, — хижо посміхнувся Іслам-бек. — А ти як врятувався?

Тишкевич зневажливо махнув рукою.

— За кулешек ті роззяви забули геть про все, — сказав він. — І коней залишили без охорони.

"І справді, роззяви", — подумав Швайка.

— Міг би й залишитися, — зауважив Іслам-бек. — Чи мало тобі за це платимо?

— Не міг, — заперечив Тишкевич. Він тримався незалежно, майже як рівня бекові. Схоже, не простим татарським вивідником був Тишкевич. — От-от мав повернутися Швайка. І з ним ще один, котрий мене теж знає в обличчя. Іслам-бек скрипнув зубами.

— Розвелось їх у плавнях, наче комарів, — сказав він. — Гадаєш, один Швайка пошарпав нас, коли поверталися? Якби ж то! Ні, ще чотири такі ватаги були. І втратили ми від них більше, ніж за цілий похід. Добре, що нікому з них не спадає на думку об'єднатися.

— Чому ж не спадає? — заперечив Тишкевич. — Спадає. Хоча б тому ж Швайці. Іслам-бек стукнув себе кулаком по коліну.

— Треба його зловити. За всяку ціну! Ти мусиш це зробити. Точніше, ми з тобою... — Іслам-бек посміхнувся. — Тим більше, що його голову Тугор-бек оцінює дуже високо. Вище за всі гяурські голови.

— Я й так роблю все, що можу. Тільки ж то не людина, а справжній вовкулака!

— То вже твоя справа розбиратися, хто він. А зараз треба викурити з плавнів тих, від кого ти втік. Частинами їх треба нищити, нечестивців! Ти хоч запам'ятав, де їхній барліг?

Тишкевич хитнув головою.

— Ще б пак! — запевнив він. — З заплученими очима знайду.

"Ой-ой-ой! — стривожено подумав Швайка. — Чи послухалися мене Байлемові хлопці? Вони ж іще зелені, не звикли виконувати накази".

І знову Швайкова рука потяглася до стріл. І знову зупинилася на півдорозі, а Санькові з Грициком, мабуть, почало легенько гикатися. — То візьми сотню й негайно викури їх звідтіля, — наказав Іслам-бек. — А коли хтось залишиться в живих — твоїм ясиром буде. Можеш стягти йому голову, можеш продати.

— Та кому потрібна голова без тіла, — криво осміхнувся Тишкевич. — А золото — воно куди приємніше. Так що продам я їх... Тільки... тільки б мені ваше вбрання.

— Навіщо?

— Бо виділяюся серед ваших, як біла ворона. І коли підемо на плавні — в кого першого стрілятимуть? Звісно, в мене. Бо й дурному стане зрозуміло, хто привів твоїх чаушів.

— Маєш рацію, — згодився Іслам-бек.

Помахом руки він підкликав найближчого і щось стиха йому звелів. Той, не гаючись, скинув свого халата і кудлату шапку-малахай. Тишкевич одягся і тепер нічим не вирізнявся з поміж інших ординців.

За хвилину великий татарський загін риссю рушив у бік дніпровських плавнів. Слідом з пагорба з'їхав зі своїми охоронцями й Іслам-бек.

— Тепер нам, хлопчики, треба перебиратися у надійніше місце, — пошепки мовив Швайка, коли ординці зeszли з-перед його очей. — І що далі ми опинимося звідсіля, то буде краще.

Втім, далеко відійти їм не вдалося. За кущами раз по раз лунав перестук копит. Схоже, сьогодні татари полишати свою стоянку не збиралися.

Довелося нашвидкуруч шукати місце, де б можна було просидіти бодай до вечора.

Таке місце знайшлося в зарослій улоговині за три польоти стріли від першої схованки. Це було покинуте вовче лігво. Навколо купчилися клубки минулорічного перекоотиполя, що зачепилися за колючі шипшинові кущі. Одним таким клубком Швайка прикрив вовче лігво, звелівши хлопцям проробити в ньому вузькі щілини для спостереження.

— Тепер трохи поспить, — порадив їм Швайка. — А я піду погляну, що воно і як.

Проте відпочити не вдалося. Незабаром долетіла татарська говірка. На вершині пагорба знову вирости постаті степняків. Вони про щось сердито перемовлялися.

Швайка скрушно похитав головою.

— Здається, розшолопали, що й до чого, — сказав він. — Ну, хлопчики, тепер тримаймося!

Санько зрозумів: татари зловили їхніх коней і упевнилися, що втікачі зіскочили з них набагато раніше.

За командою Іслам-бека татари заходилися прочісувати все навколо пагорба. У щілинах між стеблами перекоотиполя було видно, як десятки зо два степовиків розсипом рушили у бік їхньої улоговини.

Швайка закрити хлопців своїми широкими плечима.

— Що б там не трапалося — ні слова! — звелів він. — Коли що — я сам вискочу. А ви щоб сиділи тихо, мов куріпки, зрозуміло?

З-за його плеча Санько бачив, як до них повільно наближався худий згорблений татарин. Схоже, йому було чимало років, бо вузька підкова вусів вкрилася сивиною. І, мабуть, йому було лячно, бо йшов обережно, прислухаючись на кожному кроці. Почує шурхіт — залякне. Ступне — і знову залякне. Його вузькі очиці насторожено бігали навсібіч. Він був такий кволий на вигляд, що, здається, навіть Грицик зміг би з ним упоратися. Проте радості від цього було мало. Варто хирлякові подати голос чи бодай зойкнути, як поруч миттю опиниться з десятком його товаришів.

"Поглянь убік... обійди навколо... — пошепки умовляв його Санько. Щось ніби підказувало йому, що з цим степняком треба балакати так, як свого часу він балакав з дикою кішкою риссю, а пізніше з Барвінком. — От ти йдеш собі — і ніякої нори не бачиш, зрозумів? Лиш саме перекоотиполе..."

Санько так хотів передати своє бажання старому татарині, що аж піт стікав по його обличчю.

"Нікого ти не бачиш... Нічого тут немає. Отак... Краще поглянь, як по небі біжать хмарки. Одна за одною. Біжать собі та й біжать..."

Швайка напружинився. Татарин ішов майже на нього. Ще кілька кроків — і степняк здогадається, що під клубком перекотиполя щось криється. Тож доведеться зітнути йому голову і блискавично метнутися вбік, аби відволікти увагу від хлопців.

Крок. Ще крок... Час діяти!

І раптом татарин ні з того ні з сього задер голову до неба і мрійливо промовив:

— Біжать хмарки... біжать.

Швайка заціпенів з подиву.

"Здурів татарин, чи що?" — подумав він.

А татарин усе з тією ж пришепелувато мрійливою посмішкою пройшов за якийсь крок од них.

— Чортівня якась, — стиха бубонів Швайка, коли татари вибралися з улоговини і сіли на коней. — Нічого не розумію. До чого тут хмарки?

— Це я його умовляв, — вибачливо відказав Санько.

Він почувався дуже зле. Його лихоманило. Голова аж розколювалася, руки тремтіли, наче після непосильної роботи. Страшенно хотілося пити. А ще ж уранці він почувався здоровий і бадьорий.

— Про що ти його умовляв? — не зрозумів Швайка.

— Щоб він на небо... поглянув. На хмарки.

— Невже ти і його заговорив? — радо стрепенувся Грицик. — Отак, як ту дику кішку, правда?

— Яку дику кішку? — запитав Швайка. — Оту, що лізла до вас на Сторожовий дуб?

— Еге ж! Вона лізла до нас, а Санько поговорив подумки з нею — і вона подалася назад. А тепер, бач, і татарина заговорив!

І Швайка, невловимий, хоробрий і всюдисущий Швайка, що ніколи й нікого не боявся, втупився у Санька з якимось забобонним захватом.

— Ну, Санько... — тільки й сказав він.

ДВОЄ СЕРЕД СТЕПУ

Безкрайньою рівниною їхав самотній вершник. Час від часу щось люто бубонів сам до себе і потирав спину. Через обличчя проліг свіжий слід від нагая.

Атож, Тишкевичу страшенно не пощастило. Татарська сотня, яку він вивів точнісінько на острів, де розташувалася Байлємова ватага, нічого не знайшла. Хіба що порожній курінь та трохи вугілля від багаття.

Ба більше, коли сотня поверталася назад, з очеретів зненацька полетіли стріли, і вісьмох татарів не стало. Дуже влучно цілили невидимі месники. Кинулися татари на ті постріли, та дарма, нікого не знайшли. Тільки застрягли в трясовині і втратили десятків зо два коней.

Тож і дісталася Тишкевичу від старого друга Іслам-бека. Не зважив нащадок ханського роду на його, Тишкевича, заслуги перед ордою, відшмагав нагаєм, як шолудивого пса...

Мимовільний стогін вихопився з Тишкевичевих грудей. Схоже, чорна смуга пролягла в його житті. І до пана Кобильського повертатися боязко — це ж бо він дав дозвіл на грабунок. Сказав:

— Половина здобичі — моя, все інше бери собі. Та коли щось надумаєш приховати — з самого шкуру спушу!

От і маєш здобич. Ледве сам врятувався. І з татарами, бач, не порозумівся.

А жити якось треба. Втім, як жити далі, він вже знає. У найгіршому разі збере кількох зарізак і подасться грабувати самотніх здобичників у дніпровських плавнях та на островах.

Образа на татар не вщухала. Вже сім років як Тишкевич їм служить — і ось вона, дяка. Мало їм того, що виводить степняків на прикордонні із степом села. Ні, видавай їм зараз ще й Швайку і таких, як він. Легко сказати — видавай. Самі скільки ловлять, і нічого у них не виходить. Навіть не знають, який він на вигляд... Он учора вісім сотень татар прочесали всі балки — і як у воду впав. І не сам, троє їх було.

А винен у цьому хто? Звісно він, Тишкевич.

З горя Тишкевич завернув у діброву. Добряче підкріпився впольованою дрохвою, тоді полежав у холодку над чистим, прозорим струмком. А по відпочинку вже твердо вирішив, як йому бути далі.

Звісно, без пана Кобильського поки що не обійтися. Але ж і повертатися до нього з порожніми руками теж не годиться. Потрібне бодай хутро. Та рушати по нього в дніпровські плавні зараз ризиковано. У будь-якому випадку, на берегах Сули чи Тясмина йому з'являтися не можна.

А от нижче Тясмина чи Сули — будь ласка. Там теж живуть вільні люди козаки. І не великими ватагами живуть, а здебільшого поодинці, аби не помітнішими для татарського ока бути.

От туди він зараз і рушить. Хоча краще було б рушати з відданою людиною. Тільки де ж її взяти у цій пустелі? Ні, доведеться йти за здобиччю на свій страх і ризик. А там — відновити довіру в пана Кобильського. Той за боброві хутра пробачить усі гріхи на світі. Звісно, він, Тишкевич, все йому не віддасть. Дещо й собі залишить...

Заглиблений у свої думки, Тишкевич скочив на коня і повільно подався у полудневий бік. Їхав і не зважав на те, що діялося навколо. Йому тут боятися поки що нічого. Слава Єзусу, татари не одібрали його охоронного знака. А крім татар, у цих місцях майже нікого не буває...

Тож і не помітив, як за кущем глоду, повз який він проїхав, щось промайнуло. Отямився, коли кінь став дибки. Рука блискавично метнулася до руків'я шаблі. Проте було вже пізно. Щось важке навалилося на нього, збило на землю, і дужі пальці обвилися навколо шиї.

Тишкевич не був слабкою людиною. При нагоді зміг би упоратися з одним-двома нападниками. Проте тут, як не напружувався, вивільнитися не вдавалося. Чужі пальці все міцніше стискали горлянку. Перед очима попливли райдужні кола.

"Оце і все", — промайнула думка.

Зненацька невідомий нападник послабив тиск. Почувся здивований голос: — Пан Тишкевич? Як ви сюди потрапили?

Тишкевич сів, перевів подих. Перед ним стояв на колінах якийсь юнак із слов'янським обличчям. Придивившись, упізнав у ньому недавнього слугу пана Кобильського. І, здається, мав він дивне прізвисько — Дурна Сила. Тишкевич поворухнув шиєю, повів головою праворуч, ліворуч — тягнув час. Тоді сказав:

— І справді, дурна в тебе сила, парубче.

— Та я ж... — зніяковів Демко. — Я ж дивлюся — над кущами татарська шапка промайнула. Ну, думаю, степняк їде, не інакше. Ну, думаю, стягну його зараз з коня, приб'ю, а сам у сідло — і додому. А воно, бач, як вийшло...

— Чекай чекай, — перебив його Тишкевич. — А сам ти як сюди потрапив?

— Та-а... За Воронівкою налетіли на нас татари. Куролап з іншими дали драла, а мене залишили. То ж татари аркан на шию — і в степ потягли.

— А ти, схоже, по дорозі втік від них...

— Еге ж. Вони саме перебиралися через якусь річку. Туман був, хоч в око вистрель. Тож задній віз потрапив колесом між колоди. От мене й відв'язали, щоб допоміг витягти. А я його так смикнув, що він завалився у річку. Ну, і я слідом. Вони мене за течією шукали, а я проти неї пірнув. Доки вони в річці бовталися, я степом їх обійшов — і ось тутечки.

Нараз Демко замовк, потягнув носом повітря і прикипів поглядом до торбини Тишкевича.

— Смажениною пахне, — сказав він і проковтнув слину. — А в мене ж третій день у роті й ріски не було.

— Не було — то буде, — посміхнувся Тишкевич і витяг з торбини залишки дрохви. Демкові зуби запрацювали не згірш бобрових.

А Тишкевич дивився на Дурну Силу й міркував, як бути з ним надалі.

Завести назад до татар? Ні, це він завжди встигне. Спочатку, мабуть, треба спробувати зробити його своєю вірною людиною. А продати татарам ніколи не пізно...

— А чому ти не питаєш, як мене сюди занесло? — поцікавився Тишкевич.

— Та я... — Дурна Сила все ще не міг упоратися з дрохвою. — Я ж було напочатку хотів запитати вас про це, а ви якось убік звернули.
"І справді — дурна сила, — подумав Тишкевич. — Схоже, в голові у нього гуляє вітер..."

Тоді ще раз у задумі потер ший і мовив:

— Довго розповідати. Та й не для чужих вух та історія. А ти, може, візьмеш і вибобкаєш її будь-кому. Бо хто ж тебе зна...

Демко вільною рукою бухнув себе у груди так, що вони загуділи, мов дзвін.

— Та я... — обурено почав він. — Щоб я... Та ніколи. Їй же Богу!

Тишкевич зітхнув так важко, ніби іншого виходу не мав.

— Ну, гаразд, — згодився він. — Ти, хлопче, бодай раз замислювався над тим, чому татари так несподівано налітають на наші села? Стежиш за тим степом, стежиш, здається, і миша не проскочить — а татари вже в тебе за спиною!

— А й справді, — Демко навіть про дрохву забув, так вразили його ці слова. — Не встигнеш і озирнутися, як вони вже поруч.

— Гадаєш, то просто так? Ні-і, голову даю на відсіч, що хтось із наших вказує їм дорогу.

Демко закліпав очима.

— Не може бути! — не повірив він.

Тишкевич роззирнувся довкола і, хоч аж до обрію не було жодної живої душі, пошепки мовив:

— А я знаю, хто це. Худорлявий такий, смаглявий, і кінь у нього гарний, хоча й не дуже показний. А зовуть того запроданця Швайкою. Еге ж, вдає, начебто стереже степ від чужинців, а насправді — все навпаки.

— Швайка? — отетерів Демко Дурна Сила. — Та ви що? У нас же кажуть, що його татари не можуть зловити, такий він моторний! Кажуть, що і в Криму він був, і аж до Дунаю діставався...

— Можливо, — згодився Тишкевич. — А не зловлять його тому, що й не ловлять. Він сам до них з вістями їздить. Ну, хіба що про людське око трохи поганяються за ним.

— Ти диви... А я, здається, бачив його. Саме за Воронівкою. Я худобу пас, а він на Переяслав простував. Еге ж, такий, як ви кажете — худий і смаглявий, мов турок. І дивиться якось з-під лоба. Дід Микола привітався з ним, а потім і каже мені:

"Бачив? Це той, що вганяє татарам добрячу швайку в одне місце!"

— Ото ж бо й воно, — сказав Тишкевич. — Тільки кажуть. А насправді зовсім не так. То ж я й хочу вивести його на чисту воду.

— А де ж він зараз?

— Здається, десь неподалік, у плавнях. Вивідує, мабуть, скільки людей козакує і де саме. А потім усе видасть степнякам.

Проте Демко Дурна Сила виявився трохи метикуватішим, аніж гадав Тишкевич.

— Чому ж тоді ви опинилися тут, а не в плавнях? — поцікавився він. — І шапка на вас якась не наша.

— Молодець, — похвалив його Тишкевич. — Одразу видно, яке в тебе око спостережливе. А опинився я тут тому, що повертаюся від татар.

Демкові перехопило подих:

— Від татар? — по хвилі перепитав він, не вірячи власним вухам.

— Саме так. Пан Кобильський послав мене з викупом за його людей. До речі,

— Тишкевич націлив пальця на Демка, — за тебе він також дав викуп. І чималий, бо я йому підказав, що таких міцних та вірних хлопців, як ти, пошукати треба.

І хоч Демко ще до пуття й не знав, вірний він панові Кобильському чи ні, усе ж така похвала припала йому до душі.

— Ну, звісно... — зніяковіло промимрив він. — Але ж навіщо ви дали викуп за мене? Адже я, як бачите, сам утік.

— Та хіба ж ми знали, що ти у нас такий нетерплячий? — посміхнувся Тишкевич, проте його обличчя одразу набрало заклопотаного виразу і він запитав:

— То як же нам тепер бути?

— Ви про що? — не зрозумів Демко.

— Про те, що за свій викуп маєш заплатити.
— Та навіщо платити, коли я й так утік?
— Ні, парубче, так не годиться... Втік ти чи не втік, а за викуп треба панові платити. Чи, може, грошей катма?
— Та нема, — признався Демко. — Ні в діда немає, ні у родичів...
Тишкевич поплескав спохмурнілого хлопця по плечу.
— Не суши собі голови, — сказав він. — Я тобі допоможу. Тільки доведеться нам з тобою трохи затриматися у плавнях.
Демко відсторонився від Тишкевича.
— Я до діда хочу, — сказав він. — Дід, мабуть, переживає.
— Нікуди твій дід не дінеться. А плавні нам потрібні тому, що тут, — він погладив широкий пояс, — дещо є. То ж закупимо хутра у козаків і продамо їх у Маньківцях, Черкасах чи Переяславі. Частина виторгу — твоя. Тож за рік-другий зможеш сповна віддати панові свій борг. Ну то як — згода?
— Та я... — усе ще вагався Демко. — Мені б з дідом порадитися.
— Повернешся — тоді й порадишся. А залишатися, хлопче, треба. Бо не лише в багатстві слава. Треба, кажу тобі, вивести того татарського вивідника Швайку на чисту воду. То підеш зі мною, чи так і залишишся в степу?
— Та на біса мені цей степ! — вигукнув Демко. — Знаєте, як я тепер ненавиджу цю татарву з їхніми посіпаками?
Дурна Сила стис великого, мов кавун, кулака. Тишкевич подивився на нього і тихо порадив, що знайшов спільну мову з його власником.
А Демко знову зажурився.
— От тільки де взяти коней? — сказав він. — У степу без коня, самі знаєте...
— Можеш покластися на мене, — заспокоїв його Тишкевич. — Тут неподалік пасуться татарські табуни. То я в пастухів одного куплю для тебе. Гроші, кажу, ще є. А згодом віддаси.
— А це небезпечно?
— Ти про що?
— Ну... йти до тих пастухів... — схоже, Демкові зовсім не хотілося залишатися самому в степу навіть на коротку мить. — Вони ж можуть вас схопити.
— Навряд чи посміють. Ти десь тут заховаєшся, а я сам поїду. І не хвилюйся, я знаю, як з ними розмовляти... — Тишкевич показав якийсь блискучий круглячок. — Це охоронний знак. Мене чіпати не можна, бо я ж тут у справі викупу.
Повернувся Тишкевич набагато швидше, ніж Демко сподівався. За собою він вів на повіді двох коней.
— Навіщо нам двоє? — здивувався Демко. — У вас уже один є.
— Та я й сам це знаю, — посміхнувся Тишкевич. — То якого ти береш?
Демко вибрав низенького тлустого коника і потрюхикав слідом за Тишкевичем. На душі у нього було світло й легко. Незабаром він побачить діда свого і рідну Воронівку. От тільки непокоїли борги, в які він так несподівано вліз. Бо нікому ніколи не був винен, а тут зразу двом — панові Кобильському й Тишкевичу.
ПАСТУХ РАШИТ
— Терпи, Грицику, — прохрипів Швайка і облизав пересохлі вуста. — Терпи, козаче, отаманом будеш!
Швайка ніс на руках Санька. Після того, як Санько відвадив татарина, його ніби хто наврочив. Пройде кілька кроків — і зупиняється, начебто прислухається до чогось. На запитання відповідав не до ладу, або й зовсім не відповідав. Хіба що погляне так дивно, аж у Грицика по спині починають бігати мурашки. Та ще кволий якийсь став і чоло увесь час гаряче.
— Це минеться, — запевняв Швайка. — Я знаю.
А звідкіля він знає, не казав. Тільки коли на Санька щось ніби находило, Швайка брав його на руки і ніс. Як оце зараз. З самісінького ранку несе. А сонце вже от-от зверне на захід.
Санько марив. А може, й не марив. Просто йому ввижалося, ніби його й не було на світі і водночас він був. От тільки який він був із себе — Санько сказати не міг. Зате він бачив інше. Часом уявлявся йому сивобородий дід — отой, що привидівся, коли вони з Грициком куняли на Сторожовому дубі.

Посміхається дід до нього, як до рідного, і Санько теж йому посміхається. І навколо них бігають вовки, а зверху падає сніг – лапатий, невагомий... А ще Санько чомусь переконаний, що того діда кличуть Кудьмою.

А ще ввижалося йому, ніби турецький султан жаліється польському королеві на них з Грициком. Не на таких, як оце зараз, а вже на дорослих, і чомусь Санько переконаний, що так воно й буде.

А одного разу він побачив Швайку. Страшне побачив. Ніби посадили його татари на палю посеред великого міського майдану, а він глузує з них і проклинає такими страшними словами, що аж волосся стає дибки. А посеред натовпу стоїть у татарській одежі дорослий Грицик – блідий, з прокушеної губи на підборіддя стікає цівка крові. Але не можна Грицикові кидатися на допомогу Швайці – навпаки – він мусить вдавати, ніби його тішать муки цього невловимого гяурського шайтана. Бо ж має Грицик передати козакам вісті, які ціною свого життя роздобув Швайка...

Отямився Санько від власного крику. Над ним схилилося стривожене обличчя Швайки.

– Що з тобою, Саньку? – запитав він.

– Ти живий! – вигукнув Санько, і слюзи покотилися по його щоках. – Живий!

– А чого б це я мав помирати? – здивувався Швайка. – Ні, ми ще всім покажемо, де раки зимують...

Четверту добу бредуть вони безмежним степом. І не до Дніпра, а в протилежний від нього бік.

– Туди нам поки що не можна, – казав Швайка. – За кожним кущем сидить татарин і чатує, аж ми потрапимо до його лап. А тут нас ніхто не чекає. І лише сьогодні звернули вони на південь.

Спочатку йшли вночі, а вдень ховалися по байраках чи просто в траві. А тепер, схоже, навіть Швайці було байдуже. Їм аби дістатися до якоїсь річечки чи бодай калюжі. Їсти було що – довкола раз по раз спурхували птахи. А от води не було ані краплини.

Трави стояли високі. Торішні були нарівні з молодими, і коли йти напригинці, то навряд чи навіть найпильніше татарське око побачить. Проте Грицикові вже й пригинатися не сила.

А Швайка все йде та йде. І йтиме невідь-ще скільки. Хіба інколи повернеться до Грицика і підбадьорить:

– Терпи, козаче. Як пощастить, то доберемося.

А як не пощастить?

Пізно увечері дісталися до невеличкого вибалку, порослого червонястим верболозом.

– Зараз закінчатся наші муки, – полегшено зітхнув Швайка й опустив Санька на землю. – Це, хлопці, Жовта балка. Десь тут має бути криничка. Жовта балка була ще зеленою. У низовині, довкола маленької ямки, росло кілька кущиків очерету. Швайка постояв над ямкою, важко зітхнув.

– Погані справи, хлопці, – сказав він. – Нема води.

Усе ж краєм шаблі він заходився розпушувати дно ямки. Нарешті видобув кілька пригорщ вогкої землі, витис і процідив крізь сорочку каламутноватої води. Хлопцям дав по ковтку, а сам лише змочив вуста. Тоді підвівся.

– Можна б ще покопати, та ніколи, – сказав хлопцям. – Треба тікати якнайдалі звідсіля. Бо ж про це місце не лише я, а й татарин знає. На другий день, теж під вечір, Швайка угледів на самому обрії постать якогось вершника. Той стояв на пагорбі і дивився у їхній бік.

Високий на зріст Швайка мимоволі пригнувся. Хлопцям пригинатися не було чого. Трава вкривала їх з головою.

– Дивно, – мовив сам до себе Швайка і обережно визирнув з трави. – Невже це Рашит? От було б добре. А коли ні? Що ж, треба піти подивитися.

Перш за все оглянув лука і стріли. Тоді поторсав шаблю – перевірів, чи легко вона виходить із піхов. Потому наказав хлопцям, а точніше, Грицикові, бо Санька знову була лихоманка:

— Щоб мені сиділи тихо, мов куріпки. І що б не трапилось, не видавайте себе, зрозуміло? А коли мене не буде до ранку — пробирайтеся на захід сонця. Оцією балкою й пробирайтеся. Вона виведе до Дніпра. Тоді зробив кілька кроків у бік вершника — і щез, мовби його й не було. Коли Санько прийшов до тями, поруч сидів один Грицик.

— А де Швайка? — запитав Санько. Голова розколювалася. Вона здавалася величезною і лункою, наче церковний дзвін, і не підкорялася йому.

— Пішов Швайка, — сказав Грицик. — Здається, пішов полювати татарів. А ти як почувашся?

Санько повів головою. Тоді з зусиллям підняв руку.

— Вже краще, — сказав він. — От тільки б води...

Грицик облизнув пошерхлі вуста.

— Немає води, — сказав він. — Спи, Саньку.

І сам незчувся, як заснув. Прокинувся від далекого тупоту. Сонце вже зайшло. Грицик обережно висунув голову зі схову і скрикнув з радощів: до них повертався Швайка. І не пішки повертався, а на коні. Поруч біг ще один кінь.

— Живемо, хлоп'ята! — сказав Швайка і завів коней у вибалок. — Живемо! І вода є.

Він дивився, як хлопці п'ють — Грицик пожадливо, а Санько повільно, ніби знехотя. А тоді заговорив:

— От же ж повезло, але й повезло! Гадав, що доведеться на смерть битися — аж то, виявляється, мій старий товариш.

— Із плавнів? — запитав Грицик, витерши мокре підборіддя.

— Та ні, зі степу. Він тут зазвичай коні випасає. Щоправда, зараз повинен бути біля Перекопу, та від когось довідався, що зі мною ніби щось трапилось, і залишився. Пий, пий іще! А зараз ми будемо лікувати Санька... Швайка розвів невеличке багаття. Затим дістав із сакв мідного казанка, вкинув до нього пучок якогось запашного зілля, долив води і поставив на вогонь.

— Вип'єш, Саньку, цього зілля — і як удруге народишся. А дістанемося плавнів — тебе там зовсім вилікують. О, у нас є такі знахарі! І найкращий з-поміж них — дід Кудьма.

— Дід Кудьма? — здивовано перепитав Грицик, котрий вважав, що знає все. — А хто це такий?

— Таких, Грицику, на всю Україну, може, два чи три набереться. У наших краях до нього всі нитки сходяться. Ми всі перед ним, наче беззахисні пташенята на долоні...

— І ти теж? — недовіжливо посміхнувся Грицик.

— І я теж. Бо хто я такий? Простий вивідник, та й годі. А дід Кудьма є голова всьому.

— А де він живе?

— Про це, друже, не кожному треба знати, — ухилився від прямої відповіді Швайка. — А що вже знахар з нього — і мертвого на ноги поставить! Так що, Саньку, якось протримайся до Дніпра — а там тебе миттю вилікують.

— Скільки мороки зі мною, — кволо посміхнувся Санько. — У тебе там, може, якісь свої справи, а я...

— Немає в мене ніяких інших справ, — відказав Швайка і поворушив у багатті. — Коли вже хочеш знати, то зараз ти нам набагато потрібніший, ніж якийсь там Швайка.

— Це ж чому?

— Згодом дізнаєшся. Таких дід Кудьма давно шукає.

— Яких — таких? — запитав Грицик.

— А отаких...

Швайка зробив перелякане обличчя, змахнув на Грицика руками, начебто побачив якусь ману і замогильним голосом почав:

— Цур тобі, пек! Зійди з водою, згинь з туманом... Згинь, згинь!

— То Санько що — ворожбит? — вихопилося у Грицика. Він, звісно, знав про незвичайні здібності товариша. Проте йому й на гадку не спадало, що Санько відрізняється від інших хлопців чимось особливим. Он Митько Щелепа вухами вмів ворухити і волосся на голові у нього підіймається за

бажанням. А у нього, Грицика, зір найпильніший і зуби будь-яку кістку розгризуть. Проте його, бач, якийсь там дід Кудьма не розшукує, йому, бач, потрібен саме Санько...

— Еге ж, Грицику, аби ж то Санько був звичайний ворожбит! Ні, він вартий сотні ворожбитів. Невже забув, як він відвів від нас того татарина? Грицик з шанобливим острахом поглянув на товариша, котрий сам недовіжливо сором'язливо посміхався, почувши ті слова Швайки. Так он, виявляється, який він насправді, цей Санько!

Про ворожбитів, волхвів та відьмаків Грицик знав не менше, ніж про вовкулаків. Він був певен, що вони не набагато кращі від татар. Могли наслати на будь-кого болячку якусь, хворобу, або навіть смерть. І ніхто не в змозі боротися з ними. А тут Санько, Санько, який і мухи не скривдить — і раптом страшний волхв! То як тепер йому, Грицикові, бути з таким товаришем? Адже волхви мешкають у таємничих, майже недосяжних місцях, вони не мають ані близьких, ні знайомих. Тож коли Санько стане самотником — він, Грицик, втратить найкращого друга. Ет, як шкода! І Грицик зітхнув так тяжко, наче вже втратив його. Затим перевів погляд на степ — і йому перехопило подих:

— Татари!

Мить — і Швайка опинився поруч з Грициком. Та ще за мить знову присів біля вогнища.

— Той татарин не страшний, — сказав він і поворушив патичком у багатті. — То свій татарин.

А той уже з'їжджав у вибалок. Скочив зі свого куцого коника і рушив до Швайки.

— Своя, — по дорозі заспокійливо посміхнувся до Грицика, котрий все ще тримав лука наготові. — Якши хлопчик...

— Щось трапилось, Рашите? — запитав Швайка.

Рашит промовчав. Він схилювся над багаттям, сипнув до казанка ще якогось зілля і заходився його помішувати.

— Забув, — вибачальним голосом пояснив він Санькові, — вилікуй тебе незабаром...

І лише після цього повернувся до Швайки.

— І ще забув про погані два урус, — почав він. — Під'їхали поза учора один, а інший пішки у кущах заховався. Здоровий такий, справжній батир, ніякі куш не сховає... Кінний показав знак Іслам-бека. А Іслам-бек мій хазяїн. Тоді взяв у мене два коні — і ф'ють!

— А куди вони подалися? — запитав Швайка.

Рашит махнув рукою у бік Дніпра.

— Потім приходив люди Іслам-бека, — продовжував він. — Сьогодні з сонцем. Я їм сказав про два урус. Подалися по сліду. Подивилися, кажуть: "Це не Швайка..." То між себе кажуть. А мені: "Ти нічого не чув, нікого не дивився". "А коні?" — кажу. Сміються: "Його теж не бачив". А як не бачив, коли один кінь взяли мої? Мої, а не Іслам-бека!

— Не журися, Рашите, — відказав Швайка і заспокійливо поклав руку на плече татарині. — Розберемося, що то за уруси. А твого коня повернемо. І не одного.

Рашит ствердно хитнув головою.

— Твоє слово — золотий слово, — сказав, він. — Я знаю. Мені мама казали. Вони уруска були.

Це татарин уже мовив до Грицика, який не зводив погляду з прибульця. Тоді перелив у чашку паруючого зілля і подав Санькові. Рідина була гірка, гостро пахла баранячим жиром і якимись травами.

— Пий, — звелів Рашит. — Усе пий. Завтра будеш здоровий.

— А який на вид той, хто коней забрав? — запитав Швайка.

Видно, ті двоє не йшли йому з голови.

— Злий очі, — відказав Рашит. — Довгий кінський голова. І високий...

Він звівся на ноги.

— Я поїхало... е-е, поїхав. Інші ще не сплять, можуть побачити, що мене нема. А вранці табун пушу сліди топтати. Тоді будемо за Чатир-могила. Ну, бувай здоров!

— Спасибі, брате, — відказав Швайка. — Сам Бог тебе послав.
Рашит показав у посмішці білі зуби.
— Мій Бог чи твій?
Вони міцно обнялися і Рашит щез у темряві. Швайка довго дивився йому услід.
— Запам'ятайте, хлоп'ята, — нарешті звернувся він до друзів, — що й серед татарів теж є люди. І не так уже й мало. І коли б не вони, я б їх усіх підряд...
І Швайка змахнув рукою, наче в ній була шабля.
— Ти його давно знаєш? — поцікавився Грицик.
— Давно. Одразу, як мене з матір'ю потягли на аркані в степ.
— То ти і в полоні був?
— Був, бодай його не згадувати... — Швайка помовчав. — Матір мою забили насмерть. За те, що спробувала втекти. А мене взяла до себе Рашитова мати. Вона теж була з Воронівки... Так що ми з Рашитом немов брати. За багаттям повисла мовчанка.
— Виходить, ти воронівський? — нарешті озвався Грицик.
Швайка відповів не одразу.
— Отам, внизу, розвалини знаєте? — запитав він. — То була наша хата. Тепер тільки льох залишився.
— То ти син підстарости Сидірка? — здогадався Санько.
— Ага, — кивнув Швайка. — Ледь-що — я одразу до свого льоху. Рани зализувати.
— А ми ж... а ми гадали, що там вовкулаки завелися.
— Знаю, — посміхнувся Швайка. — Бачив, як ви нас хрестили. Я тоді там відлежувався, коли мене татари стрілою проткнули.
— Ага! — скрикнув зненацька Грицик. — Тепер я знаю, чому мені дід Кібчик вухо крутив. Ти там лежав, а він не хотів, щоб ми навколо гасали, так?
— Метикуватий, — похвалив його Швайка. Він підвівся, затоптав багаття і накинув зверху кущ старого перекотиполя.
— Поїдемо, мабуть, хлопці, — сказав він. — Саньку, я тебе до себе візьму. Бо ще, бува, звалишся дорогою.
— Не звалься, — запевнив його Санько. — Мені вже краще. — І вже, коли сидів на коні, стиха додав: — А там, у льосі, був ще один дід. У нього борода аж до пояса, еге ж? І Кудьмою його зовуть.
Швайка смикнувся, мовби його вдарили. Якийсь час пильно розглядав малого товариша.
— Тобі й це відомо, — сказав нарешті. — Ой, Саньку, Саньку, що ж з тебе буде, коли виростеш? — Подумав і додав: — Якщо тільки виростеш.
— Виросту, — пообіцяв Санько.
В ГОСТЯХ У ВИРВИЗУБА
Під ранок Швайка зупинився. Вдихнув на повні груди й сказав:
— Ну от, приїхали. Здоров будь, Дніпре!
Хоча Дніпра ще й видно не було. Самі лише очерети, червонястий верболіз та зелені гайки по вибалках. Хіба що вологий, прохолодний подих вітру нагадував про близькість великої ріки.
З верболозу раптово вигулькнула група вершників, зодягнених хто як. Проте у кожного була зброя, а на голові — зведена набакир смушкова шапка.
Попереду летів довговусий здоровань. Ще здалеку він загорлав:
— Та це ж Пилип! А, щоб тебе холера ясна взяла!
Проте по його обличчю було видно, що якби Швайку й справді схопила холера, то він був би вельми засмучений.
— Оце, хлоп'ята, сам Штефан Вирвизуб, — пояснив друзям Швайка. — Гарно, ох і гарно рве зуби ногойцям! Разом з головою.
І погнав назустріч здорованеві.
— А ми вже бозна що передумали, — мов у бочку, гудів Вирвизуб, ляскаючи Швайку по плечах. — Нема та й нема. Наче у воду впав. А чому ти не на Вітрику?
— Відпустив до діда, — ухильно відказав Швайка. — Нехай хоч трохи погуляє на волі.
Усмішка поволі сповзла з Вирвизубового обличчя.

— Зрозуміло, — сказав він. — Добре, що хоч сам врятувався. А того поганця Тишкевича, чи як там його, наздогнав?

Швайка сердито сплюнув на землю.

— Не вдалося. Вивів мене на Іслам-бека.

— Ого! — присвиснув Вирвизуб. — То він до всього ще й з ними злигався?

— І, мабуть, уже давно.

Швайка зіскочив з коня, відвів Вирвизуба убік.

— Хочу тебе попрохати ось про що, — почав він. — Цих огирів, — Швайка показав на коней, якими приїхав, — треба перегнати назад Рашитові. Тільки щоб ніхто не бачив.

— Зрозуміло, — відказав Вирвизуб. — А де він буде?

— Біля Чатир-могили.

— Зробимо, — запевнив Вирвизуб. — Нібито нападемо на татарські табуни і непомітно підсунемо цих двох. Хоча, — Вирвизуб почухав тім'я, — нам вони й самим потрібні. Хлопців, розумієш, у плавнях щодня більшає. А який же козак без коня?

— У Рашита не брати, — твердо мовив Швайка. — Нічого підозру на нього зводити.

— Та я що, зовсім дурний? І волосинки з того табуна не впаде. Тільки ж скажи йому, нехай подалі звідсіля забирається. А то мало що може статися. Тут же, окрім мене, є ще інші меткі братчики.

— Він так і зробить.

Вирвизуб перевів погляд на хлопців.

— А це що за козаки? Чи не рано їм за шаблі братися?

— Чом не рано? Саме час, — відказав Швайка. — Вони нас з тобою, Штефане, незабаром за пояс заткнуть.

Вирвизуб нашішківато примружив очі.

— А що? Схоже. Особливо ось цей лицар, — і він показав на Санька, що ледь тримався на ногах.

Швайка весело розсміявся.

— А оце ти, Штефане, вціпив пальцем у небо! За нього дід Кудьма і сьогодні дасть десять таких, як ми з тобою.

— Невже? — Вирвизуб з неприхованою цікавістю вступився у Санька. — Жартуєш...

— Я ніколи ще не був такий серйозний.

— То він що — і справді... того?

— Еге ж. Тиждень тому Іслам-бековим людям очі від нашої схованки відвів. Я вже було подумав: усе, гаплик. А вони по наших головах, вважай, топчуться — і не бачать.

— Ти диви... Таке мале — і туди ж... — не міг отямитися Вирвизуб.

— Слухай, Штефане, — зупинив його Швайка. — За козацьким звичаєм, годилося б гостей пригостити. І води дати, а то ми вже бозна скільки часу саму гнилу п'ємо.

— А й справді! Ні, ти диви...

Вирвизуб нарешті відвів погляд від Санька і заметушився. Щось сказав одному, підморгнув іншому, кашлянув до третього. Ті метнулися до верболозу і щезли за ним.

— Таке дивне ім'я — Штефан, — тихо мовив Грицик до Швайки. — То він що — як пан Кобильський, так?

— Зовсім навпаки, — відказав Швайка. — Хіба що народилися неподалік один від одного.

Зненацька їм назустріч випірнув здоровецький звір з гострою мордою і трохи ніби надкушеним лівим вухом. Він вступився у прибульців з не менш зацікавленим, аніж у Вирвизуба, поглядом.

— Барвінок! — вихопилося у Грицика.

— Ні, хлопче, це Сирітка, — сказав Вирвизуб, що йшов попереду. Він почухав Сирітку за вухом і звернувся до Швайки: — А як там твій, помагає?

— Аякже! Цього року вже двічі врятував мені життя.

— Так мало? — здивувався Вирвизуб. — Ну, то проти мого Сирітки він тоді зовсім мале цуценя. Чи, може, ти вже нікуди не потикаєшся з-за Сули?

— Та потроху прогулююся, — заперечив Швайка. — Слухай, а як там Байлемові хлопці — живі?

— А що з ними станеться? Врятувалися. А заодно добряче пощипали своїх непроханих гостей. Шкода, що ми трохи запізнилися з поміччю. Прибігли — а тих песиголовців уже й сліду нема. Барвінок твій, до річі, й досі там. Ми вже до нього і так, і сяк — не йде з острова, хоч ти криком кричи, хоч мовчки падай!

— Поганий був би він Барвінок, аби послухав будь-кого. Вирвизуб гордовито випнув груди.

— Ну, я, припустімо, не будь-хто...

— Тим більше. І взагалі, Штефане, мені здається, ніби ти щось хвостом крутиш. Ти ж зроду стільки слів не наговорив, як оце зараз. То не муч, скажи, що трапилось?

Тепер уже Вирвизуб ухилився від прямої відповіді.

— Спочатку пообідаємо, тоді й побалакаємо, — сказав він. Хоча Швайка й запевняв, що вмирає з голоду, проте не стільки їв, скільки придивлявся до Вирвизубових товаришів. Щось не подобався йому їхній вигляд. Чи то присоромлені, чи щось замислили. Крім Вирвизуба, ніхто з них навіть слова не докине...

— А чого це ви коситеся на мене, як миша на крупу? — не втримався врешті Швайка і відклав ложку вбік. — Давно не бачилися, еге ж? Чи я, може, кожуха навиворіт одягнув?

— Та який там кожух серед літа? — зненацька обурився Вирвизуб і знову знітився. — Тут, дорогий мій друже, як би тобі сказати... По плавнях, розумієш, поповзли всілякі плітки, ніби ти запродався ординцям.. Швайка відсахнувся, начебто від удару.

— Жартуєш? — схопився він на рівні. — Та як ти посмів?

Зблиснула проти сонця Швайкова шабля. Миттю підхопилося на ноги Вирвизубове товариство, проте Штефан різким помахом руки зупинив його.

— Та вже, Пилипе, або стинай мені голову, або вислухай до кінця, — сказав він Швайці. — Сам знаєш, що я за тебе будь-якої миті голову ладен покласти. А от інші... У нас тут зараз повно новачків. Тож вірять будь-чому.

Повагавшись, Швайка вклав шаблю до піхов.

— Ну, гаразд. Слухаю.

— Тут, розумієш, тиняються двійко плавнями. Розпитують, де ти.

— Навіщо я їм потрібен?

— Щоб розквитатися з тобою. Кажуть, ніби ти їхніх побратимів запродав татарам.

Швайка стис руків'я шаблі так, що аж зблідли пальці. Хрипким голосом запитав:

— Де вони?

— Гай-гай, шукай тепер вітра в полі! Покрутилося тут двійко якихось баляндрасників... Точніше, крутився лише один, бо інший віддалік маячив. Дізналися, що тебе немає, — і подалися далі.

Швайка зміряв Вирвизуба таким поглядом, що той зіщулювався.

— Чом же ти їх не затримав?

— Так мене ж тоді теж не було тут! А хлопці... Кебети в них не стало розібратися. А тепер, бачиш, як траву очима пасуть.

Якусь хвилину Швайка розглядав похнюплених хлопців. Тоді змахнув рукою і відвернувся.

— Ось тобі й гостини, — сказав він. — І які ж вони на вигляд?

— Того, що віддалік був, хлопці не запам'ятали. Хіба що, кажуть, здоровань, яких світ не бачив. А в того, що патякав про тебе, обличчя брезкле, видовжене...

— Як у коня? — втрутився Грицик.

— От-от! — вигукнув один з Вирвизубового товариства. — А ще очима з-під лоба лупає, і зубом цвика.

— Тепер зрозуміло, — посміхнувся Швайка. — Атож, зустрічався такий на нашому шляху. Ризиковий, виявляється, не боїться з вогнем гратися.

— То ти його знаєш?

— Та трохи знаю. Тишкевич це.
— Той, що воронівців трохи не запродав?
— От-от. А тепер сам репетує: "Тримай злодія!" Отже, він і до вас зазірав?
— Еге ж, було таке.
— То краще переберіться в інше місце. Бо можете прокинутися з арканом на шиї.
— Та оце тільки-но вчора й перебралися, — заспо-коїв його Вирвизуб. — А ти зараз куди зібрався?
— Та оце, мабуть, заберу Барвінка, а тоді почну шукати того Тишкевича. Після всього хотів би погомоніти з ним наодинці.
— То так пішки й підеш?
— А ти що — коней даси?
— Чом би й ні? Мені для тебе, Пилипку, нічого не шкода. А я, між іншим, чому не застав того бузувіра? Бо був на Келембетовому острові. Тому, що навпроти Ворскли. Пограбували, розумієш, там мого земляка, Казика Грека. Поранили і шкурки забрали. І молодого Верховодку теж обібрано, і голову йому стято. Тож їздив розбиратися, хто там так жартує.
— Розібрався?
— Атож. Схоже на роботу тих, хто тебе зараз отак знеславлює.
— Тим паче хотів би з ними зустрітися, — сказав Швайка, пересідлюючи коня. — Може, вони десь неподалік крутяться.
— Ге, неподалік! Їхнього й сліду вже немає. Розумієш, коли я довідався про них, то разом з хлопцями рвонув слідом і майже наздогнав. Та один з них подався у степ, до Іслам-бека. Мабуть, то Тишкевич був. А інший мов у воду канув...

ПРИГОДИ ДУРНОЇ СИЛИ

Проте Демко Дурна Сила і не мислив собі канути у воду. Ні, він спочивав неподалік від воронівського Сторожового дуба, на поваленій межі очеретів вільсі. Звідсіля було не так далеко видно, як зі Сторожового дуба, та все ж Демко бачив і закрут лісової дороги, що в'юнилася на Воронівку, і присульський луг, і частинку Вовкулацького кута. Власне, на острішші цього кута він і спочивав.

Демко чекав повернення пана Тишкевича.

Зрештою, йому кортілося махнути на все рукою і гайнути в село до діда. Проте він дав слово Тишкевичу, що чекатиме його саме тут, на умовленому місці.

А Тишкевич сказав таке:

— Не можна тобі, Демку, з'являтися у Канівцях без мене. Схоплять і кинуть в холодну як боржника. А тут, — він поплескав по саквах, — дещо є. І для пана Кобильського, і для нас з тобою.

Тож Демко лежав на стовбурі вільхи і знічев'я згадував усе, що трапилося з ними за останні дні.

Після того, як Тишкевич закупив коней у татарських пастухів, вони майже без пригод дісталися до дніпровських плавнів.

Щоправда, неподалік від плавнів натрапили на татарський загін. Проте Тишкевич показав старшому охоронний знак, про щось з ним перемовився, і татари відпустили їх.

Було це за два дні до того, як вони дісталися до Дніпра. І першою людиною, яку вони розшукали в плавнях, був русявий балакучий хлопець, не на багато старший від Демка. Хоча спочатку балакучості він не проявляв. Навпаки, тримався насторожено і довго не хотів з ними розмовляти. Лише тоді, коли ображений його настороженістю Тишкевич сів на коня і на прощання сказав русявому, аби той остерігався татарського вивідника Швайки, — той, зрештою, повірив, що до нього завітали люди, яким його доля не байдужа.

— Ти диви! — вигукнув він. — А мені ж було сказано: бережися недобрих людей! Мовляв, у цих місцях багато всілякої наволочі блукає.

— Хто казав?

— Та Швайка, хто ж іще! Вони разом з Вирвизубом проїжджали тут тижнів зо два тому. Дивилися, хто ще, крім мене, промишляє у цих плавнях.

— Навіщо їм це потрібно? — здивувався Тишкевич.

— Ну як же! Щоб, значить, за першим знаком зібратися разом і йти на татарів... Ич, який! Сам каже: бережися — і сам же татарський вивідник! Тишкевич поторсав кінчик горбатого носа й сказав:

— Шкода, що нас тут тоді не було. Ми б його вивели на чисту воду. Ну гаразд... То як тобі в плавнях — не сумно самому?

— Таке скажете! — заторохтів русявий. — Тут нашого брата, ого, скільки! Он бачите криву вербу за очеретами? То біля неї Тимко Лемішка з Немирова промишляє, рибу ловить та в'ялить. Каже, що в них, у Немирові, риба цінніша за хутро. Проте й бобрами, звісно, не гребує. А за Лемішкою литвин Грек козакує. Цього тільки хутро цікавить та шкірки. А далі вже й не знаю, хто. Подейкують, що там навіть турки є. І татар вони ненавидять не менше, ніж ми. А по ту руку, — русявий повів угору по Дніпру, — Остап Сорока з Кропивної, тоді Григір Очеретянка з Пискуном і Митро Завірюха з Ірклієва. А далі вже козакують хлопці Вирвизуба. А його самого звали Яньком Верховодкою. І ще Янько повідав, що йому дуже щастить на бобра.

— Оце трохи ще наполюю, та й подамся назад, до тата з мамою, — сказав Янько. — У нас сім'я велика, їм важко усіх прогодувати.

— І багато вже вполював? — байдуже поцікавився Тишкевич, длубаючись тріскою в зубах.

— Та є дещо, — задоволено відказав Верховодка, — і хутро є, і риба. Спати вони залишилися у Верховодки.

Зранку Тишкевич провів Янька до його плоскодонки, бо Верховодка сказав, що збирається рибалити.

Довго їх не було. Нарешті повернувся Тишкевич, збуджений і веселий.

— Тепер хутра наші, — сказав він Демкові. — Ну й торгувалися ж ми з цим клятим Яньком! Трохи до бійки не дійшло.

І він подався до куреня, де, як Демко запримітив ще звечора, лежала в'язка бобрових шкірок.

— А сам Янько де? — запитав Дурна Сила. — Чому він не повернувся?

— Зайнятий, — неуважно відповів Тишкевич. Він саме заходився рахувати шкірки. — Там тее... осетр добрячий потрапив на гачка... Дванадцять, тринадцять... Не будемо ж ми чекати його до пізньої ночі! П'ятнадцять, шістнадцять... Усе правильно.

В'язанку Тишкевич запхнув у сакви, що були приторочені до третього коня, і вони подалися далі. Шкода, що Демко не попрощався з Верховодкою. Дуже йому сподобався цей говіркий і привітний хлопець. От з таким би разом показувати!

А от до Грека Тишкевич Демка не взяв. Зупинив край верболозу і наказав:

— Чекай краще тут. А то в тебе, друже, обличчя якесь таке. Як подивиться хтось, то або не пускає, або за свій товар удвічі дорожче править...

Залишив Тишкевич йому коней, а сам подався у плавні розшукувати Грека. А Демко приліг край ковбані і заходився розглядати своє обличчя. Звичайне обличчя. І ніс, як у людей, і очей двійко, і вуха на місці... Дивно, чому про нього Тишкевич таке каже!

Повернувся Тишкевич з в'язанкою чи не більшою за ту, що купив у Верховодки. Проте чомусь був розлютований і раз по раз з його вуст злітало слово "дурень". Чи то себе так називав, чи когось іншого. На Демкові розпитування нічого не відповів, лише сплюнув на землю. Тоді розвернув коня і подався уздовж плавнів. Але не вниз по Дніпру, як було збирався, а вгору. Демко на радощах і не розпитував, чому він так вчинив. Бо вгору — то значно ближче до рідної Воронівки.

Щоправда, коли проминали місця, де промишляв Верховодка, Демко притримав свого коня і запитав:

— Може, заїдемо попрощаємось? А заодно й дізнаємось, чи піймав він того осетра.

— Немає нам інших клопотів, — буркнув Тишкевич.

Ні, щось вельми неприємне таки трапилося тоді, коли він подався у гостини до Грека...

Трохи згодом Тишкевич зазирнув до Сороки. Проте який той Сорока, Демко теж не бачив, бо заचाївся з конями та хутром у вибалку. Так звелів Тишкевич. Він вважав, що вони вже забагаті для того, аби хтось не накинун на їхні сакви лихим оком. Роздобув Тишкевич у Сороки всього сім шкурок. Коли наблизилися до тих місць, де, за словами Верховодки, промишляв сам Вирвизуб зі своїми товаришами, Тишкевич довго вагався, провідувати їх чи ні. Врешті махнув рукою у бік далекої діброви і звелів Демкові: — Заховай там коней і чекай на мене. А коли до ранку не повернуся, то негайно прямуй до Воронівки. Знаєш повалену вільху біля Сторожового дуба? — Це та, що трохи ближче до Портяної? — запитав Демко. — Там ще й зітлілий місток є. — От-от, — сказав Тишкевич. — Там припишкни і чекай, доки не повернуся. — А діда провідати можна? — поцікавився Демко. — Там же кілька кроків усього.

Тишкевич люто глипнув на Дурну Силу:

— Роби, що кажу! Ні кроку без мене, зрозуміло? — І вже спокійніше додав: — Повір, Демку, не можна тобі йти до села без мене. Бо почує пан Кобильський, скільки везеш хутра, і почнеться таке! Тут і сліпому видно, що за якийсь тиждень стільки не вполюєш. А де, запитає, взяв? Може, за гроші купив? — Та ні, — засоромився Демко. — Які там у мене гроші? — Тоді, значить, когось пограбував. От. А зі мною все буде гаразд. — Буду на вас чекати, — поклявся Демко. — З місця не зрушу, доки ви не повернетесь. — Дивися ж, — мовив Тишкевич. — Ти слово дав.

Він вйокнув на свого коня і поволеньки, роззираючись довкола, подався у гості до Вирвизубового товариства. Демко дивився йому вслід і дивувався, чому Тишкевич так скрадається. Ніби злодій якийсь. Врешті він дотумкав, що Вирвизуб зі Швайкою заодно! От Тишкевич і стережеться, хоче тихенько передати комусь із хлопців, аби не довіряли своїм отаманам. Ніч минула спокійно. Хіба що під ранок Демкові крізь сон почувся якийсь тупіт далеко в степу. Але Тишкевич так і не повернувся. Тож коли визирнуло сонце, Демко приторочив сакви до сідел і подався у бік Воронівки.

Їхав скрадаючись, як нещодавно його хазяїн. Не тому, що когось боявся. Біля Воронівки Демко нікого не боявся. До того ж, дорогою підібрав замашну палицю. Проте Тишкевич наказав обходити зайву небезпеку, бо ж не сам їде, а товар везе. І в тому товарі його, Демкова, частка. За три дні на обрії забовваніли кручі його рідної Воронівки. Демко навіть не завважив, як перебрався через глибоку і стрімку Сулу — все пас очима старі лишаїсті мури на Городищі, смужку лісу, що ніби з'їхав осипом углиб боліт, Сторожовий дуб, на якому в дитинстві облазив усі гілки... Дивився і зітхав: так близько до домівки, до діда — а мусить зачаїтися в кущах. Але нічого — незабаром його наздожене Тишкевич, і тоді Демко бодай на кілька днів стане вільним воронівським птахом.

А тим часом Демко зручно влаштувався на похиленому вільховому стовбурі і зацікавлено зиркав то в бік Сули, то на небо, де ширяв орел, то на дорогу, що в'юнилася до його рідного села.

І по цій дорозі, здається, хтось ішов. І не хтось, а його, Демка, власний дід. Згорблений, від землі очей не відводить. І на костур спирається. А раніше не опирався.

Демків дід ішов просто у болото. Туди, де за очеретами і трясовиною заховався жакний Вовкулацький кут.

Усі настанови миттю вилетіли з Демкової голови. Вивіркою злетів він з дерева, кинувся до діда. А що між ними була заросла рогозою ковбана, то Дурна Сила звернув праворуч, до перешийка, що відділяв ковбаню від болота. І вже збирався було гукнути дідові, щоб зачекав на нього.

Проте так і не гукнув. На думку раптом спало таке, від чого на Демковому обличчі з'явилася широка усмішка.

Ні, він, Демко, зараз зробить не так, як збирався спочатку. Не погукає діда, а нечутно перебіжить дорогу за його спиною, вибереться на пагорб, а

там подасться навпригинці поміж кущів – і обжене старого. Тоді зійде знову на дорогу і піде йому назустріч. Неспішно піде, повагом. І зустріне діда з таким виглядом, ніби вони бачилися сьогодні вранці... Ото, мабуть, здивується дід, ото зрадіє! Звісно, може дати і костуром по шиї. За те, що налякав його, що не обізвався заздалегідь. Але то більше з радощів буде, а не спересердя...

Демко вже збирався скотитися з пагорба на дорогу, як раптом його погляд випадково впав на болото. Дурна Сила здригнувся і завмер.

Болото те було суцільною трясовиною. І не злічити, скільки там втопилося воронівських корів та коней! І не тільки воронівських. А ще про Вовкулацький кут казали, ніби по ньому навіть взимку небезпечно пробиратися. А влітку і думати про це було годі!

І от по цій суцільній, бездонній трясовині ішла людина. Ішла, пильно вдивляючись собі під ноги. Проте не забувала час від часу кидати довкола гострий, колючий погляд з-під насуплених брів. Демкові навіть здалося, що один з них на мить зупинився на ньому, затим ковзнув далі, на лісову дорогу, на котрій вже лунав стукіт костура Демкового діда.

"Мана якась", – подумав Демко. І, щоб позбутися цього, міцно заплющив очі і перехрестився. А коли знову розплющив – дивна людина вже вийшла з трясовини на дорогу. Одягнена вона була в якесь лахміття. Та, попри це, постава в неї була, як у високородного чоловіка. А такої довгої та білої бороди Демко ще не бачив.

"Звідкіля цей дід узявся?" – дивувався Демко. – У Воронівці таких зроду не було. У Михайлівці теж. І в Вишнівці. А може... Невже це якийсь вовкулака?"

Атож, у Воронівці подейкували, буцімто тут починаються володіння всілякої нечистої сили. Ет, як зараз не вистачає Грищика, котрий знає все на світі!

Але Грищика не було. І Демко не знав, що робити. Може, вискочити з кущів і торохнути білобородого палицею по голові? Звісно, вовкулаці на інше годі й чекати. Але що буде, коли цей білобородий виявиться не вовкулакою, а справжньою людиною? А в справжніх людей голови такі, що навряд чи витримають удар Демкової палиці.

Між тим сивобородий незнайомець вже проминув Демка. А з іншого боку, між кущів, вже виднілася постать Демкового діда.

Уздівши сивобородого, дід Кібчик анітрохи не здивувався. Схоже було, що він знав, хто йому зустрінеться.

Діди зупинилися під розлогою осикою, котра ще молодією потрапила в болото і досі не змогла з нього вибратися.

– Кажи, чого кликав, – сказав сивобородий.

Дід Кібчик відповів не одразу. Спочатку витер спітніле чоло, бо й справді було дуже парко. Лише потому відказав:

– Що тобі казати? Сам здогадуєшся.

– Здогадуюся, – згодився білобородий. – Ти хочеш знати, що з твоїм онуком.

– Саме так, – відказав дід Кібчик. – Душа болить, Кудьмо. А вже ніби й не повинна.

Сивобородий незмигним поглядом дивився на діда Кібчика. Мовчав.

– Живий твій онук, друже, – сказав нарешті. – І ще довго проживе.

– У татарському полоні, – болісно посміхнувся дід Кібчик. – Знаю, яке там життя. Краще б уже смерть.

І тут Демко не витримав. У діда було таке змучене обличчя, така згорблена постать, так тремтіли його вуста...

– Не в полоні я, діду! – гукнув він і скотився з пагорба. – Утік я!

Повернувся!

ХТО Ж ВИВІДНИК?

На галяві лежали сакви з хутром. Та краще б їх ніколи не бачити.

Спочатку дід зрадів неймовірно. Оце вперше він притиснувся обличчям до Демкових грудей і зросив йому сорочку своїми сльозами. Демко взагалі не бачив, щоб дід плакав.

– Ну що ви, діду, – бубонів Демко і сам змахував щасливу сльозу.

Зрештою дід Кібчик відірвався від онука. Зміряв поглядом уся його постать, сердито кашлянув.

— Знайшовся, — сказав він. — Що ж, підемо до дому.

Демко завагався.

— Я, діду... не можу зараз.

— Це ж чому?

— Мушу зачекати на одну людину. Я слово йому дав. І хутро його везу.

— Яке ще хутро? — здивувався дід Кібчик.

— Он там, біля поваленної вільхи. І коні там...

Вони втрюх подалися туди — щасливі Демко та його дід і насуплений дід Кудьма. Демковій спині чомусь було холодно від його пильного погляду.

Дід Кібчик невизначено гмукнув, побачивши коні. Тоді поторсав сакви і запитав:

— А це що?

— Та хутро ж, — пояснив Демко. — Тут і видряче, і боброве, і куняче...

Знаєте, діду, тут і моя частка є. Відкуплюся нею від пана Кобильського і повернуся до Воронівки. Або піду козакувати до Байлема.

Дід Кібчик дивився на пузаті сакви і думав про щось своє. Нарешті запитав:

— Не розумію. Не розумію, чому ти мусиш відкуплятися від Кобильського. Хіба ти не втік з татарського полону?

— Втік, діду. Але Тишкевич каже, буцімто пан Кобильський не знав, що я втік, і послав за мене викуп. А Тишкевич каже, що викуп треба відробляти.

— Хто цей Тишкевич? — запитав дід Кібчик. — Чи не родич тому Тишкевичу, що погнав тебе до Канівців?

— Ні, діду, він не родич. Він той самий Тишкевич і є.

— Темна людина, — несподівано втрутився у розмову дід Кудьма. — Багато тріхів на його совісті.

— Ви про Тишкевича? — повернувся до діда Кудьми Демко. — Ні, він не завжди злий. Навпаки, він до татарів викуп возив. За мене і за інших. А ще коня мені купив, аби легше було вибиратися зі степу. І каже, що хутром поділиться...

З кожним онуковим словом в очах діда Кібчика спалахувало все більше занепокоєння.

— Ні, щось тут не так, — сказав він. — На наших панів це не схоже. Бути не може, аби вони згодилися на викуп! Ану, Демку, розкажуй усе спочатку. Коли Демко закінчив свою розповідь, на діда Кібчика було боляче глянути. Обличчя йому посіріло ще більше. Він ледве тримався на ногах.

— Здається, мій онук злигався з розбійником, — звернувся він до Кудьми.

— Так воно і є, — підтвердив Кудьма.

— Діду! — зойкнув Дурна Сила. — Ну, що ви таке кажете? Він же з шляхетних!

Проте дід Кібчик ніби й не чув онукового зойку.

— А хто злигався з розбійником — сам розбійник, — вів далі він. — Татъ. І я, виходить, дід оцього татъ.

— Діду, та як же... Хіба ж я знав...

Лише тепер Дурна Сила почав здогадуватися, в чому річ. Тишкевич був не тим, за кого себе видавав. Казав, що їздив до Іслам-бека з викупом, а насправді займався грабіжництвом. А, може, навіть убивав.

— Діду, що ж тепер робити? — запитав він.

— З тобою все ясно, — відказав дід Кібчик. — З тобою вчинять, як з розбійником. А от як бути мені? Як тепер людям в очі дивитися?

— Цитьте! — раптом озвався сивобородий Кудьма. Він до чогось прислухався. Сонце вже сідало за пагорб. Верхів'я дерев ще відсвічувало золотим та зеленим, а внизу вже народжувалися сутінки. І з тих сутінків долинав стукіт копит.

"Тишкевич повертається!" — здогадався Демко.

Гнів переповнював його. От зараз він скине цього негідника з коня, схопить за горлянку і буде трусити доти, аж доки той зізнається в усьому, що накоїв.

У темряві почали вимальовуватися постаті двох вершників. Передній був високий, а задній – наполовину нижчий і чомусь двоголовий...

– Свят, свят, – вихопилося у діда Кібчика.

І лише тоді, коли вершники під'їхали трохи ближче, вдалося роздивитися, що то двійко хлопців сиділи на одному коні. Поруч з високим біг якийсь звір, схожий на вовка.

Дід Кудьма ступив наперед.

– Швайка прибув, – полетшено зітхнув він. – І Барвінок з ним.

Вовк вискnuв тоненьким, мов у цуценяти, голосом і кинувся на груди Кудьмі. Швайка, посміхаючись, зіскочив з коня.

– Здорові були, ді...

У ту ж мить Дурну Силу немов підкинуло в повітря. Він схопив Швайку за горлянку і повалив на землю.

– Ага, впіймався! Діду, ось він!

Барвінок рвонув було на допомогу хазяїнові, проте владний оклик діда Кудьми спинив його.

А Швайка відчайдушно борсався під нападником. Проте не було зараз у світі такої сили, яка допомогла б йому вивернутися з-під Демка.

– Я його знаю, діду! – переможно гукав Дурна Сила. – Це татарський вивідник! Це все з за нього!

Хлопці отетеріло витріщилися на Демка. Дід Кібчик теж завмер з роззявленим ротом. Від здивування він навіть костура випустив з рук. Лише сивобородий Кудьма нічому не дивувався. Здається, йому було відомо все наперед.

Першим отямився Грицик. Він спурхнув з коня і вчепився в Демкове волосся.

– Відпусти! – закричав Грицик. – Пилип не вивідник! Це ти вивідник із своїм Тишкевичем!

– Га? – перепитав Демко і повернувся до хлопця. Його обличчя набуло пришелепкуватого виразу. – Не вивідник? А мені ж казали...

Швайка скористався з нагоди і так стусонув Дурну Силу коліном у живіт, аж той зі стогоном відкотився убік. А Швайкова шабля ніби сама собою злетіла в повітря.

– Зачекай, – зупинив Швайку Кудьма. – Ще встигнеш.

– Встигну? – люто перепитав Швайка. – Через такого ось усе Придніпров'я шумить, нібито я за продався татарві. Звідкіля ти це взяв? – звернувся він до Демка.

– Тишкевич сказав, – ледь чутно прожебонів Дурна Сила. Йому знову спало на думку, що він вчинив щось не те.

Якусь мить Швайка пильно придивлявся до Дурної Сили. Тоді скреготнув зубами і вклав шаблю в піхви. І тут пролунав хлоп'ячий сміх. То сміявся Грицик.

– Демку, та то ж Тишкевич тебе піддурих, як маленького хлопчика! – сказав він. – Це ж Тишкевич вивідник, а не Швайка! Ми сиділи у схованці і чули все, що той казав цьому, як його...

– Іслам-бекові, – підказав Швайка і відійшов убік. Він не міг навіть дивитися на зніченого Демка.

Запала довга мовчанка.

– Краще б ти зарубав його, Пилипе, – нарешті обізвався дід Кібчик. – І мене разом з ним.

– Бруднити об такого дурня святу шаблю? – зневажливо відказав Швайка. – А до вас, діду, я не маю нічого. Не ви ж винні, що воно дурне від народження.

Дурна Сила все ще сидів на землі і з благанням дивився на діда Кібчика. Здавалося, його не так страшило те, що він злигався з Тишкевичем, не Швайкова шабля, а зіщулена, нещасна дідова постать.

– Діду, ну чого ви на мене так дивитесь? – жалібно канючив він. – Ну, так воно вийшло... Винен я. Ну, робіть зі мною що хочете, тільки не будьте такі...

– А й справді, – втрутився Швайка. Злість минула, і тепер йому навіть стало смішно, як допіру Грицикові. – А й справді, що ж тут такого? Ну, обдурих його той пройдисвіт, дарма, що в пани пнеться. То що – життя за

це позбавляти? Коли б ви мене, діду, запитали, що з ним робити, я сказав би: облямати об нього з десяток лозин – та й по тому. Може, порозумнішає. – Та вже ламав, – зізнався дід Кібчик. – І не тільки лозу. Не допомагає. – Тоді давайте я візьмуся за нього, – зголосився Швайка. Він підійшов до кущів верболозу, шаблею скопив кілька лозин і повернувся до гурту.

– Ану, скидай штани, – звелів він Дурній Силі.

Тонко цвѣохала у повітрі замашна лозина. При кожному ударі Дурна Сила здригався, але мовчав. Мабуть, загартований уже був. А Швайка розмірено працював лозиною і примовляв:

– Ось тобі, дурню, за те, що соромиш діда свого! А оце – за те, що ославив мене! А оце – щоб Тишкевича менше слухав!

І ніхто не завважив, як стали сторч Барвінкові вуха. Ніхто не почув за посвистом лози, як він тихо загарчав. І лише ледь помітний порух руки діда Кудьми заспокоїв вовка.

Нарешті Швайка відкинув убік останню пошматовану лозину і сказав:

– А тепер, діду, забирайте свою радість, та й по всьому. І давайте домовимося: ніхто нічого не чув і не бачив. Правда ж, хлопці? – звернувся він до Санька з Грициком.

– Я не бачив, – сказав Санько.

– Мене тут узагалі не було, – запевнив Швайку Грицик.

– От і добре, – сказав Швайка. – А ви, діду, беріть свого онука і розійдемося.

Дурна Сила, кривлячись на кожному кроці, рушив за дідом Кібчиком.

– А хутро? – зненацька обізвався дід Кудьма. – З ним як бути?

Усі вступилися у сакви з хутром. Швайка витрусив сакви, легенько доторкнувся рукою до лискучої шерсті.

– Гарне хутро, – похвалив він. – Це ж чий?

– Найменша в'язка – то Сороки, – похмуро пояснив Дурна Сила. – Найбільша в'язка – Грекова. А оце – Янька Верховодки. А ця – Очеретянки.

– Нема вже ні Верховодки, ні Сороки з Очеретянкою, – похмуро зауважив Швайка. – Порубав їх Тишкевич. Як останній боягуз – по спині шаблею. Один лише Грек дивом урятувався.

– Попадеться мені той Тишкевич, – скрипнув зубами Демко.

– Мовчи вже, – скривився дід Кібчик. – От же ж лихо! То ж не просто хутро, то чиясь надія на краще життя. Це ж матір чи сестру з неволі хтось викупити хотів. А воно он як вийшло... Що ж робити, Кудьмо?

– Хутро твій онук привіз, – не одразу обізвався дід Кудьма. – Так що роби, як велить твоя совість.

– Совість, кажеш, – зітхнув дід Кібчик. – Совість. Вона велить хутро повернути туди, де його взято. А там уже вирішать, що з ним робити. Збирайся, – звелів він онукові.

Дурна Сила, ледве перебираючи непокірними ногами, почав прив'язувати сакви до сідел. Усі мовчки за ним спостерігали.

– Не варто йому повертатися у плавні, – несподівано сказав Швайка. – За крадіжку там карають смертю. Закон такий.

– Знаю, – відказав дід Кібчик. – Але як буде, так і буде. Та й не сам він їхатиме. Я теж з ним. Що йому випаде, те й мені.

– Добре чиниш, – схвалив дід Кудьма.

– Тоді, діду, вислухайте мене уважно, – сказав Швайка. – Спочатку зазирніть до Вирвизуба. Він у них там головний ватаг. Розкажіть йому все як було, може, й допомогу якусь надасть. А заодно, коли неважно, і цих коней передасте. Бо вони його. І ще скажіть, що я дуже прошу за онука вашого.

– Передам, – запевнив його дід Кібчик. – Спасибі тобі, Пилипку, за серце незлостиве. Спасибі й тобі, старий друже, – вклонився він дідові Кудьмі.

– І прощай. Бо більше, мабуть, уже не побачимося.

– Значить, до Воронівки уже не повернешся... – чи то запитав, чи то зробив висновок дід Кудьма.

– Нема мені більше чого там робити. І не навчений я у Сірка очі позичати.

Він поволі підійшов до коней, сів на одного з них і подався вузькою зарослою дорогою, що вела до Сули, а там і далі. Може, аж до самого Чорного моря й турецьких берегів.

Демко поправив сакви, підібрав палицю і подався, не озираючись, слідом. Стукіт копит довго ще відлунював у нічній тиші. Але незабаром і він розчинився у шорсткому шумовинні очеретів.

ВОРОЖБИТ ГРИЦИК

По темно-синьому небесному шляху повільно котилася золотава таріль місяця. Вона досягла найвищого місця і почала роздумувати, куди котитися далі: чи то вперед, чи, може, повернути назад. Врешті вирішила, що котитися вперед куди цікавіше.

Швайка лежав під пагорбом на животі і через очеретину пив воду з криниці. Пив і аж стогнав від задоволення.

— Ніде такої води нема, — приказував він. — Де тільки не був, а такої ще не зустрічав.

І знову припадав до очеретини. Санько з Грициком лиш очі витріщали на нього. Вони ще не бачили, щоб людина стільки пила.

Дід Кудьма обіперся на розгалуження двох гілок і наслухав тишу. Біля його ніг сидів Барвінок.

Здавалося, ніби у світі все вимерло. Залишилися вони, та ще якісь звірі, що нечутно перебігали навколо галявини від куща до куща. Вони виказували себе лише випадковими зблисками очей. Санько чомусь був переконаний, що то вовки. Але не ті дикі, що безжальні до всього живого, а якісь інші, може, навіть такі, як Барвінок. Недарма ж він час від часу позирав у той бік і приязно постукував хвостом по землі.

Врешті, Швайка напився і звівся на ноги.

— Як там, діду, мій Вітрик? — запитав він.

— З ним усе гаразд, — відказав дід Кудьма. — Завтра зустрінетесь.

— Ото добре! Бо вже, признатися, скучив за ним.

Дід Кудьма недовіжливо похитав головою.

— А може, совість заїла, га? Бо ж послав бідну тварину бозна-звідки.

Швайка, мов хлопчисько, винувато шморгнув носом.

— Іншого виходу, діду, не було. Інакше схопили б і мене, і хлопців.

— Нарешті і про них згадав, — зауважив дід і уважно поглянув на друзів. — Цей, вищенький, чи не той, що розкрив вовкулацьке гніздо на твоєму, Пилипе, дворищі?

Грицик відчув, як у нього запалали вуха. А Швайка весело засміявся.

— Він, діду. Гарний хлопчина. А це Санько...

— Еге ж, Мокрини синок. То що ж це ви, хлопці, так розлютили пана Кобильського?

Хлопці мовчали. Що цьому сивобородому дідові казати? Він, мабуть, і так усе знає. А вже про те, що не самі сюди дісталися, а Швайка їх привіз — знає й поготів. То в дорослих звичка така — запитувати.

А насправді їм усе відомо наперед.

— Тут, діду, така справа, — втрутився Швайка. — Ото зустрів я цих хлопців у степу на свою голову. І що далі з ними робити — не знаю. У Воронівку повертатися їм не можна. А шкода хлопців. Гарні козаки виростуть з них!

— Побачимо, — відказав дід Кудьма. Вчувалося, що він ледь тамує посмішку. І взагалі, цей загадковий дід, якому навіть вовки підкорялися, насправді був зовсім не такий страшний, як гадалося в степу.

— Відчуваю, що ти, Пилипе, уже щось надумав, — сказав він трохи згодом.

— Атож. Розумієте, Грицик, ну... такий же сирота, як і я. То ж нехай, гадаю, мені за брата буде.

— За чуру, — уточнив дід Кудьма.

— Що? — не зрозумів Швайка.

— За чуру, — повторив дід. — Або їх ще джурами зовуть. Зброю чистять, за конем доглядають. А їх за це вчать козацької справи.

Швайка ляснув себе по лобі.

— Ай, справді! Як же я сам не докумекав? Це навіть краще, ніж брат, — він погладив скуйовджену Грицикову голову. — А от з Саньком... Заради нього я до вас, діду, й приїхав. Він радше вашим джурую міг би бути.

Старий зміряв Санька уважним поглядом. І від того погляду хлопця ніби кинуло в крижану воду. І ще йому здалося, наче в ньому поселився хтось інший. І перед тим іншим Санько був беззахисний, наче пташенятко на долоні.

Спочатку Санько сполошився. Тоді чомусь закортіло дізнатися, який у того поселенця вигляд. Але дізнатися Санько так і не встиг, бо той щез, як у тумані.

— Ого! — сказав дід Кудьма. — Аж дивно, як я змусив тебе заснути на згарищі.

— А ви й не примушували, — сказав Швайка. — Він і без цього тоді заснув. Його тітка Мокрина вкладає спати разом з курми.

— Тепер зрозуміло, — посміхнувся дід Кудьма. — Вибач, Саньку, і ти, Грицику, але я вас ще трішки перевірю. А ну, заплющіть очі і розслабтеся, як ото в сон поринаєте. Ще розслабтеся, ще. Тепер подумки роззирніться. Ну, що вас найбільше схвилювало?

Санько побачив перед собою витоптану кіньми місцину. Та місцина була неподалік, схоже, по дорозі від Сули до Воронівки. І до цієї місцини під'їздив якийсь вершник. Санько впізнав у ньому Тишкевича.

А Грицикові давно хотілося їсти. Він уже давно збирався нагадати про це Швайці, та все не наслідкував при ворожбитові. І все ж навіть дивне завдання старого не змусило Грицика забути про шмат м'яса, що лежав на споді Швайчиної торби.

— Розплющіть очі, — звелів дід Кудьма. — А тепер розповідайте, що вам вдалося побачити.

— Я Тишкевича побачив, — відказав Санько. — Біля закруту до Воронівки. Дід випростався і якусь мить дивився на Санька таким дивним поглядом, що тому знову стало моторошно. Потому сказав Швайці:

— Спасибі за хлопця, Пилипку. Ну, а ти що побачив? — звернувся він до Грицика.

— Я бачив шматок м'яса, — відказав Грицик, не задумуючись. — Він лежить у Пилиповій торбині на споді.

Швайка лапнув торбину і здивовано зойкнув:

— Та ти що — теж ворожбит?

— Ні. Я просто бачив, як ти його туди поклав.

Швайка від реготу захитався, як билинка на вітрі.

— Ну, Грицику, ну, чародій! А я було вже таке подумав!

— Тихіше, — зупинив його дід Кудьма. І він, і Барвінок ніби прислухувалися до чогось. — Чужі вуха є не тільки в степу.

— Та хто тут може бути, діду? — усе ще сміючись, заперечив Швайка.

— Отак роззяви і гинуть, — зітхнув дід Кудьма. Затим він щось шепнув Барвінкові, і той безшелесно щез у кущах.

— Куди це ви його послали? — здивувався Швайка.

Дід Кудьма застережливо підняв руку. За якусь хвилину до них долинув швидкий цокіт кінських копит. Стукіт віддалявся у бік Воронівки.

Швайка миттю схопився на ноги і вихопив шаблю.

— Хто б це міг бути? — запитав він.

— Тобі Санько про це вже сказав, — пояснив дід Кудьма.

Швайка вражено застиг.

— Що-о? Це був Тишкевич? І ви, діду, мовчали?

— А коли б і сказав — ти що, доженеш його пішим?

При цих словах Швайка трохи охолов.

— Ну гаразд, — сказав він. — Та я все одно знайду його. Хоч на краю землі. Нам разом на світі не жити.

Дід Кудьма в задумі погладив бороду.

— Встигнеш ще з козами на торг. І запам'ятай одне: шукай його де завгодно, але тут щоб з нього жодна волосина не впала.

Пилип хотів було заперечити, проте дід Кудьма зупинив його. Сказав:

— Він — челядник пана Кобильського. А той за своїх челядників половину Воронівки зведе зі світу. Навіщо ж людям страждати через це, га?

— Тоді я подамся до пана Кобильського і все розкажу йому про того запродавця.

— Стривай, стривай... А хто бачив, як він запродавався?
— Я бачив. І хлопці.
— Еге ж, ми бачили, — втрутився Грищик у розмову дорослих.
— Хе-хе, — стомлено сказав дід Кудьма. — Нічого ви не розумієте. Для пана Кобильського Тишкевич набагато важливіший, ніж усі ми разом узяті. Не буде він ставати на прою з татарами. Навпаки, він сам не проти у злуку з ними увійти. А Тишкевич у цій справі — його права рука.
— Тоді я подамся до переяславського старости, — не здавався Швайка.
— Податися, звісно, можна, — згодився дід Кудьма. — Але ворон воронові навряд чи видзьобає око. А от ти можеш накласти головою.
Швайка довго мовчав.
— Страшні речі ви розказуєте, діду, — нарешті подав він голос. — Де ж тоді правда на світі, кому вірити?
— Собі, — відказав дід Кудьма. — Ніхто тебе не оборонить від тої сарани. Сам маєш боронитися. Зі своїм товариством. Ну, годі про це. Бачу, хлопці ледь тримаються на ногах. А до цього... г-мм, вовкулацького гнізда, — тут Грищикові здалося, ніби дід Кудьма посміхнувся, — вам ще йти та йти. Взяв би я вас до себе, та в такий час навіть сам боюся ходити по цих шелюгах.
— І все ж якось воно не так виходить, — в задумі промовив Швайка. — От ви, діду, заборонили мені полювати під Воронівкою на Тишкевича, а самі наслали на нього вовків. Що ви на це?
— А вовки і є вовки. Що з них візьмеш? — відказав дід Кудьма. — І люди за їхні дії не відповідають. А от за твої дії ще й як будуть відповідати... Він хитнув головою і за кілька кроків, як обережний звір, зник в очеретах, що оточували трясовину. За хвилю до хлопців долинуло:
— Взавтра я вас сам розшукаю...
Коли хлопці зі Швайкою дісталися до руїн під Воронівкою, у селі вже співали півні. Санькові здалося, начебто поміж ними чути і голос їхнього Рудого.
"А мама спить собі і не знає, що я зовсім поруч, — подумав Санько. — От би подивитися, як вона там..."
Проте не можна йому зараз до Воронівки. І нема на те ради. Дід Кудьма заборонив їм навіть носа туди показувати.
Вовки Тишкевича не наздогнали. Вони не вміли лазити по деревах.
А перед тим було от що.
На тому місці, де на Тишкевича мав чекати Дурна Сила, нікого не було. Проте численні сліди кінських копит свідчили, що тут хтось був, і тривалий час. Може, Дурна Сила перебрався в інше місце і зараз ховається десь неподалік?
І Тишкевич заходився кружляти довкола місцини, де мав бути Демко. Хоча щось нашіптувало йому, що хутра, здобуті розбійництвом у плавнях, уже втрачені для нього, і краще повернутися до Канівців. І вже тоді, залагодивши справи з паном Кобильським, можна спокійно зайнятися пошуками Демка.
"Напевно цей дурний гедзь подався до свого діда, — сердито міркував Тишкевич. — Ну, я ж йому..."
Зненацька легкий вітерець доніс до нього відгомін приглушеної розмови. Вона долинала звідтіля, де трясовина впритул підходила до крутого пагорба.
Тишкевич завмер. Якусь мить розмірковував, тоді торкнув повід, і кінь неохоче рушив у той бік. На краю галяви кінь зупинився і злякано форкнув. І тоді Тишкевич побачив, як з приболотних кущів випірнуло і подалося йому назустріч кілька легких тіней.
"Вовки! — промайнула думка. — Чого це раптом? Адже вони нападають здебільшого взимку..."
Проте дивуватися не було часу. Кінь затремтів, став дибки і поніс розгубленого вершника лісовою дорогою, що вела до Воронівки.
Тишкевич раз по раз озирався. Вовки швидко наздоганяли його. Попереду мчав вовк завбільшки з теля. Тишкевич хапливо випустив у нього кілька стріл, та, вочевидь, не вцілив. Тільки того й домігся, що переслідувачі звернули з дороги і, схоже, почали обганяти вершника кущами.

Тоді Тишкевич зробив єдине, на що був спроможний. Він з усіх сил смикнув за повід і, коли кінь загарцював на місці, став на сідло і дотягся руками до найближчої гілки. За якусь мить Тишкевич уже сидів на дереві. А ще через мить вовки звідусіль накинулися на коня. Кінь дико іржав, шалено гарцював копитами, проте вовки були набагато меткіші. Врешті з конем було покінчено, і з землі до Тишкевича долинув хрускіт кісток.

Лише величезний вовк не брав участі у розправі. Він сидів неподалік від дерева, на яке вибрався втікач, і не зводив з нього очей.

Аж перед світанком вовчий виводок безшелесно розтанув у тумані. Проте Тишкевич присилував себе злізти з дерева лише тоді, коли сонячне проміння затанцювало на росяному листі.

СУД У ПЛАВНЯХ

Вогненночубий чоловік вигулькнув із кушів так несподівано, що кінь під дідом Кібчиком злякано метнувся вбік.

— Що за одні? — погрозово запитав вогненночубий. На ньому була засмальцьована полотняна сорочка, полотняні, фарбовані соком бузини штани і заломлена набакир смушкова шапка. Рудий вус звисав до самого підборіддя. Сірі примружені очі пильно стежили за кожним рухом подорожніх. Вогненночубого особливо цікавив Демко, який не їхав верхи, а йшов пішки, тримаючи коня за повід.

— Шукаємо певну людину, — ухильно відказав дід Кібчик. Бо хто його знає, що то за один вигулькнув перед ними. На татарського попихача ніби не схожий — це добре. А от що може належати до таких, як Тишкевич — це вже гірше. Це вже геть небезпечно.

Чоловік примружив око так, що воно майже заплющилося.

— Видно, велике цабе та людина, коли такий сивий дідуган подався шукати його світ за очі.

— Діда не чіпай, — попередив Демко і доторкнувся до важкого окоренка, що лежав поперек сідла.

— А що буде? — поцікавився вогненночубий.

— Побачиш...

Чоловік знову зміряв Демка поглядом і вирішив, що цей молодий здоровило не жартує. Тоді відступив назад і свиснув. З-за куща негайно випірнув його товариш з луком у руках. Він був у такій же полотняній одежині, хіба що повновидіший та вуса мав русяві.

— Бач, — сказав перший. — Кудись чимчикують, а куди — відповідати не бажають. Може, гидують нами?

— Може, — згодився русявий. — Ти, Мацику, краще глянь на коней. Пізнаєш?

— Еге ж. Вирвизуб днів з десять тому їздив на цих двох.

— То ви його знаєте? — зрадів дід Кібчик. — Так би й сказали! Ми якраз до нього.

— Можливо, — згодився Мацик. — Та, здається, на цих двох після Вирвизуба їздив хтось інший. Де вони?

— Це ти про Швайку та тих двох діток? З ними все гаразд. Доїхали, куди треба, а нас попрохали віддати Вирвизубові його коней.

— А де воно, оте "куди треба"? — підозріло запитав Мацик. — Може, воно те, звідкіля вже не повертаються?

— Ага, — згодився русявий. — Були у нас такі нещодавно. З вигляду хлопці як хлопці, а насправді вурдалаки.

— Тю, дурні! — обурився на те дід Кібчик. — Давно вже не зустрічав таких бевзів!

Русявий зареготав.

— А дідок нічогенький! Гострий на язик. Аби ще й совість у нього була чиста, тоді б і ціни йому не було.

— Ти краще за своєю простеж, — огризнувся дід Кібчик. — Мені Вирвизуб потрібен, чуєш?

— Та вже ж не глухий, — відказав повновидий. — Буде вам і Вирвизуб.

Тільки не зараз. Ви ото краще приляжте в холодку та відпочиньте з дороги. Вилежуватися в холодку довелося досить довго. Лише під вечір до діброви звернуло трійко вершників. Вони були обвішані дичиною.

— Оце, Штефане, до тебе гості прибули, — пояснив Мацик широкоплечому чоловікові. — А чого прибули — не кажуть. Дуже горді.

Штефан уважно поглянув на затриманих.

— Ніби вперше бачу. Звідкіля будете?

— Навстоячки довго розповідати, — відказав дід Кібчик. Краєм ока завважив, як з куців вийшов якийсь звір, схожий на вовка. Одне вухо у нього було наче зрізане, через писок проліг глибокий шрам. — То часом не Сирітка? — запитав дід. — Грім мене побий, коли не Сирітка! Ану, йди-но сюди, лапу дай!

Підійти Сирітка підійшов, але лапу не подав. Лише приязно змахнув хвостом.

— О, то ви, виходить, знайомі? — здивувався Вирвизуб. — Коли ж це ви встигли?

— Та я його пам'ятаю ще сліпим вовченятком, — відказав дід Кібчик. — Не одне цебро молока зносив таким халамидникам, як він.

— Стривай-но, діду, — зупинив його Вирвизуб. — А як же бути з Кудьмою?

— А ніяк. Він їх наукам навчав, а я інколи їдло носив.

Вирвизуб ляснув себе по колінах.

— Гей, братчики, гарна людина до нас завітала! — загукав він. — Якби не вона, то, може, і Сирітки не було б! А якби не було Сирітки, то мене кістлява баба з косою вже давно забрала б до себе.

Потому Вирвизуб підозріло зиркнув на рудого Мацика й запитав:

— Слухайте, діду, а цей Мацик з Мусієм вам нічого дурного не набазікали? Не ображали вас?

— Та ні, — стримано відказав дід Кібчик. — Хлопці ніби сумирні.

— То не сердьтеся на них, коли що. Люті вони зараз. Треба полювати, а доводиться сидіти в дібровах, бусурмана вистежувати. Бо завелися, розумієте, всілякі тут Тишкевичі. Може, чули про такого?

— Як не чути. Заради нього оце й прибилися до тебе. Швайка порадив.

— О! Заради Пилипа зроблю все, що завгодно.

— Не кажи гоп... Ось це, — дід Кібчик виштовхнув Демка наперед, — мій онук. Та зв'язала його нечиста з тим іродом Тишкевичем. Повірило, дурне, що той ніби бореться з ординцями. От і робило, що той тільки скаже.

Обличчя у братчиків посуворішали.

— Чи це не той, що з ним їздив? — запитав Мацик.

— Він. Кажу ж, дурне, повірило...

Вирвизуб скрушно похитав головою.

— Тоді, діду, кепські справи у вашого онука. Висіти йому на осиці, не інакше. За грабунки і вбивство Верховодки та інших хлопців.

— Я нікого не вбивав, — заперечив Демко. — Я той... Тишкевич каже: я зараз побалакаю з ним і дам гроші за хутра. Ну, пішли вони у куці, погломоніли, а тоді Тишкевич повертається і каже: все, розрахувався, тепер хутра наші. Ну, я й возив їх... А тепер осьо привіз назад.

Демко ляснув долонею по саквах і додав, аби було переконливіше:

— Дідо так наказали.

Вирвизуб у задумі заходився крутити вуса.

— Тут без вечері не розберешся, — нарешті вирішив він. — Це ж скільки років тобі?

— Шістнадцяте літо буде, — втрутився дід Кібчик.

— Зовсім ще мале, — зітхнув Вирвизуб.

— Еге ж, манюня та й годі, — зло посміхнувся рудий Мацик.

— Я б на твоєму місці менше шкірив зуби, — дорікнув йому Вирвизуб. — Коли вже тебе той Тишкевич злапав, мов куріпку, то що тоді казати про малого?

— Воно таки так, — знітився Мацик. — Тут, тее... і справді. Та з іншого боку...

— То ж бо й воно, що з іншого боку, — зауважив Вирвизуб. — Ти краще от що зроби: зганяй-но мерщій до Грека. Як він скаже, так тому й бути.

— Та це ж далеко, — завагався Мацик.

— Нітрохи не далеко. Сідай на коня — і гайда. Якраз на куліш і повернетесь.

І справді, повернувся Мацик зі смаглявим вусанем тоді, коли Вирвизубові братчики почали моститися навколо казана. У Грека було сердите обличчя. Ще б пак – саме пішла риба, а тут відривають від діла. Коли ж йому сказали, хто перед ним сидить, Грек зопалу схопив поліняку і заніс її над Демковою головою. І якби не Вирвизуб, недовго, мабуть, лишилося б жити Дурній Силі. Ватажок братчиків устиг перехопити Грекову руку й сказав: – Зачекай, це завжди встигнеш зробити. Спочатку давай вислухаємо, що він скаже, а тоді вже вчиниш, як душа велить.

Коли Демко, затинаючись, довів свою невеселу розповідь до кінця, Грекова злість почала потроху вщухати. А коли Грек побачив своє хутро, то й зовсім заспокоївся. Перерахував шкурки й сказав:

– По мені, хай живе та пасеться. От тільки не завадило б з нього зняти штани та пройтися дубцем по тому місцю, яким він думав до цього.

Дід Кібчик обережно кахикнув.

– Та в нього, там, власне, живого місця не лишилося. Швайка мого дурня так віддухопелив, що всю дорогу біг пішки за конями.

– А й справді, – зареготав раптом рудий Мацик. – А я все гадаю, чого це він боїться сідати на землю?

– У Швайки рука важка, – сказав Вирвизуб. – Після нього нам нема чого робити.

– Тоді нехай живе, як хоче, – махнув Грек рукою. Потому завдав в'язанку хутра на плече і подався до своєї ватаги. Навіть на куліш залишитися не побажав.

Зазбирався і дід Кібчик. Він вирішив шукати своїх, воронівських.

– Навіщо вам їх шукати? – розрадив його Вирвизуб. – Вони й так завтра сюди припливуть. Рибу разом ловитимемо. Бо ж мої хлопці, бачте, сухопутні, а ваші на Сулі та Дніпрі повиростали.

Дід Кібчик не заперечував. Незабаром він уже тихенько похропував під кушем неподалік від багаття. Демко Дурна Сила, крекчучи, мостився біля нього. Спина йому й досі боліла. Проте на душі було світло й радісно. Він лежав на животі, дивився на посріблену місяцем дніпровську заплаву і думав про те, як було б добре, аби вони з дідом лишилися тут на все життя.

КОЗАЦЬКІ РОЗМОВИ

Дід Кібчик прокинувся раніше за інших. Ще й не світало, а він вже підкидав гіллячки до багаття. А коли посвітлішало, заходився розглядати неводи. Щось йому в них не подобалося, бо дід Кібчик час від часу бурчав: – А руки б йому задом наперед поставити...

З-під сіряків почали визирати заспані обличчя вирвизубових братчиків. Сам Вирвизуб голосно позіхнув, закинув подалі якусь костомаху, що йому приніс турботливий Сирітка, і поцікавився:

– А чом це ви, діду, ще й молитви не прочитали, а вже лаятися почали?

– Та як же тут мовчати? Хіба так плетуть сіті? І яким місцем воно думало, коли таке робило?

Братчики зареготали.

– Чуєш, Мацику, як дід твою роботу нахваляє?

Мацик винувано розвів руками.

– Та я ж, діду, тільки раз і бачив, як це робиться, – сказав він. – У наших місцях і річки путящої немає.

– Воно й видно, – буркнув дід Кібчик. – Слухайте, хлопці, а у вас тут знайдеться, з чого плести?

– Та трохи захопили, – відгукнувся Мацик і крутнувся до куреня. – Ось таке підійде?

Дід Кібчик прискіпливо оглянув начиння.

– Курячою лапою верчено, – зробив висновок. – Проте спробуємо. Я, хлопці, хотів би дарунок вам зробити, перш ніж покинути вас. За те, що пожаліли мого малого дурня.

Дід Кібчик був людиною з гонором і не міг просто так сказати, що йому ой як не хочеться подаватися звідсіля. А чому так трапилося – і сам не знав. Чи то нові знайомі припали до душі, чи тому, що не було куди більше

податися. А можливо, тиша й безмірна гладінь могутньої ріки нагадували йому його власну молодість, коли вони з Кудьмою козакували під Каневом. Демко збирався було підсобити дідові, проте той відмовився:

— Ще порвеш мені все к бісовій матері. Іди он, може, добрі люди якусь іншу роботу загадають.

Добрі люди на роботу були щедрі.

Не минуло й хвилини, як Демко вже стояв у човні-душогубці і відштовхувався здоровенною тичкою.

Невдовзі прибули й воронівці. Жваві, засмагли, як днища казанів. Схоже, їм тут подобалося не менше, ніж дідові Кібчикові.

Лесь Одуд, уздрівши діда з Демком, весело загорланив:

— О, нашого куреня прибуло! Тільки чого ви зразу до подолян, а не до нас завернули?

— Та ви ж заховалися так, що вас годі й відшукати, — замість діда відказав Вирвизуб. — А ми гостинні, людей аж на шлях виходимо зустрічати. Лесь Одуд хотів щось на це зауважити, проте Василь Байлемів його зупинив: — Годі! І так припізнилися. До роботи, хлопці!

А дід Кібчик уперше за багато років перестав бурчати. Він не відривався від плетіння невода. Гарно виходило, аж самому подобалося. Дід і незчувся, як тихенько замуликав: "Ой, у лузі калина..."

А з річки, що за очеретами, долинали веселі голоси й метушня.

— Тягни, хлопці! — надривався Байлем. — Гей ти, подоляк, як тебе?

— Оверко. А що?

— Не підходь так близько до нього. Це ж тобі осетер, а не карась!

Проте було вже пізно. Пручаючись, осетер так ляснув одного з Вирвизубових братчиків, що той відлетів на грузьку мілину. А коли отямився, то заборсався не згірш від того, хто його туди послав.

— Га-га-га! — зареготав Левко Заярний. — Було два осетри, стало три.

Може, на тебе теж сить накинати, чи виберешся й так?

— Та якось сам виберуся, — зніяковіло відмагався ошелешений Оверко.

Рибалки захопилися так, що й про обід забули. Лише перехопили трохи з того, що було під рукою, і знову полізли у воду.

— Діду! — гукав Заярний. — Кидайте свій невід та йдіть до нас! Вода ж тепла, як парне молоко!

— Мені й тут непогано, — відказав дід Кібчик.

Проте сонце припікало так, що він змушений був із своїм начинням перебратися у холодок. І там дід знову заходився музикати пісню про калину, що росла у лузі. Це була чи не єдина пісня, яку дід Кібчик пам'ятав з часів своєї молодості.

— Ого, скільки наловили! — вражено вигукнув Вирвизуб, коли під вечір повернувся із степу. — Далеко моїм до вас. Слухайте, воронівці, може, надалі рибалитимемо разом?

— Ми що, ми не проти, — висловив думку воронівців Байлем. — Риба любить, аби за нею гуртом ганялися.

— Воно й правда, — згодився Вирвизуб. — Усі люблять, аби за ними ганялися гуртом. Навіть ординці. А у вас, діду, як ідуть справи? Сить уже готова?

— Гей, то тільки стріли в небо швидко випускають, — відказав дід Кібчик.

— А добру річ роблять не один день. — Він зиркнув у Вирвизубів бік і запитав: — Що, погано полювалося?

— І не кажіть, — зітхнув Вирвизуб. — Чогось звіри на геть розбіглася. А тут ще й татарва заворушилася. Визирає то там, то тут. І щезає, бо ж нас п'ятеро було.

— Воно то так, — згодився дід Кібчик. — Татарва — то птиця сторожка. Особливо, коли їх мало.

Під сутінки дід перестав музикати пісню про калину. Глибокі зморшки пролягли між його настовбурченими бровами. Дід Кібчик про щось думав. І що нижче сповзало сонце, то задумливіший він ставав.

"Воно, звісно, воронівці мені куди ближчі, ніж оці ось подоляки, — міркував дід. — Але нашим аби тільки гигикати... От якби з ними був ще й Швайка — отоді інша справа. Тоді з радістю пристав би до їхнього гурту.

Але ж Швайки немає... А Вирвизуб, судячи з усього, хлопець серйозний... Та чи потрібен йому такий старий пеньок, як я?"

Сонце вже заходило за очерети, коли рибалки врешті вийшли на сушу і заходилися варити юшку. Дід Кібчик дивився-дивився, як вони це роблять, тоді не витримав і сказав:

— Ану, геть від казана! Тільки добро переводите. І сам заходився біля багаття.

Вирвизуб з товаришами їли так, що аж за вухами лящало.

— М-мм, — тільки й спромігся сказати Вирвизуб. — Ну, дід, ну, чародій!

— Мій дідо ще й не те вміють, — з гордістю пояснював новому товариству Демко. — Вони все вміють. І борщ, і кашу...

— А як же баба? — поцікавився Вирвизуб, полюючи за сомиковою головою. — Дід її що — до печі не допускає?

— Немає в мене баби, — спохмурнів дід Кібчик. — І доньки немає. Всіх проклятий ногаєць порішив. Залишилися ми удвох з Демком.

За казаном запала мовчанка. На якийсь час рибалки перестали працювати ложками.

— Воно звісно...— сказав Мацик. — Кожна хата, бач, постраждала від ординця. Що у вас на Сулі, що у нас на Поділлі.

— На ординця жалієшся, а сам чкурнув від ляха, — під'юджував його Оверко.

— Бо лях, аби ти знав, не краший від татарина. Або й ще гірший. Ординець, бач, шаблюкою голову знесе, а лях до горлянки пазурі тягне... Ет, і коли це закінчиться?

Вирвизуб випнув круті вилиці.

— Нічого, — сказав він. — Колись терпець та урветься нашому братові. Он татарва теж зранку до ночі стояла над душею. Доки не дали їм гарного чосу над Синіми Водами.

Про велику битву над Синіми Водами знали майже всі подоляни. Три татарські орди, що кочували між Дніпром та Дунаєм, вирішили покарати як подолян, так і волинян з галичанами та киянами, які відмовилися платити їм данину, заведену ще за Батієвих часів. Тож біля річки з такою мирною назвою стрілися з наспіх зібраними українськими поселянами та військом великого литовського князя Ольгерда, яке прийшло їм на поміч. Розбилося тоді ординське військо об український та литовський мур на друзки і покотилося назад, аж до Чорного моря...

— От би й нам так, — мрійливо зітхнув Василь Байлемів.

— Скажеш таке, — заперечив рудий Мацик. — То ж, може, ті татари були як татари. Вони, кажуть, вимагали лише десяту частку. А нинішні татари не такі. Їм не десята частка потрібна, вони на наших людей, мов на звірину, полюють!

— Всі вони однакові, — не погодився Байлем. — Що ті, що ці. Та я не про це. Тоді, кажу, з нами був князь Ольгерд. Хоч і не з нашої землі, проте нашою мовою балакав і віру нашу поважав. А зараз хто людей підніме — князі? А де ви їх бачили? Порозбігалися, мов їх і не було ніколи.

Старости? Та вони ж носа бояться висунути зі своїх городищ. Хіба що канівський з черкаським, та ще переяславський інколи одкоша дадуть.

— От би знайшовся такий, як той Ольгерд, — по довгій паузі мовив хтось із козаків.

— До такого Ольгерда ще й війська треба, — зауважив на те інший. — А з нашого брата хіба його набереш? Бач, сидимо з тобою в очеретах, тіні своєї боїмося.

— Ну, це ти дурниці верзеш, — зупинив його рудий Мацик. — Я про себе не кажу, бо дурнем був, порпався в тих плавнях, як курка, доки Тишкевич обібрав до нитки. А от Вирвизуб — він що, теж у плавнях ховається? Не скажи. Он з позаминулого літа ординці комарами біля очеретів вилися. І по одинці, і як хочеш. А тепер наближаються лише тоді, коли їх десятків зо п'ять набереться. А чому? Та тому, що Вирвизуб кілька разів дав їм добрячого чосу.

— А наш Швайка? — втрутився воронівець Байлем. — Він що — теж у плавнях відсиджується?

— Ну, Швайка... — не згодився сперечальник. — Швайка — то зовсім інше. У нього з ординцем свої рахунки.

— А в тебе що, їх немає, так? У тебе що — батьки своєю смертю померли? Вирвизуб замахав руками.

— Хлопці, не чубтеся! — вигукнув він. — Так ви мені всіх татар розлякаєте. Краще давайте-но послухаємо діда. Бачу, він теж хоче щось сказати, та хіба за вами вженешся?

Діда Кібчика і справді тягло в цю суперечку, як старого селянина до річки. Він то невдоволено гмикав, то крутився, неначе йому щось муляло. Проте свого слова дід вставити не наважувався. Бо яке ж ти маєш право повчати чужих, коли в тебе самого онук такий дурень!... Але тепер — інша річ. Не він сам напросився на розмову, а його попрохали.

— Бачу, гарні ви хлопці, — почав дід. — Тільки дурниць у ваших головах не менше, ніж у мого Демка.

— Це ж чого? — образився Байлем.

— А того, що все князів виглядає та старост добрих. А князі — вони теж різні бувають. Он у татарів біля Синіх Вод хто головував, га?

Хлопці закрутили головами.

— Ну... хан Качибей, хан Котлабуга і цей, як там його... ага, хан Дмитрій.

— От-от, Дмитрій! Із наших він, а, кажуть, був гірший за найжорстокішого татарина. Це вам щодо добрих князів. А втекли ви сюди чому — добре життя приїлося? Ні, від таких же панів та старост, за якими оце так жалкуєте. Тож коли вже виглядати якогось князя — то тільки свого. Такого, як оце ми з вами.

— Добре кажете, діду, — згодився Вирвизуб. — Свій — він свій і є. От тільки де ж ти його візьмеш?

— Міг би й сам стати.

— Та ви що, діду? — жажнувся Вирвизуб. — На біса мені те князівство? Треба мені вилежуватися у тих хоромах?

Дід хитро примружився.

— А навіщо тобі вилежуватися? Лежнів і без тебе повно. Тобі б ото сотень зо п'ять гарних братчиків — чим не князь був би?

— Таке скажете. Тут, коли треба дати відкоша ординцям, не знаєш, де й п'ять десятків зібрати...

Замовкли козаки. Мовчали і не знали, що такі ж розмови точаться по всіх дніпровських плавнях та байраках. Від лісової Десни і аж за гримкітливими дніпровськими порогами. Мовчала Україна. Наслухала невимовлене ще слово. А його все не було. Лише стогін та вороняче каркання злітало над попелищами.

Дід Кібчик підсунув гілку до багаття. Затріскали, високо до неба злетіли червоні язички. Відблиски полум'я забігали по насуплених обличчях.

— Бач, одна лише березова гілка — а скільки того вогню, — зауважив Левко Заярний.

— Справа не в гілці, — відказав на те дід Кібчик. — Вогонь був готовий спалахнути, от що! А березова гілка чи соснова — один біс.

— Щось ви, діду, знову загадками почали говорити, — сказав Байлем.

— Та які там у чорта лисого загадки? Ти що — не бачиш, що Україна не сьогодні-завтра готова спалахнути, як оце багаття? Віда лиш у тім, що все сирі гілки трапляються.

— Еге ж, ваша правда, діду, — згодився Василь. — Ми оце між собою по дорозі говорили, і ось до чого дійшли. Коли вже Вирвизуб запросив нас до спільної рибалки, то чом би йому не покликати нас і тоді, коли рушить на ординця? Усе ж таки шість гарних шабел до зими, знаєте, як би стали в пригоді!

— Це можна, — згодився Вирвизуб. — І взагалі, братчики, можете перебиратися ближче до нас. Місця тут поки що вистачить всім.

— Слухайте-но сюди, хлопці, — озвався дід Кібчик. — А чи всі з вас на зиму збираються на піч залізти? Чи, може, хтось тут залишиться?

— Я лишаюся, — відказав Вирвизуб. — Нікуди мені повертатися. І Швайка теж, мабуть, залишиться.

— За нього можеш не казати. Я про інших питаю.

— Інші теж знайдуться. А до чого, діду, ви оце ведете?
— До того, що добрий курінь кращий від поганої хати, — знову перейшов на загадки дід Кібчик.
Як не дивно, але першим зрозумів діда його онук-тугодум.
— Щира правда! — сказав він ламким басом. — Як на мене, то я теж не пішов би звідсіля нікуди. Ні влітку, ні взимку.
— То в чому ж справа? — запитав Вирвизуб. — Залишайся. Хоча й зелений ти ще, та, бачу, сила є. І злість на Тишкевича теж дещо важить.
— Та я... — знітився Демко. — Як дідо звелять, так воно й буде.
— Де ти, там і я, — відказав на те дід Кібчик. — Бо без мене знову якусь дурницю вступнеш. А поки що, панове братчики, коли дозволите, ми й справді тут залишимося. Нехай онук навчається вашої козацької справи. Та й я теж дещо зможу. Не дивіться, що з мене вже пісок сиплеться. Зате на слизькому не посковзнуся.
— Оце діло! — зрадів Вирвизуб. — Бо я, було, вже подумав, що востаннє сьорбаю таку юшку.

Частина третя.

Джури вирушають у дорогу
З ВОВКУЛАЦЬКОГО КУТА

Житло діда Кудьми скидалося на ведмежий барліг. Хіба під самісінькою стелею було маленьке віконце. Саме під цим віконцем сидів Санько й читав: — Аз, буки, веді... Діду, а чому ми читаємо саме так, а не "а", "б", "в"? Дід Кудьма, що до цього непорушно лежав на лежанці, поворухнувся і розплющив очі. Докірливо зауважив:
— Ой, Саньку, Саньку! Знову блукаєш там, де тебе не просили. Лозини захотілося?

Санько лише посміхнувся на ті слова. Ет, яка там лозина! Ото як узяв дід Кудьма його до себе в науку ще з літа, то й до сьогодні навіть пальцем не зачепив. Хіба що побурчить трохи. Та до його незлобивого буркотіння не тільки Санько, а й найполохливіші звірі давно вже звикли. Іде, бува, дідо повз якесь дерево і бурчить, аж тут вивірка — стриб йому на плече! А то ще й до кишені зазирає: чи нема там якогось смачного горішка?
Майже щодня до нього приходять лікуватися то лось, то борсук, то ще хтось. Учора, наприклад, придибав старий вепр. Виявляється, загнав він у живіт здоровецьку скіпку, а витягти її не може, бо ж рук нема. То дід і йому допоміг.

А от до Санька звірина за поміччю поки що не зверталася, хоча він теж дечого навчився. І сили від неба може набирати, і на ворожінні всілякому почав тямити, і лікувати накладанням рук теж уміє. І в травах непогано кумекає.

Проте найбільше Санькові до вподоби блукати поміж небом та землею. Ось так: заплющив очі, розслабився, ніби поринаєш у сон — і ширяєш могутнім орлом у тому безмежжі, наслушаєш тишу, вдивляєшся у те, що миготить перед заплющеними очима. І, бува, часом таке побачиш, що аж душа у п'яти проситься. То промайне небом щось блискуче, схоже на велетенського птаха з непорушними сріблястими крильми, втікаючи від гемонського гуркоту, то привидяться чудернацькі будівлі, точнісінько такі, як ото поставити одну на одну десять хат. Погано лише те, що дідо не дозволяє йому довго блукати подумки. Бо, каже, так можна не втриматися і розповісти комусь, що з ним було чи ще буде.

— Не слід людям голови морочити всілякими казками, — гнівався дідо на ті Санькові розповіді про побачене.

— Та хіба ж це казки? — боронився Санько, бо вже переконався, що все це ввижається йому не просто так. — Може, воно й справді так було чи буде?
— "Може" не допоможе, — ще більше гнівався дід. — Треба не видивами всілякими жити, а власним розумом та руками, зрозумів? А видива лише розслабляють людей. От, скажімо, привиділося тобі, хлопче, що якийсь там Іван, не доведи Господи, має померти за три літа. Скажеш йому про це, а він складе руки та й заходиться чекати кістлявої баби з гострою косою. А землю хто буде скородити, а звіра полювати, а дітей доглядати? Ні, Саньку, краще не забивай собі і людям баки всілякими мареннями, бо

хтозна, чи вони й здійсняться колись. Краще помізкуй, як те, що в тебе Богом закладено, віддати добрим людям. Бо так лише даремно сили тратиш... Атож, дуже багато сил забирають ті видива і чаклування. Тож тепер Санько розумів, чому йому стало так зле після того, як він зачаклував хирлявого татарина.

І все одно йому, Санькові, так хочеться подумки ширяти між хмар, так вже хочеться! Особливо тоді, коли дідо загадає щось робити. А що є нуднішого, ніж вчити оці веді та глаголи? От Санько і подумав: цікаво, як будуть називатися ці веді років за п'ятсот чи й більше? І спробував. Звісно, зазирнути в те, чого, може, й не буде, вдається на дуже короткий час – майже такий, як спалах блискавки... І все ж Санькові вдалося дізнатися, що ази з ведями зникли, а літери стали називатися якимось інакше. А як – дізнатися не встиг.

Чи, може, йому це й справді лише привиділося...

Дід закашлявся, і Санько випірнув з небуття. Не допомагало дідові нині навіть те зілля, яким він сам себе лікував. Дуже вже старий він, дід Кудьма. І до того ж, на ньому майже не лишилося живого місця. Одні лише сліди від шабель та стріл. Схоже, не раз і навіть не десять разів довелося йому побувати в найлютіших січах. І як людина може вижити після таких ран?

– Е-е, Саньку, – відказав якимось дід Кудьма на це запитання. – На те я знахар і ворожбит. Якби не це, то, мабуть, вже й на світі давно не жив би.

І все ж дідові з кожним днем стає гірше. Морозно йому і стогне ночами. А оце нещодавно сказав таке:

– Мені, хлопче, протриматися б якимось цю весну. Не можна мені помирати зараз. Треба тобі передати бодай найголовніше з того, про що відаю. А до решти своїм розумом дійдеш.

А відає дід багато. І розповідає так, що й не віриться, ніби це було насправді. І про стародавніх князів дідо знає геть усе, і про те, звідкіля та коли з'явилися в Україні татари, і про битви з ними...

Розказує дід і примовляє:

– Слухай, Саньку, та запам'ятовуй добре. Бо більше ні від кого вже такого не почуєш. А колись перекажеш і дітям своїм.

А оце дідо заходився вчити його грамоти. Мовляв, негоже ворожбиту і вивіднику бути темним. От, наприклад, той же Швайка дізнався про татарський напад. А кинути все і сісти на коня не може, бо дуже далеко знаходиться. Може, навіть і в самому Криму. То ж напише кілька закарлючок на тонюсінькому шматочку полотна і перешле Барвінком. А дід Кудьма тільки гляне на той шматок – і все йому ясно: і коли татари мають напасти, і куди саме. А потім дідо передасть через вірних людей ту звісточку кому треба.

І хоч нелегко дається Санькові ця наука, однак дечого навчитися встиг. Навіть може читати окремі слова. Але ж це так нудно!

Дід знову закашлявся. Кашляв довго, здавалося, аж горло йому от-от надірветься.

– Діду, давайте я вас полікую, – запропонував Санько.

– Дякую, хлопче, – в перервах між нападами кашлю відказав дід Кудьма. – Не треба на мене сили свої тратити. Якимось вже перетерплю.

– Тоді я піч протоплю, – сказав Санько. – Щоб вам тепліше було.

Дід Кудьма проти цього не заперечував.

У віконце було видно, як на галяву вибігло трійко молодих вовків. У одного в зубах був заєць.

– Діду, а кому ви збираєтеся віддати Куцого? – запитав Санько, пораючись біля печі.

– Є один такий, – відказав дід. Здається, кашель у нього вже минав. – За нього Пилип просив.

Незабаром потеплішало, і Санько знову повернувся до своєї грамоти. Проте раз по раз позирав у віконце, за яким весело гасали вовки.

Дід Кудьма відкинув поли кожуха, поглянув на малого і посміхнувся.

– Що, не йде наука в голову? – запитав він.

— Не йде, — зітхнувши, згодився Санько.
— То прогуляйся трохи. Тільки ненадовго.

Припрошувати Санька не довелося.

Він вибрався надвір і примружився. Опісля печерних напівсутінків було так біло, що аж очам боліло. Довкола схилялися поодинокі сосни та кострубаті вільхи.

Санько піднявся на пагорб і роззирнувся. Як завжди, ніде нікого. І не дивно — стороння людина сюди навіть у найлютіші морози не добереться. Один лише дідо знають, якими стежками ходити. Та ще він, Санько. Ото коли взяти напрямок до тієї он купини очерету, затим через п'ятдесят кроків повернути різко праворуч, а потім звернути у бік Лящівки і через сотню кроків узяти ще праворуч, то можна дістатися ледь помітної стежки, що веде до Глухих печер. Там, у землянках, мешкають зараз майбутні господарі молодих вовчиків.

А коли покружляти довкола он тих промоїн, то можна вийти на сухе, а там уже й рукою подати до Сторожового дуба, за яким маячить Воронівка...

Санько зітхнув. Так близько жити від свого села — і за увесь час жодного разу там не побувати! Що правда, якимось він нишком від діда вирішив туди пробратися. А щоб не було сумно, узяв з собою Барвінка, що саме прибіг з повідомленням від Швайки. І вже під самим селом їх побачила Варка Микитина. Чи то спочатку побачила Барвінка, а тоді вже вгледіла Санькову постать, чи навпаки, — проте заверещала на увесь ліс і дала такого драла, що й сніг за нею не встигав осідати. Спочатку Санько лише дивився їй услід і дивувався, чого вона так репетує. Тоді здогадався, що Варка, мабуть, прийняла його за вовкулаку. Ще б пак — якби Санько нічого не знав про діда Кудьму та його прудких вовчиків, — либонь, подумав би те ж саме. ... Щось кинулося на хлопця ззаду, повалило носом у сніг. А коли Санько протер запорошені очі, над ним стояло трійко молодих вовків.

— Тю на вас, — сказав Санько. — Хіба можна втрюх на одного?

Вовчики радо замахали хвостами. Вони були іншої думки.

Діда Кудьму вони шанували і навіть трохи побоювалися, а от Санько був для них такою ж істотою, як і вони самі, дарма що двоногою. То ж не встиг хлопець звестися на коліна, як Лиско й Бровко вчепилися гострими зубами в Саньків козушок і потягли його у бік Воронівки. Тієї ж миті Куций прихопив міцними щелепами хлопцеву ногу — либонь, вважав, що їхньому малому господареві приємніше буде прогулятися у протилежний бік, до Лящівки.

— А, от ви які! — вигукнув Санько і сипонув снігом у очі Бровкові. Той облишив Санька і заходився смішно терти лапою свій писок. Бровко чомусь боявся снігової пилюки. Потім голосно чхнув і кинувся на Куцого.

А Санько зчепився з Лиском, якого пам'ятав ще малим неоковирним вовченятком. Проте зараз Лиска було не так просто побороти. А що буде, коли він виросте і стане справжнім вовком? Тоді, мабуть, і сам Барвінок не дасть йому ради.

Лиско то кружляв навколо хлопця, то відскакував назад, то, мов стріла, кидався йому на шию. Мабуть, уявляв, що перед ним клятий татарин. Віля горла люто клацав щелепами і знову блискавично відстрибував убік.

Нарешті Санькові вдалося схопити меткого вовка і повалити його на землю.

— Ага, впіймався! — зарепетував Санько, налігши всім тілом на Лиска. — Будеш тепер кусатися?

Захеканий Лиско якийсь час лежав, висолопивши язика. Тоді крутнувся в'юном і вивільнився з Санькових обіймів. Скочив на ноги — і раптом насторожився. І тут же радісно заскавулів, як мале цуценя.

Санько озирнувся. Сніговою пустелею у їхній бік чвалом котив величезний вовчисько.

— Діду! — зарепетував Санько. — Барвінок з'явився!

Барвінок з льоту лизнув Санька в щок, тоді поглянув на вовчиків і, своєю чергою, радо замахав хвостом. Під правим вухом у Барвінка причепився маленький жмут торішніх реп'яшків. Санько вже знав, що всередині того жмута є вузенька полотняна смужка з вісткою від Швайки. Проте коли

хлопець простяг руку до Барвінкової шиї, той відійшов убік. Певно, Швайка наказав, аби Барвінок передав повідомлення лише дідові Кудьмі.

— Діду! — знову заволав Санько. — Він мені не дається. Він хоче бачити тільки вас!

З землянки визирнув дід Кудьма. В руці він тримав шмат в'яленого м'яса. — Молодець, гарно служиш, — сказав дід Барвінкові і кинув йому м'ясо. Тоді виплутав із його шерсті жмут реп'яшків, видобув з нього стрічку й почав читати.

Санько заздрісно дивився на діда. От хто добре вмів читати! Лише пляне дід на стрічку — і все вже йому відомо. А Санькові треба чи не півдня, аби щось розібрати.

— Що там, діду? — не втримався Санько. — Де Швайка з Грициком? Що з ними? Дід Кудьма подав йому стрічку й сказав:

— Сам читай, коли грамотний.

І повернувся до землянки. А Санько заходився ворухити вустами:

— Ти, а, ти, а... тата...

Сонце ще не звернуло й з обіду, як Санько прочитав усе, що було написано на стрічці:

"Татари відійшли у степ. Кам'яниця наша. Приходьте до печер".

— Діду, я вже прочитав! — заволав Санько. — Швайка прибув до печер! То ми як — підемо туди, га? — Проте згадавши, що дід занедужав, уже тихіше додав: — Чи, може, краще покликати його сюди?

Та дід Кудьма, вже одягнений, стояв на порозі землянки.

— Нічого з нами не буде, коли самі прогуляємось. Та й сніговиця, бач, розгулюється.

Взимку дід вирушав у дорогу лише тоді, коли здійснювалася хуртовина. Бо мало що може бути — раптом якомусь шибайголови заманеться податися до Вовкулацького кута, і він натрапить на людські сліди? А потім, хай Бог милує, і інших за собою приведе. А цього дідо дуже не хотів. Не тому, що думав про свою безпеку, а тому, що приймає від таких, як Швайка, важливі повідомлення і передає їх кудись далі. А новини ці дідо вважає важливішими за власне життя.

— Що з мене взяти? — казав дідо. — Нічого. А от коли наші вісті не дійдуть, куди треба, — тоді можуть загинути тисячі невинних.

А ще дід про всяк випадок вичинив своє взуття так, що за ним залишалися ведмежі сліди. І Санькові таке ж взуття зробив.

Проте все одно, вирушав у дорогу лиш тоді, коли здійснювалася хуртовина.

ГЛУХІ ПЕЧЕРИ

Барвінок описував довкруг широкі кола. За ним хвостиком бігли молоді вовчики. Час від часу хтось із них тихенько скавулів — сніговиця біла їм просто в писки. Проте варто було дідові Кудьмі поглянути на них, як ті змовкали і починали винувато махати своїми розкішними хвостами-поліняками. А потім знову заходилися тихенько скавуліти. Що пор биш — зовсім ще малята, хоча й вимахали вже на дорослих вовків.

Помалу вони почали відставати від Барвінка і приєднувалися до Санька. З ним було звичніше. Можна й погратися дорогою. А коли граєшся — ніяка завірюха не лякає.

Завірюха шаленіла недовго. Не встиг дід Кудьма відійти від своєї землянки за версту, як вона почала вшухати.

Коли б якийсь подорожній забрів у цю пустельну місцину, він угледів би ведмежі сліди впереміж з вовчими, що простяглися удалеч через рідкі очерети. Ось, схоже, мале ведмежатко побачило щось цікаве на цій кривобокій сосні, бо, судячи зі слідів, довгенько тупцювало довкола неї. А тут, здається, цьому маленькому ведмежаткові не пощастило — на нього напали вовки. Ич, як беркицьнулося, бідне. А дорослий ведмідь повівся якось дивно, зовсім не по-ведмежому. Замість кинутися маляті на допомогу, лише зупинився на мить (мабуть, плянував, що робиться) і почимчикував собі далі. Схоже, він був переконаний, що його синок чи донька самі дадуть собі раду.

І коли вірити слідам, то так воно й сталося. Ич, як кинулися вовчики урозтіч!

І все було б зрозуміло допитливому подорожньому. От лише одного не зміг би він утямити. Все тут є: і хижі звірі, і гонитва, і боротьба. А де гонитва з боротьбою – там повинна пролитися й чиясь кров. Проте крові не було. Навпаки – з оцих ось слідів видно, що мале ведмежатко і вовчики зіп'ялися на задні ноги. Схоже, ніби заходилися обійматися, мов старі приятелі, що бозна скільки не бачилися.

"Де ж таке бачено, щоб вовки з ведмедями обіймалися? – безперечно, подумав би занадто допитливий подорожній. – Ні, щось воно тут не те. Недарма ж це місце зовуть Вовкулацьким кутом. Треба, мабуть, мерщій брати ноги в руки..."

Місце, куди прийшов дід Кудьма, видавалося ще безлюднішим і дикішим, ніж Вовкулацький кут. Вивернуті з корінням старі дерева, нагромодження гранітних брил. А ще звідкілясь ледь чутно пахло димом.

Проте вовчики вже давно відчули, що тут хтось є, і грізно наїжачилися. Зненацька майже з-під гранітної брили вигулькнула невеличка постать і кинулася назустріч прибульцям. Проте вона лише встигла вигукнути:

– Санько! – і тут же впала, бо з-за спини на неї накинувся Куций. А коли знову підвелася і втерла з обличчя налиплий сніг, на Санька поглянули збентежені Грицикові очі.

Санько grimнув на вовчиків, допоміг Грицикові звестися на ноги й сказав: – Ти, Грицику, обережніше. Не кидайся так. Вони ж тебе вперше бачать і подумали, що в тебе щось лихе на думці...

Грицик обтрисався і навмисно спокійним голосом відказав:

– Подумаєш! І зовсім я не злякався. І не таке мені доводилося бачити.

Проте після цього намагався триматися від вовчиків якомога далі.

А Санько не міг відвести від давнього товариша захопленого погляду.

Грицика важко було впізнати. Охайний, майже новий, козушок, сива шапка, червоні чобітки. Вчорашній пастушок зараз скидався на паничика, з якого не спускає очей турботлива матуся. І головне – шабля у піхвах при боці!

– Справжня? – заздрісно запитав Санько.

– Ще б пак! – гордовито відказав Грицик. Він вихопив шаблю з піхов – і в повітрі сріблястим полиском спалахнула криця.

Санькові чомусь стало муляко на душі. З очей от-от готові були закрапати сльози. Це ж міг би й він ходити в такій одежі! Це ж і в нього висіла б при боці грізна зброя! А тут... Він скося позирнув на свою пошматовану вовчими зубами свитку, і уста йому знову підозріло затремтіли.

– Це мені дід Кібчик пошили, – сказав Грицик. – Гарний кожух, правда?

Санько тільки хитнув головою. Йому забракло слів. А Грицик раптом ляснув себе по лобі і кудись було рвонув. Проте одразу ж зупинився і з острахом поглянув на вовчиків.

– А вони мені кожуха не порвуть?

– Вже ні, – заспокоїв його Санько. – Вони тебе прийняли за свого.

– Тоді трішки почекай! – гукнув Грицик і пірнув у щілину між двома брилами. Санько не зводив погляду з того місця, куди щез його друг.

Цікаво, що він замислив?

Звідкілясь вигулькнув Швайка. Він посміхнувся до Санька, міцно обійняв діда Кудьму й сказав:

– А ми вас, діду, вже давно чекаємо.

– Пилипе, а де мої сакви? – долинув з-за брил стривожений Грициків голос.

– Там, де й були, – відказав Швайка. – На Вітрикові.

– А Вітрик де?

– Же овес у криївці біля старого берестка.

Дід Кудьма кивнув Санькові і рушив до пагорба, над яким стирчали зі снігу зарості дерези та шипшини. Засунув руку кудись за кущ дерези, смикнув на себе – і кушчик поволі поїхав убік. Схиливши голову, разом з Саньком увійшов до просторого помешкання. Десь із-під стелі сіялося слабке світло, на столі блимало кілька каганців. У кутку хтось хрипко стогнав. Біля лави сидів четвертий з вовчиків – Хлопчик – і сумовито зітхав.

– Бач яке... – сказав незнайомий Санькові чоловік. Був він широкоплечий, тепло одягнений, з його маківки замість чуба звисало пасмо чорного волосся. Санько вже знав, що це пасмо називають оселедцем і носять його

ті, хто вважає себе нащадком вояка зі старокняжої дружини. А ще вони носили сережку у вусі.

— Бач яке, — повторив незнайомець. — Сам двері відчинив, ніби відчув, що Лимар задихається.

Лимар — то був хазяїн Хлопчика.

Дід Кудьма підійшов до хворого, відкинув ковдру, уважно оглянув страшну рану на боці.

— Вепрова робота, — сказав він невідь до кого. — Ану, Саньку, давай, що ми там принесли. Будемо лікувати цього невдачу.

Лимар тільки скреготав зубами, коли руки діда Кудьми торкалися рани. А Хлопчик аж повискував від жалю до хазяїна.

"Правильно чиниш, — подумки похвалив вовчика Санько. — Лимар — гарна людина. Бережи його".

Хлопчик сердито зиркнув на Санька.

"Відчепись, — проказали його очі. — Без тебе знаю, що мені робити..."

— От би й мені такого вовчика, — мрійливо сказав незнайомець з оселедцем на голові. Крім нього, в приміщенні сиділо ще двоє чоловіків. Їх Санько вже знав. Один, русявий з-за Переяслава, звався Каліберда. Інший, рудуватий Свирид, був родом з Канева. Це були майбутні господарі Лисого та Бровка...

— Е-е, Остапе, не так воно швидко робиться, — засміявся господар Бровка, переяславець Калі берда. — Дідо Кудьма будь кому своїх сірячків не дарують.

Тим часом дід Кудьма закінчив поратися біля по раненого і підсів до столу. Уважно оглянув Остапа й сказав:

— З-за порогів, значить, прибився. Що ж там не сиділося?

— Звідкіля ви знаєте, що я з за порогів? — здиву вався Остап.

— Е-е, чоловіче добрий, — втрутився канівський Свирид. — Дід Кудьма все знають. І звідкіля ти взявся, і коли народився, і що в тебе на думці. Остап знітився.

— Та я, власне, про це вже знаю, — сказав він. — Мені Швайка, ого, скільки про вас розповідав! Тільки незвично яюсь...

— То хочеш і собі мати вовчика? — запитав дід Кудьма.

— Еге ж, діду! Ото, як побачив Швайкового Барвінка у роботі — то ні їсти, ні пити не могу. Дуже нам такий помічник потрібен. Ви навіть не уявляєте, як потрібен!

— Чому ж не уявляю, — заперечив дід Кудьма. — Уявляю.

Він озирнувся на Санька і наказав:

— Приведи-но Куцого.

Куций зупинився на порозі і обвів присутніх сторожким поглядом. Він уперше бачив стільких двоногих одразу.

— Коли подобається, можеш узяти його собі, — сказав дід Кудьма Остапові.

Остапа немов змело з-за столу. У два швидких кроки перетнув він приміщення, присів перед Куцим і заніс над ним долоню, збираючись погладити вовчика. Шерсть у Куцого стала дибки, він відсахнувся і показав гострі зуби. Проте варто було дідові Кудьмі кахикнути, як Куций одразу ж заспокоївся.

— Це Остап, твій господар, — сказав Куцому дід. — Слухайся Остапа!

Куций перевів погляд з діда на Остапа і якийсь час пильно розглядав нащадка старокняжого дружинника. Тоді тицьнувся писком у широку долоню.

— Визнав! — радісно загорланив Остап. — Визнав мене Куций! Ну, діду, беріть за нього все, що хочете. Коня не пожалію!

Дід Кудьма посміхнувся.

— Кінь тобі самому знадобиться, — сказав він.

Нараз завіса хитнулася і до приміщення ввійшов Грицик. В одній його руці був клунок, іншу він тримав за спиною.

— Це, Саньку, тобі, — сказав він і простяг клунок товаришеві. — Від діда Кібчика і всіх наших.

Санько розгорнув клунок, і в нього завмерло серце. У клунку були козушок, чоботи і смушева шапка.

— Це все моє? — затиноючись, прошепотів він.

— Ні, не все, — відказав Грицик. — Візьми ще й це...

І він подав Санькові справжню шаблю в піхвах.

БИТВА НА КАМ'ЯНИЦІ

Санько навіть не завважив, як на ньому опинилися чобітки та кожушок.

Швайка оглянув його з усіх боків і вдоволено усміхнувся:

— А що? Гарно. Вміє дід Кібчик шити, нічого не скажеш.

Гарно то воно гарно. Та хіба роздивишся, що на тобі, в такій темряві? То ж Санько з Грициком хутенько вислизнули надвір.

Насамперед хлопці стали розглядати чобітки. Диво, а не чобітки! Таких у їхньому селі ніхто не мав. А що вже казати про кожушок! Санько і в дорослих такого не бачив. Кращий навіть, ніж у Грицика. Бо в того кожушок уже засмальцювався на рукавах, і одна пола була трохи надрізана.

— Де це ти його так розірвав? — поцікавився Санько.

— З татариним на шаблях бився, — відказав Грицик.

У Санька перехопило подих.

— Як — зі справжнім?

— Еге ж. Тільки з малим. З сином того Рашита, пам'ятаєш?

— Але ж Рашит ніби товариш Швайці...

— Та ми ж не насправжки билися. Просто змагалися на дорослих шаблях. Я, Саньку, майже місяць прожив у Рашита. Вчився їхньої мови, доки Пилип ходив до Криму.

Санько заздрісно зітхнув. Ет, уміють же якось влаштовуватися люди! Он Грицик, як свій, живе у татарській сім'ї, Швайка до Криму ходить... І тільки він, Санько, нидіє у Вовкулацькому куті, як болотяний сич.

— Ану, покажи, яка в тебе шабля, — зажадав Грицик і видобув з піхов свою. Шаблі у них виявилися майже однаковісінькими. Щоправда, трішечки заважкі, та то нічого. Головне — справжні майже козацькі шаблі, а не вирізані з дерева!

— А ти битися на справжніх шаблях умієш? — запитав Грицик.

— Вмію, — відказав Санько. — Дідо Кудьма навчив. Він колись, знаєш, яким козаком був?

— Був та загав, — зневажливо пхекнув Грицик. — Куди йому до Швайки чи Вирвизуба!

І тут же злякано озирнувся на замасковані двері. Хоча й не видно було діда Кудьми, проте, кажуть, він усе знає і все чує. Тільки б не почув цих Грицикових слів!

— Ану, захищайся! — гукнув Санько.

Задзеленчали шаблі. Барвінок знудьговано відійшов убік. Йому чомусь не подобалися ці змагання між своїми. Зате Бровко з Лиском виявилися справжніми поціновувачами шабельного двобою. Мабуть, тому, що вперше його бачили.

Гарно бився Грицик. Відстрибував, пригинався, замірявся то зверху, то з боків, і в останню мить міняв напрямок удару. Та ще встигав і повчати:

— Не став шаблю впоперек удару! Тримай м'якіше!

— А я й ставлю косо, — відказав на те Санько. — А так умієш?

Він ковзнув шаблею по Грициковій зброї, а коли вона от-от мала дзенькнути об ефес, зненацька з силою натис на руків'я. Грицикова шабля вирвалася з рук і відлетіла на кілька кроків.

— Отакої! — обурився Грицик. — А я саме збирався показати цю хитрість тобі!

— Тю, я її давно вже знаю, — пхикнув Санько.

— Хто тебе навчив? — ревниво поцікавився Грицик. Він був переконаний, що з усіх козаків лише Швайка вмів так ударити. Ну, може, ще Вирвизуб.

— Кажу ж тобі — дідо навчив.

— Ану, давай ще!

Проте змагатися далі не судилося. Прочинилися двері, і з землянки визирнув Остап.

— Гей, козачата! — гукнув він. — Обід вичах!

По обіді дід Кудьма розгладив бороду і зажадав:

— А тепер розкажіть усе, як воно було на Кам'яниці. Тільки не перестрибуйте з п'ятого на десяте.

Остап зі Швайкою презирнулися.

— Розкажуй ти, — сказав Остап. — Я — що? Я надійшов в останню мить.

І Швайка почав розповідати.

З його слів виходило, що все почалося з діда Кібчика. Наприкінці вересня той вициганив у Вирвизуба дві плоскодонки, гукнув своїх воронівців і заходився разом з ними гасати вгору та вниз по Дніпру. Братчики вже й обурюватися почали, бо ж треба було знаходити якесь затишне місце і влаштуватися на зиму — а дід гасає, мов курка з яйцем. Проте дід Кібчик на ті кпини не зважав. Закінчилося тим, що одного дня він прихопив з собою ще й Вирвизуба і поволік його за Переволочинський брід — туди, де береги сходилися найближче і на звивині ріки шаленіла течія. Не допливаючи до того місця, дід наказав хлопцям зупинитися і запитав Вирвизуба:

— Ну, як — подобається?

Вирвизуб звівся на ноги й озирнувся. Навпроти збігав до води горбистий берег, помережаний численними ярами і зарослий столітніми деревами.

— Гарне місце для зимівлі, — сказав Вирвизуб. — Кінному не пробратися, а піший нам не страшний.

— Не страшний, коли його мало, — відказав дід. — А коли багато? Ні, ти краще поглянь он туди!

Нижче за течією, на самому обрії, бовваніла химерна гора Кам'яниця. Вона була схожа на перевернутий догори дном казан, котрий невідомо коли залишив на Дніпровому березі якийсь велет.

— Ну то як — подобається? — перепитує дід Кібчик.

— Хто його зна, — обережно відказав Вирвизуб. — Дивлячись для чого...

— А для того, що ми отут будемо жити для себе, — дід Кібчик тицьнув пальцем у порізаний яругами берег, — а отам, — кивнув на Кам'яницю, — для ординця.

— Зачекай... Хочеш сказати, що в цих яругах ми зведемо курені, триматимемо коней, а коли налетять татари — боронитимемося на Кам'яниці?

— Саме так, і не інак, — кивнув дід Кібчик. — Кращого місця для оборони не знайти. Там і печери є, аби від вітру заховатися, і колодязь. Ми з Кудьмою свого часу не раз там зупинялися. І коли вміло відбиватися, то один зможе вистояти проти цілої сотні. Головне, аби сторожа не прогавила появу ординця.

— А чи надовго нас вистачить, коли татарва обкладе Кам'яницю з усіх боків? — засумнівався Вирвизуб. — Їм же поспішати нікуди. Розкладуть багаття, поставлять шатра, пустять пастися коней...

— Не буде їм де пастися, — запевнив дід Кібчик. — Випалимо геть усе довкола, жодної травини не залишимо. Бач, пали її хоч зараз!

І справді, трави довкола стояли жорсткі, бурі. Вони, здавалося, лише чекали іскри, аби спалахнути до півнеба.

Вирвизуб посмикав рудого вуса, гмукнув щось сам до себе, а тоді звелів правити до берега. А наступного дня всі братчики зі своїм скарбом перебралися до яруг.

Було братчиків не так вже й багато — біля двох сотень. Тож роботи вистачало всім. Хто видовбував у найнеприступніших місцях землянку та випасав коней, хто вдень і вночі на чолі з Вирвизубом стежив за степом чи бився з татарськими роз'їздами. А найсильніші братчики, кленучи все на світі, викочували на вершину Кам'яниці важезні брили.

— Нічого, хлопці, піт кісток не ломить, — підбадьорював їх дід Кібчик. — Зате буде що скидати на голову татарві.

До грудня козаки затягли на гору майже все каміння, що було довкола. Проте не встигли дух перевести, як дід загадав іншу роботу: поливати водою і без того круті схили Кам'яниці. Квапився дід, підганяв до краю стомлених братчиків і все тривожніше позирав у бік степу — чи не з'являться на обрії ногайські орди.

Проте й грудень уже минув, і січень крижаним холодом дмухнув на землю — а татарів не було видно. Лише в середині січня звідкілясь із-за дніпровських порогів до Кам'яниці пробився нащадок великокняжого дружинника Остап Коцюба з трьома десятками своїх хлопців. І тоді

з'ясувалося, що татарам хоч і муляла Кам'яниця, як порохня в оці, однак Остап зі своїми козаками, що розташувалися в дніпрових плавнях майже навпроти Перекопу, непокоїв їх куди більше. То ж тисячі ординців навалилися на дві Остапові сотні і, зрештою, витиснули їх з плавнів. Півтори сотні втратив Остап Коцюба, але татарів полягло чи не вп'ятеро більше.

— Тепер наша черга, — сказав дід Кібчик, і Вирвизуб наказав сторожі потроїти пильність. Швайці він нічого не наказував, бо той і так тижнями блукав невідомо де. Швайка стежив за переміщенням орди лише одному йому відомими способами.

І все ж ледь не прогавив появу ординців.

— Якби не оцей ось Грицик, — сказав він і пригорнув хлопця до себе, — то захопили б нас татари, як ластів'яток у гнізді.

— Це ж чому? — звів брови дід Кудьма. — А Барвінок де був?

— Він поранив лапу, тож я дав йому трохи перепочити. А сам перейшов на маяки.

— Але ж це небезпечно, — зітхнув рудий Свирид. — Маяк у нічийному степу і маяк у степу татарському — то різні речі.

— Нічого, яюсь викручуємось, — посміхнувся Швайка. — Отож дав я знати Грицикові, що вертаю до Дніпра, і поїхав собі. Був переконаний, що татари знаходяться не менше, ніж за півтора переходи до Кам'яниці. Так маяки показували. А вони, виявляється, без перепочинку гнали до Кам'яниці. Та я цього, кажу, не врахував. Аж біля самих плавнів чую: хтось мене наздоганяє. Озираюся — Грицик. А далі... То як воно далі було, хлопче?

— Та як... — знітився від загальної уваги Грицик. — Я побув ще трохи на могилі і збирався вже вертати до шатра...

— Ти у Рашита жив? — запитав Каліберда.

— Еге ж, у нього. Вже почав сходити, аж дивлюся — з боку Шафира мигнуло.

Я кинувся назад і замайкував Пилипові. А потім думаю: а що, коли він не побачить? Він же казав, що збирається до Дніпра...

— А таки не бачив, — визнав Швайка.

— То ж я скочив на коня і подався навздогін, — закінчив Грицик.

— Спаси тебе Бог, братику, — сказав Швайка. — Все ж таки ми встигли підняти хлопців і перебрати ся до Кам'яниці. Ледь видерлися по ливні нагору — аж перед нею геть все зачорніло від ординця.

Швайка замовк і потягся до кухля з водою.

— А далі що було? — почулося з лавки, де лежав хворий Лимар. Ніхто й не завважив, що він давно перестав стогнати.

Швайка ковтнув води, поставив кухля на стіл.

— А далі вже нецікаво. Татари билися не стільки з нами, скільки з тим, що вигадав дід Кібчик. Якби не він, то, мабуть, і нас би витурили з плавнів, як ото Остапа з товаришами.

— Ти не перестрибуй, — нагадав дід Кудьма.

— А що там перестрибувати? — знизав плечима Швайка. — Спішилися ординці і кинулися на Кам'яницю. Біжать — а вибігти не можуть. Стали рачки, побігли на чотирьох — те ж саме. А ми їх б'ємо, як куріпок. Тоді вони почали вирубувати сходинки. Трохи допомгло, але не те, щоб дуже. Бо варто послизнутися одному — як умить зчинялася з них така купа, що в нас трохи животи не лускали від реготу.

— І довго вони так бігли? — поцікавився Каліберда.

— Майже до полудня. А потім ми взялися за каміння, то вони знову опинилися там, звідкіля й починали. Так що сміхота одна, а не битва. Ми й не зчулися, як сонце зайшло.

— А вночі вони не пробували видертися? — запитав Свирид.

— Звісно, пробували. Тільки нічого в них не вийшло, бо ми знову полили схили водою. А мороз такий був, що вода замерзала, ледь торкнувшись землі. То ж вони ще трохи поковзалися та й пішли спати.

— Та яке там спання! — перепинив Швайку Остап і звернувся до діда: — Ваші вовчики підкралися до табунів і вчинили там такий переполох, що ординці до ранку ловили своїх коней.

— Не тільки вовчики, — уточнив Пилип. — Твої хлопці, та й наші, що в яругах залишилися, теж своїх рук доклали. Зі спини на татар насакували, чистісінько як хорти на ведмедя.

— І скільки ж ви так воювали? — запитав дід Кудьма.

— Недовго, два дні усього. Коні в них геть охляли, бо дід Кібчик усю траву довкола випалив. Так, що назва одна була, а не битва.

— Не прибіднйся, — урвав його Остап. — Ми ж бачили, що на другий день татари дісталися майже до вершини. У мене аж серце завмерло. Ну, думаю, пропали братчики...

— Було й таке, — згодився Шайка. — Бо що ж то за битва, коли і шаблю з піхов не витягнув? Пробилися вони в одному місці, то Манюня їх так пригостив, що вони, мабуть, і досі згадують. Вивернув на їхні голови ледь не півгори.

— Манюня — це хто? — запитав дід Кудьма.

— Демко Дурна Сила, — пояснив Пилип. — Дідів онук. Так його братчики перехрестили.

— Молодець, — сказав дід Кудьма. — І ви теж молодці. Хай там як, але добру справу зробили. І ти, і Вирвизуб, і Остап...

— Ет, які там молодці, — заперечив Остап. — Ну, поклали кілька сотень татар — та й по всьому. Їх же все одно менше не стало.

— Не кажи, — зупинив його дід Кудьма. — Раніше татарам давали відсіч біля свого дому. Та й то не завжди. А тепер дали відкоша у його ж таки, татарському, степу.

— От-от, — підтримав Швайка діда Кудьму. — І дід Кібчик таке балака. А ще, знаєте, що він каже? Це, каже, тільки початок. Після цього всі відчайдухи зі всієї України до плавнів дніпрових підуть.

— Чому саме до дніпрових? — не згодився переяславець Каліберда. — Можна б зібратися біля Сули чи Удаю. І до домівки близько, і коли що — ліс поряд.

— Не те кажеш, — зупинив його Швайка. — Ти чекатимеш його біля Удаю, а він Трубіж пограбує. Таки правду каже Остап, що найкраще зупинитися десь неподалік Перекопу. І тільки ординець висуне носа з Криму — ти його шилом у бік!

— Швайкою, — уточнив Свирид. — Здоровецькою такою, щоб аж підстрибнув.

— Нехай швайкою, — згодився Пилип. — Головне, що він тоді менше облизуватиметься на Україну. Бо не до неї вже буде йому.

— Є там такі місця, — мрійливо сказав Остап. — За порогами. І скелясті, і які завгодно. І плавні там ще глухіші, ніж у вас. І ліс є. Зробити засіки, отаборитися десь на острові — і добра січ була б! Тільки ж треба, аби народ туди пішов. А це не так просто.

— Звісно, непросто, — згодився Швайка. — Але на те і розходяться нині наші братчики по всій Україні. Розкажуть, як били татарина у його ж степу, — може, й згодиться хто прийти підсобити.

— Згодяться, — твердо мовив дід Кудьма. — Тепер прийдуть. Головне — початок є. Ет, скинути б мені років з тридцять!

ВТРАЧЕНА ЗБРОЯ

Остап Коцюба стояв, прихилившись до стовбура, і зосереджено розглядав полотняну стрічку.

— Ну як? — запитав захеканий Санько. — Гарно служить Куций?

Годину тому дід Кудьма заховав цю стрічку в реп'яховий жмут, причепив Куцому і наказав йому шукати хазяїна. А Санька послав слідом, щоб перевірів, який з Куцого шукач.

— Молодець, — похвалив Остап Куцого, складаючи стрічку. — Ледь до смерті не злякав.

— Це ж як?

— А так. Вийшов я надвір і роздивляюсь, що ж воно зробилося за ніч. Аж тут як штовхне мене щось ззаду під коліна! Я з несподіванки злетів у небо, повисів там трохи, аж дивлюся: та це ж Куций!

Звідкілясь випірнув Грицик. Поглянув на Остапа, відвів Санька убік. Тихо сказав:

— Мабуть, ми з Швайкою незабаром поїдемо звідсіля.

— Куди?

— А ти хіба не чув, про що дорослі говорили? Дід Кібчик усіх козаків розігнав, щоб розповіли про ту битву на Кам'яниці. Навіть Вирвизуба погнав.

— То він що — найголовніший у вас?

— Ні. Але його всі слухають. А коли до діла дійде, то більше слухають Вирвизуба.

Санько з заздрістю подивився на свого товариша. Гарно йому живеться: є кінь, Швайка поруч, їдь, куди заманеться...

А Грицик із заздрістю дивився на Санька. Щастить же людині! Поруч з дідом Кудьмою бути — таке не кожному дано. З його знайомих лише Швайка жив біля діда. Навіть Вирвизуб не удостоївся такої честі.

— Слухай, Саньку, а як тобі з дідом? — запитав він. — Не буває страшно?

— Та ні, — відказав Санько. — Він добрий. Навіть не лається. І всього вчить.

— То він тебе вже й чаклувати навчив? І по зорях гадати?

— Трохи навчив, — скромно зізнався Санько. — Але ще не всього. Мені ще треба багато вчитися.

— Слухай, Саньку, — раптом зашепотів Грицик. — А ти можеш всіх зачаклувати?

У його очах заграли бісики.

— Не знаю, — чесно визнав Санько. — Ще не пробував.

— То ти... — Грицик озирнувся, йому на очі втрапив Остап, що ніс цеберко з вівсом для свого коня. Слідом за Остапом підтюпцем трюхикав Куций. — А Остапа зможеш зачаклувати?

Санько з сумнівом поглянув на могутнього нащадка великокняжого дружинника. Це зовсім не те, що підстаркуватий миршавий татарин. Усе ж сказав:

— Спробую.

Тоді пильно втупився у широкоплечого козарлюгу. Вуста його щось шепотіли.

А Остап і не здогадувався, що його зачакловують. Він ішов і легенько відштовхував грайливого Куцого, що раз по раз заступав йому дорогу.

— Зачекай, друже. Спочатку діло треба зробити...

Нараз він відставив цеберко, упав на коліна і гавкнув по-собачому просто в пику Куцому:

— Гав! Гав гав!

З несподіванки Куций беркицьнувся на спину. А Остап на чотирьох підбіг до нього і загарчав:

— Гр-р-рр...

Остап нагадував величезного пса, що вирішив погратися з маленьким цуценятком. От лише забув, як це робиться. Тож замість того, щоб учепитися у вовчиків загривок, Остап чомусь почав вдавати бугая Петрика — катав бідолошного Куцого по снігу, наче обрубок колоди.

Грицик роззявив рота на те диво. Такого він ще зроду не бачив.

— Ну й дає! Це ти його вже зачаклував, так?

Санько кивнув. Він і сам не сподівався, що в нього так легко вийде.

А пособачений Остап усе жвавіше буцав не на жарт переляканого Куцого. То на бік його перевертав, то на живіт. І все загрозливіше гарчав:

— Гр-рр...

Нараз усе скінчилося. Остап востаннє буцнув вовчика і звівся на ноги.

Куций негайно скористався з нагоди і шаснув за найближче дерево.

А Остап узяв цебро, озирнувся довкола й здивовано запитав:

— О! Який же це дурень витовк стільки снігу? Чи не ви, голуб'ята, тут бучу затіяли?

Грицик остовпів.

— Дядьку Остапе, ви що — нічого не пам'ятаєте?

— А що б то я мав пам'ятати? — поцікавився Остап, і вільною рукою заходився струшувати з себе сніг.

— То це ж ви самі його витовкли! Коли Куцого буцали.

— Я? Буцав Куцого? Ну, знаєш... — образився Остап. — Говори та не заговорюйся! І чого це ви, власне, поставали отут стовпцями і витрішки

справляєте? Що, вперше мене побачили, чи роботи більше немає? Он гляньте на свої шаблі – вони у вас геть поіржавіли!

Потому презирливо чвиркнув у сніг та й подався з цебром до свого коня.

– Ну, Саньку, – тільки й спромігся Грицик на ці слова. – Невже ти й справді його зачаклував? Чи, може, йому самому заманулося?

– Як тобі сказати... – Санько й справді не міг підібрати слів, аби пояснити, як воно вийшло. – Я подумки попросив його погратися з Куцим.

– Ну й погрався!... Куций ледь не гигнув з переляку!

Санько поглянув на хмари, за якими ледь прозирало сонце, і заквапився:

– Мені вже час. Треба дідові допомогти.

– Я тебе проведу, – напросився Грицик.

Дорогою він розповів, як йому жилося у пастуха Рашита. А жилося йому там непогано. Цілими днями випасали вони коней з Рашитовим сином Махмутом.

Заодно вправлялися на шаблях і вчилися один у одного мови.

– Рашит казав сусідам, що купив мене на невільницькому ринку в Кафі.

– А зараз що він скаже?

– Що віддав мене своєму братові, який живе в Криму...

Грицик ішов, зосереджено дивлячись під ноги. Де-не-де з-під снігу виступала вода.

– Цього літа я, мабуть, знову подамся до Рашита. Швайка каже, що мені треба добряче вивчити їхню мову й звичаї. Я ж, Саньку, хочу бути таким вивідачем, як Швайка. А ще Рашит каже, що я дуже схожий на татарча...

Санько зміряв поглядом товариша з голови до п'ят. Щось ніби і є в ньому татарське. А може, то лише здається.

– Що, схожий? – запитав Грицик.

– Та ніби ні, – відказав Санько.

– Це тому, що я одягнений по-нашому, – пояснив Грицик. – А коли одягаюся по-їхньому, то Рашит каже, що я вилите татарча.

Санькові чомусь замуляло на душі. Довгими ночами він не раз мріяв, як разом з Грициком буде козакувати. Та, видно, не судилося. Він, мабуть, житиме так, як живе нині дідо Кудьма. Лікуватиме поранених та хворих, вчитиме вовків служити людям. І зрештою, стане відлюдником, як і дідо Кудьма...

Від таких думок Санько не втримався і тяжко зітхнув.

– Ти чого? – здивувався Грицик.

– Просто так, – ухилився від відповіді Санько.

Біля двох старих осик друзі зупинилися.

– Ану, давай ще на шабляках! – вигукнув Грицик.

Вони завжди тут змагалися. Бо при дорослих козаках змагатися нецікаво.

Тільки й чуеш:

– Не так, Грицику, руку тримаєш! А ти, Саньку, пом'якшуй удар. Та не так! Ану, ще раз!

А тут, без глядачів, можна змагатися як завгодно.

– Я – козак Швайка! – вигукнув Грицик і його шабля засвистіла в повітрі.

– Ну, татарчуку, начувайся!

– А я молодий козак Кудьма! – вигукнув Санько і теж схопився за шаблю. – Не буде тобі, бусурмане, пощади!

Як же гарно видзвонювали в повітрі шаблі! Як завзято зійшлися на герці бійці! Білка, що зопалу визирнула з дупла, перелякано чкурнула аж на самісінький вершечок. Заєць, що звівся на задні лапи біля куща калини, чкурнув так, що за ним аж закуріло. Проте безвусі лицарі нічого не помічали.

– А, клятий ногоайцю, ти ось так? – вигукував Грицик. – То на тобі!

– Щоб козак Кудьма відступав? Не бути цьому ніколи! – волав Санько і раз за разом викрешував жмути іскор з Грицикової шаблі.

Нараз між ударами до них долинув якийсь незрозумілий звук. Хлопці завмерли. Звук долинав із снігових заметів на протилежному кінці галявини. Тримавши шабляки наготові, хлопці без найменшого остраху подалися у той бік.

Першим зойкнув відчайдушно сміливий козак Швайка:

– Ведмідь! Тікаймо!

— Ой! — вихопилося і в молодого козака Кудьми. Так, це був ведмідь. Величезний, скуйовджений, він ішов на чотирьох лапах, змахував кудлатою головою і глухо ревів. Санько й не зчувся, коли його понесло услід за Грициком. Затим юні відчайдухи почали мінятися місцями. То Грицик обжене товариша, то Санько наддасть так, що здавалося, ніби Грицик не біжить, а перебирає ногами на місці. Щоправда, в Саньковій голові тіпалася думка, ніби він чинить щось не так. Та щоб зважити на неї, треба було зупинитися бодай на якусь хвилину, аби все гарно обміркувати. Проте розмірковувати не було часу. Ведмідь ішов по їхньому сліду. Глухо ревів і, зрештою, теж перейшов на чвал.

— Мамо! — мимоволі вихопилося у Санька.

— Ой, рятуйте! — підтримав його Грицик. Тепер він боявся навіть озирнутися.

Вгору, вниз. Стрибок через кущ, знову вниз... А ревіння все посилювалося. Грицикові здавалося, що пазуристі лапи от-от вчепляться йому в потилицю. Здається, те ж саме ввижалося і молодому козакові Кудьмі.

Хлопці вже не кричали і не кликали на допомогу. Тільки стиха повискували тоненькими, як у новонароджених цуценят, голосами.

Вгору, вниз... Через стовбур, через вимоїну...

Зненацька перед ними виросла згорблена постать. Це був дід Кудьма.

— Що з вами? — запитав він здивовано. Мабуть, у світі трапляються такі ситуації, коли й чарівник безсилий щось зрозуміти.

— Ой, діду...— видихнув Санько.

— Тікайте! — оминаючи старого, з останніх сил заволав Грицик. — Ведмідь! Проте дід Кудьма і не думав приєднуватися до хлопців. Навпаки, він сповільна рушив назустріч ведмедеві, хоча в його руках не було навіть лозини.

— Що, Михайлику, знову зуб розболівся? — співчутливо запитав він, коли до ведмедя залишилося кілька кроків. Ведмідь сів на сніг, жалібно заскиглив і приклав широку лапу до скуйовдженої пики.

— От нещастя, — похитав головою дід Кудьма. — Ну, нічого, зараз ми його заговоримо...

Ведмідь завмер. Дід щось стиха забурмотів. Тоді кілька разів провів долонями навколо ведмежої пики і знову щось пробурмотів. Ведмідь стежив за його руками так, як стежили б Санько чи Грицик за бджолами, що кружляли навколо їхніх носів. Ведмеже схлипування усе тихішало. Зрештою стихло зовсім.

— От і все, — сказав дід Кудьма. — Іди гуляй.

Якусь мить ведмідь сидів нерухомо. Тоді звівся на ноги, стиха замурмотів, мабуть, подякував за допомогу — і подався назад. Мигцем зиркнув на хлопців, і в його очах спалахнуло щось схоже на зневагу. Скидалося на те, що він хотів ще й презирливо сплюнути убік, як ото нещодавно Остап Коцюба. Але, певно, ще не навчився.

— Чом же ти, Саньку, не побалакав з ним? — запитав дід Кудьма, коли ведмідь щез за кущами. — Я ж тебе вчив, як заговорювати хворі зуби. Чи, може, злякався?

Санько почервонів.

— Злякався, — вичавив він із себе.

Дід Кудьма посміхнувся у сиву бороду.

— А даремно. Це ж Мишко, хіба забув? Я ж його колись підібрав зовсім крихітним і виходив. І ти, до речі, про нього разів з десять розпитував. Санько ще нижче схилив голову. Він не міг утямити, чому всі розповіді про ведмедя так швидко вилетіли йому з голови.

— А де ж це ваша зброя? — зненацька запитав дід Кудьма. — Де ж ваші шаблукі?

Хлопці дружно лапнули за піхви. Шабель не було. Ні в Грицика, ні в Санька. Мабуть, десь посіялися під час втечі.

— Ех ви, козарлюги, — скрушно похитав головою дід Кудьма, хоча очі його випромінювали веселу посмішку. — Що ж, доведеться, мабуть, самому йти на пошуки. Сподіваюся, що Мишко не прихопив їх з собою.

ШВАЙКА В БІДІ

Грицик ладен був заплакати. І було від чого — Швайка не хотів брати його з собою.

— Навіщо тоді ти взяв мене своїм джурою? — допитувався Грицик. — Джура скрізь повинен бути з хазяїном, а ти...

— Та який я тобі хазяїн? — відбивався Швайка. — Я тобі швидше за брата буду. Тож і кажу як брат: їхати тобі не можна. Невже забув, що пан Кобильський ще й досі точить зуби на вас з Саньком?

Та Грицик не слухав.

— А Барвінка береш, — далі правив своєї. — Він що — кращий від мене, так? І підозріло шморгнув носом.

А пан Кобильський у цей час сидів у своїй світлиці і в задумі погладжував опасисте черево. Біля нього шанобливо схилювся Тишкевич. Час до часу він крадькома стріляв очима по світлиці.

"Ич, як розкошує, — заздрісно думав він. — Ну нічого, незабаром, може, й мені пощастить..."

— То, кажеш, якщо я не подам сигналу переяславцям про небезпеку, то Тахір-бек мене не зачепить? — запитав пан Кобильський.

— Істинно так, ясновельможний пане, — ще більше зігнувся в поперек Тишкевич. — Правда, довколишні села трохи пошарпає. Але ж то так — для вигляду, щоб у Переяславі, бува, чого не запідозрили.

— Мене це бидло не цікавить, — презирливо кинув Кобильський. — Одних заберуть — з інших дві шкури здеру.

І знову погладив черево — йому так легше думалося.

— А за Швайку, кажеш, Тахір-бей дасть табун коней?

— Так, ваша ясновельможносте. Проте лише за живого. Бо він знає дуже багато. І саме це цікавить Тахір-бея...

Зненацька Тишкевич замовк і вступився у вікно. Обличчя його почало набирати мертвотного виразу.

— Що ти там побачив? — поцікавився пан Кобильський.

— Швайка, — хрипко вичавив з себе Тишкевич.

— Ну то й що? Він не так уже й рідко зазирає сюди. Передає мені те, що розвідав. А я доношу далі у Переяслав.

— Так... він же шалений! Побачить, що я тут... що ви зі мною...

— А це вже не твоя турбота, — знудьговано позіхнув пан Кобильський. — Хоча... заховайся краще он туди...

І він кивнув у бік заслоненої ніші.

Швайка увійшов до світлиці. Привітався і сказав:

— Пане Кобильський, хлопці розізнали, що на початку літа ординці збираються у великий похід на Переяславщину.

— Та ти що? — щиро жажнувся пан Кобильський. — От же ж халепа! Треба негайно передати цю новину переяславському старості. А тобі дякую за неї, хоча вона й вельми неприємна. Але ж ти інших не приносиш.

Швайка розвів руками.

— Що поробиш, пане. Така вже моя доля.

— То я зараз звелю хлопам, аби принесли медовухи, — сказав пан Кобильський. Проте замість гукнути когось, сам вийшов із світлиці.

— Потрібна мені твоя медовуха, — зневажливо кинув йому вслід Швайка і затнувся. Краєм ока він помітив, як хилитнулася зелена завіса.

Придивившись пильніше, завважив кінчики чобіт, що визирали з-під неї. А більше нічого Швайка помітити не встиг, бо двері широко розчинилися і до світлиці увірвалося шестеро здоровенних челядників. За ними виднілося розпашіле обличчя пана Кобильського.

— Хапайте його! — наказав він.

Швайка блискавично вихопив шаблю. Проте замахнутися нею не встиг — завадила стеля. А челядники вже оточили його з усіх боків. Та все ж упоратися із Швайкою було не так легко. Одного, вивільнившись на мить, Пилип з такою силою стусонув в обличчя, що той відлетів від дверей і завмер, іншого вдарив коліном у живіт так, що бідолаха лише кавкнув. Проте до світлиці увірвалося ще кілька челядників, і жива купа, внизу якої врешті-решт опинився Швайка, помалу затихла.

— А тепер розкажуй, — звелів пан Кобильський, коли зв'язаний Швайка опинився перед ним. — Розповідай, як продаєш своїх хлопців-перейславців, як злигався з татарами. А ви слухайте, — звернувся він до челядників. — Слухайте, щоб розповісти перейславському старості, що почули. Правда, він майстер викручуватися, та тепер йому діватися нікуди.

— Он воно що, — посміхнувся Швайка розбитими вустами. — Виходить, я служу татарам. І хто ж це вам такого наплів?

— Є вірні люди, — відказав пан Кобильський. І, обернувшись до завіси, звелів: — Ану, виходь!

Завіса відхилилася і з'явилося зблідле обличчя Тишкевича. Швайка поглянув на нього і криво посміхнувся.

— Що ж, цього й треба було чекати, — сказав він.

Барвінок прибіг до Вовкулацького кута під ранок. Обіпершись об двері передніми лапами, він голосно заскавулів. А коли дід Кудьма вийшов на двір, вовк схопив його за холошу і потяг у бік Канівців.

— Схоже, з Пилипом щось трапилось, — здогадався ворожбит.

Проте подався не за вовком, а рушив у протилежний бік — туди, де все ще сидів Остап з товариством.

Козаки саме снідали. Почувши новину, вони кинули все і миттю скочили на застояних коней.

— То, кажете, він подався до пана Кобильського? — ще раз перепитав Остап і перевірів, чи легко шабля вихоплюється з піхов.

— Та до нього ж, добра б тому панові не було, — відказав дід Кудьма. — Ет, казав же я Пилипові, щоб гнав просто на Переяслав!

— Не журіться, діду. Визволимо нашого товариша, хоч де б він був. Голови покладемо, а визволимо. Е-е, а ви куди? — вигукнув Остап, побачивши, як дід Кудьма сідлає коня.

— З вами поїду, — відказав дід і з зусиллям забрався в сідло. — І Санька з собою візьму. Бо вчуваю, що вам самим не впоратися з панськими посіпаками.

— Але ж вам не можна лишати Вовкулацький кут! — вигукнув Остап. — Ви ж тут повинні сидіти! Та й узагалі... роки ваші не ті, аби на конях гарцювати.

— Нічого, — відказав дід. — Раз можна. А за вовчиками Лимар догляне.

— Я ж бо, звісно, догляну, — сказав Лимар, який щойно вишкандибав у двір.

— Тільки я, діду, краще б замість вас поїхав...

Проте дід Кудьма його вже не слухав. Він розвернув свого коня і подався за Барвінком. Козаки, стелюючи плечима, мовчки подалися слідом. Позаду їхали Санько з Грищиком.

Коли перед ними забовванів маєток пана Кобильського, дід Кудьма озирнувся на супутників і звелів:

— Мовчіть і нічому не дивуйтеся. Я стану перейславським старостою... — Потому перевів погляд на Саньку й повів далі: — А ти, Саньку, мусиш підтримати мене, бо боюся, що сам не втну. Не забув, як?

— Не забув, — відказав Санько. — Треба навіювати всім, буцімто ви — перейславський староста.

— Еге ж. Ну, хлопці, з Богом!

Сторожовий челядник, що саме смачно пообідав, походжав біля воріт залізної брами і длубався тріскою в зубах. Нараз він остовпів, бо побачив гурт вершників, що галопом наближалися до маєтку. Він чкурнув за ворота і вже звідтіля войовниче зарепетував:

— Хто такі? Стрілятиму!

— Тобі що, повилазило? — поцікавився передній. Челядник зазирнув у щілину і зблід, бо впізнав у прибульцеві суворого перейславського старосту. А перейславський староста жартувати не любив. Ледь що — так огріє канчуком, що півроку будеш чухатися.

Проте цього разу перейславський староста канчуком розмахувати не поспішав. Лише коротко звелів:

— Поклич свого господаря!

Челядник стрілою майнув до палацу. За хвилю на ґанку з'явився напіводягнений пан Кобильський. З-за його плеча виглядало розгублене обличчя Тишкевича.

— Пане ясновельможний старосто! — вдарив об поли пан Кобильський і кинувся власноруч відчиняти ворота. — Ви до мене? Яка честь! Яка радість!

— Де Швайка? — суворим голосом запитав переяславський староста, і його холодний погляд пронизав Кобильського наскрізь.

Той зіщулювався. Хотів було запевнити, що ніякий Швайка до нього не заїжджав, проте рука його вже вказувала на кам'яний льох.

— Т-там...

— Приведіть його!

Два челядники, обганяючи один одного, кинулися до льоху. А ще за хвилину звідтіль вийшов Швайка. Одежа на ньому була роздерта, обличчя вкрилося струпами і плямами засохлої крові.

— А тепер виведіть його коня! — звелів переяславський староста.

Невдовзі Швайка вже гарцював на своєму Вітрику.

— І шаблю принесіть! — це вже він звелів челядникам.

А дід Кудьма гарячково розмірковував, як йому бути далі. Зарубати цю товсту тварюку і його за проданців? Було б незле, але тоді по всіх усядах розійдеться поголос, що козаки з плавнів порішили вельможного пана. А це означало, що вони, окрім, ординців, матимуть ворогами ще й своїх глитаїв... Ні, рубати пана Кобильського поки що в жодному разі не можна. Але що тоді можна?

Отак розмірковував дід Кудьма і водночас ні на мить не спускав напруженого погляду з пана Кобильського та його челяді. Відведеш очі — прийдуть вони до тям і тоді вже козакам буде непереливки.

Дивився дід і з жахом відчував, що його полишають останні сили. Та зненацька йому наче навіяв хтось: дід Кудьма побачив старого товариша Кібчика, який шмагав свого онука Дурну Силу... Посміхнувся старий ворожбит, хотів перевести вдячний погляд на Санька — це ж бо була його підказка, — але не мав часу. Тож лише кашлянув і звернувся до Тишкевича:

— Ану, як тебе там...

— Це Тишкевич, — підказав Швайка і люто зиркнув на схилену постать старшого челядника. — Найбільша з тутешніх сволот...

Проте дід помахом руки зупинив його і повів далі:

— Візьми он ту ломаку, що біля стайні, і добряче пройди по спині свого хазяїна.

— Ясновельможний пане! — Кобильський благально приклав руки до грудей. — Ви не посмієте...

Проте челядники вже повалили свого повелителя на сніг, а Тишкевич з хеканням опустив дрюка трохи нижче спини пана Кобильського. Той стріпнувся і тоненьким голосом вереснув:

— Ой! За що?

"Ще йому вліпи, ще! — подумки наказував Санько Тишкевичу. Хлопець навіть не помітив, як раптово заплющив очі дід Кудьма, як похитнувся в сідлі і, мабуть, упав би, якби його не підтримав Швайка. — Отак йому! Хай знає!"

А з вікон маєтку, з дверей хлівів, льохів та клунь визирала решта челядників. Дехто з них гарячково протирав очі, бо не йняв віри побаченому. І на те були підстави. Біля воріт сиділо на конях кілька бідно зодягнених вершників і спостерігали, як посеред двору старший челядник Тишкевич проходжувався ломакою по спині свого ясновельможного пана.

— Хех! — широко замахувався Тишкевич.

— Ой-ой-ой! — скрикував пан Кобильський.

— Хех!

— Ой, мамо!

Тишкевич так розходився, що не одразу й завважив, як вершники розвернули коней і розчинилися в сутінках. А коли врешті усвідомив, що він чинить — уся його спина вкрилася крижаним потом. Це ж... це ж нечувано! Як воно трапилося, що його укоханий пан, мов останній холоп, лежить зі спущеними штанами посеред двору в кізях, а він, Тишкевич, шмагає його?

Таке не пробачають. За таке пан може скарати на смерть. Що ж робити? — Ой-ой-ой... — стогнав пан Кобильський і шулився в очікуванні чергового удару дубця. Проте його не було. Пан Кобильський боязко повів очима ліворуч, праворуч... Нараз завважив, як Тишкевич відкинув ломаку, тоді кинувся до стайні, вивів найшвидшого коня і, не сідлаючи, рвонув на ньому за ворота.

І лише тоді ясновельможний пан дещо скумекав.

— Це він... — прогарчав пан Кобильський і став рачки. — Це Тишкевич мене... Доженить його, пся крев! Шкуру спушу-у!

Нажахані челядники, збиваючи одне одного з ніг, наввипередки рвонули до стайні.

КІНЕЦЬ ВОВКУЛАЦЬКОГО КУТА

У лісі за Канівцями Швайка різко звернув з дороги.

— Подивимося, що буде далі, — сказав він.

— Гадаєш, пан кинесться в погоню? — радо запитав Остап і поклав руку на шаблю. — О, це було б гарно! Бо, правду кажучи, я вже трохи занудьгував у ваших краях.

— Про шаблю забудь, — хрипким голосом попередив його дід Кудьма і закашлявся. — Хіба... коли нападуть... тоді виймеш.

Вони стояли за високими кущами. Звідсіля добре було видно натоптану дорогу. Навколо панувала глибока тиша. Лише зрідка її переривало хрипке дихання діда Кудьми.

— Діду, вам зле? — стривожено запитав Швайка. — Може, поїдемо далі?

— Нічого, якось перебудеться, — по хвилі відказав дід. — Та й недовго лишилося чекати.

І справді, за деякий час до них долинув уривчастий цокіт копит.

— Хтось один жене, — прошепотів Остап і знову поклав руку на руків'я шаблі.

— Ти чув, що дідо сказали? — прошипів Швайка. — Нас тут немає, зрозуміло? Остап лише зітхнув.

— Ет, навіть погрітися не дадуть!

Стукіт копит усе наближався. Нараз повз них, наче вихор, промайнула постать вершника, що раз по раз періщив коня. Це був Тишкевич.

— А зараз буде погоня, — сказав Швайка. Він повернувся до діда Кудьми і посміхнувся. — Ну, діду, ви молодець з молодців! Це ж треба таке устругнути — відшмагати пана руками його найвірнішого холопа! О, тепер

бідолашний Тишкевич до кінця своїх днів боятиметься сюди потикатися!

Швайка хотів ще щось додати, проте його голос потонув у шаленому стукоті копит. Ще хвиля — і повз них промайнув гурт челядників пана Кобильського.

— Тепер можна спокійно рушати своєю дорогою, — вирішив Швайка, коли кінський тупіт розчинився в сірих сутінках. — Схоже, цим песиголовцям нині не до нас.

Та все ж, аби менше залишати за собою слідів, рушили льодом звивистої річечки Ірклійки. Їхали повільно. Мела поземка. Дід Кудьма ледве тримався в сідлі. З обох боків його підпирали Швайка з Остапом. Підтримували вони діда лагідно і обережно, наче важко пораненого товариша.

— Тримайтеся, діду, — підбадьорював Швайка старого. — Ось приїдемо додому, наваримо зілля — і вашу хворобу як рукою зніме!

— Ні, Пилипку, не для мене вже те зілля, — з зусиллям відказав дід Кудьма. — Схоже, настав мій час...

— Ну що ви таке кажете? Вам же треба ще Санька навчити!

Дід Кудьма не відповів. Здається, слів Швайки він уже не чув.

Поклали діда в землянці, де жили козаки.

— Тут йому буде краще, ніж у себе, — вирішив Швайка. — Хоч доглянути буде кому.

— А я що — не можу? — образився Санько.

— Можеш, — запевнив його Швайка. — Але нині ти сам ледве на ногах тримаєшся. Я ж знаю, що навіювання дарма не минається. Та й не об тім річ. Ми ж можемо для діда й дичини скільки завгодно роздобути, і молока, коли треба. А ти ж сам не будеш бігати до села й назад?

І Санько погодився. Справді, бігати йому було ніколи. Він цілими днями не відходив від діда. А той, прийшовши до тями, квапився передати хлопцеві все, що не встиг до цього. Проте з кожним днем тихішими ставали його слова, все повільніше він їх промовляв. І все частіше дід лежав з заплющеними очима, і дихав так тихо, що іноді здавалося, ніби життя полишило його. Проте дід знову знаходив сили розплющити очі і поглядом шукав Санька.

— Ох, мабуть, так і не довчу тебе, дитино, — винувато шамкотів він. — Доведеться тобі самому проходити всі науки...

І знову надовго поринав у забуття. Лише час від часу з його пошерхлих вуст злітали нерозбірливі слова. Інколи Санькові здавалося, ніби він розуміє їх. Дід розмовляв з якимись людьми, вмовляв їх не піддаватися татарам.

А потім дід зовсім замовк. Лиш інколи з його заплющених очей стікала каламутна сльоза. Де блукала у ці дні його ворожбитська душа — в сьогоднішній, в далекому минулому чи такому ж далекому майбутньому? І чому час від часу стискалася його правиця — та, що тримала колись шаблю? З ким дід Кудьма бився, кого він оплакував? Матір свою, котрої давним-давно вже не було на цьому світі? Вірних лицарів-побратимів, чиї кістки вороняччя рознесло по всіх усядах?

Цього козаки не знали. Не знав і Санько. Він не відпускав холодну дідову руку і подумки умовляв його:

"Не треба, діду, помирати, не треба! Живіть ще довго-довго. От чуєте: ваші руки теплішають і серце б'ється частіше. Правда ж, діду? І дихаєте ви глибше, глибше... А очі ваші вже розплющуються... отак, отак..."

І, здається, Санькові вмовляння допомогли. Якимсь уранці дідове чоло почало зволожуватися, очі повільно розплющилися. Дідо поглянув на змарніле Санькове обличчя і ледь помітно всміхнувся.

— Дякую, дитино... — вимовив він понад силу. — Мені знову добре... Та просив би тебе вийти... маю щось Пилипові сказати...

Коли Санько, витираючи мокрі очі, відійшов до дверей, дідо ледь чутно прошепотів схиленому над ним Швайці:

— Зараз я відійду... нічого дитячі сили... переливати в дірявий міх... Бережи хлопців, Пилипку, ідіть за пороги... по Дніпру... а я молитиму за вас Бога... І дід замовк. Його застигли очі вже дивилися крізь Швайку.

— Що, заснув? — пошепки поцікавився Грицик, увійшовши до землянки.

— Заснув, — погодився Швайка і повільним рухом зняв шапку. — Вічним сном заснули дідо Кудьма...

МАЦИКОВІ ТОВАРИШІ

Сніги розтанули швидко і дружно. Веселі струмки з тихим дзюрчанням подалися до Дніпра. Щораз тепліше пригрівало сонце і земля просихала на очах. Ліси та діброви вкрилися блідо-зеленавим серпанком, і в них залунали голоси перших мандрівних птахів.

Ополудні піщаною лісовою дорогою пробирався на кошлатих татарських коненятах чималий гурт озброєних чим попало вершників. Поруч з переднім конем — високим, довгастим — неспішно трюхикав вовк. Час від часу вовк нечутно щезав у кущах, а за хвилину так само нечутно випірнав з них далеко попереду. Чекаючи на господаря, вовк знічев'я розглядав якихось комахок, які, опритомнівши після тривалого сну, грілися під сонцем.

Трохи позаду від Швайки їхав його вірний джура Грицик. Як і пристало порядному джурі, він робив те, що і його господар. Погляне Швайка угору — і джура туди ж дере кирпич. Наморщить Швайка чоло — і в джури бровенята сповзаються до купи. От лише люлькою ще не розжився Грицик. Тож замість неї він тримав у зубах якусь кривулясту гіллячку. Гіллячка була нестерпно гірка, Грицик кривився і раз по раз чвиркав на землю.

Санько їхав у гурті воронівських хлопців. Після того, як поховали діда Кудьму, козаки почали роз'їжджатися. Остап з Куцим подалися за свої пороги, інші теж рушили збирати охочих до козакування. Останнім полишив Вовкулацький кут Пилип Швайка. Тепер у нього було два джури.

— Ну, куди я тебе подіну? — бідкався Пилип перед згорьованим Саньком. — Згодом, може, ти й заміниш нашого діда, а поки що тобі треба якнайшвидше

вибиратися з цього гнилого болота. Замалий ти ще для волхвування. Тож поїдьмо краще до наших братчиків, а там видно буде...

Але спочатку Швайка вирішив зазирнути до Воронівки.

— Не годиться нам самим вирушати до Вирвизуба, — пояснив він хлопцям. — Усі мої друзі збирають людей, а ми що — гірші?

Зустрічати їх збіглася ледь не вся Воронівка. У селі були чомусь певні, що ні Грицика, ні Санька вже давно немає в живих. А тут на тобі — приїхали такі гарні хлопці в козушки, у нових чоботях і на власних конях. Спражні тобі паничі, а не звичайні воронівські хлопці!

Однолітки хвостом бігали за Грициком, ловили кожне його слово. Всі воронівські дівчатка потайки закохалися в нього. А от за Саньком ніхто не ходив і не закохувався. Бо як взяла його мати додому, то так і не відпускала до самого від'їзду. Все годувала його та обмивала то радісними, то гіркими сльозами.

Гарно було у Воронівці. І спокійно. Панові Кобильському тепер було не до Грицика з Саньком. Після того, як його віддухопелив — проти своєї волі — Тишкевич, пан як поїхав до Канева з сорому, то так і досі не вертався, і казали, що повертатися не збирається. Тож воронівці не без підстав почали вважати, що на їхню вулицю прийшла довгождана воля.

А коли Швайка розповів землякам про те, як хоробро бився з татарами дід Кібчик та інші воронівські козаки, піти до плавнів вирішили ледь не всі. Але Швайка був перебірливий.

— У тебе, дядьку, вже сивина світить, — казав він одному. — От коли будемо збирати народне рушення — тоді тебе першого покличу, а поки що грій свої кісточки на сонечку та сій зерна для своїх онуків.

Не приймав він і тих, хто мав сім'ї.

— Краще вирощуйте нам козаків, — казав.

Не приймав він і Грицикових ровесників.

— Спочатку навчіться витирати носи, — радив він їм.

А приймав Швайка до свого гурту лише таких, як і сам, відчайдухів. Таких у Воронівці зібралось зо два десятки. До них у день від'їзду прибилося майже стільки ж михайлівських та канівецьких хлопців.

Вирішив було показувати і бугай Петрик. Він якимось чином рознюхав, що його малий хазяїн повернувся в село, і останніми днями не відходив від Грицика ні на крок. А коли воронівці попрощалися з рідними і рушили в дорогу, Петрик теж подався з ними. Лише біля Сули завагався і повернув назад. Мабуть, Швайка з Грициком якось довели йому, що негоже полишати без нагляду таку велику сім'ю, бодай і коров'ячу.

Коли виходили з Воронівки, Санько раз по раз озирався на маму. Шкода їй було, ой, шкода! Від тепер вона залишилася самісінька на цілий світ.

Так чіплялася за повід, так плакала, що і в каменя, мабуть, сльози закапали б, не те, що в Санька. І якби Швайка не нагадав їй, що пан Кобильський напевне ще вернеться — так би й не відпустила Санька.

Санько важко зітхнув. Проте день стояв такий погожий, птахи співали так весело, що поганий настрій швидко розвіявся. Санько під'їхав до Грицика, який усе ще смоктав свою кривулясту гілочку, і сказав:

— Пам'ятаєш, Грицику, як ми минулого року втікали з Воронівки?

— Так то ж було минулого року, — поважно, як і на лежить людині з люлькою, відказав Грицик. — А те пер, бач, скільки нас! Тепер нам ніякий татарин не страшний.

Вийняв гіллячку з рота, сплюнув на землю і озирнувся на воронівців. Ті їхали впереміж з канівецькими та михайлівськими і збуджено гомоніли поміж собою. І майже не роззиралися довкола. Вони вірили, що Швайка все одно перший угледить небезпеку.

Грицик докірливо похитав головою. Що ж воно буде, коли Швайка знову подасться у татарський степ? Проте вголос нічого не сказав. Не гоже меншому, навіть джурі такої поважної людини, як Швайка, робити зауваження старшим. Тож він знову смикнув за повід, і його кінь наздогнав Вітрика.

— Про що ти зараз думаєш, Пилипе? — запитав Грицик. — Про татарів, еге ж?

— Та ні. Думаю оце, звідкіля беруться такі люди, як Тишкевич. Ет, шкода, що так і не поквитався з ним!

— Ще поквитаєшся, — заспокоїв його Грицик.

— Звісно, поквитаюся. Але коли то буде! А до того він може ще не раз такого накоїти!

Атож, Грицик уже знав, стільки лиха може накоїти чужинський вивідник. Та ще й такий підступний, як Тишкевич.

— Слухай, Пилипе... А що, коли він зараз десь не подалік? І вивідує, куди ж це стільки людей їде.

— Отож бо й воно, — зітхнув Швайка.

— Або знаєш що? Зібрав таких, як і сам, запроданців і десь розбишакує...

— І це може бути, — погодився Швайка. — Ех, попався б він мені трохи швидше!

— Або оце крадеться нишком за нами...

— Ні, цього не може бути, — заперечив Швайка.

— Це ж чому?

— Тому, що Барвінок таких, як він, за версту чує. І справді, Барвінок поводився так, що Грицик зрозумів — Тишкевича поблизу і духу немає.

Проте десь під вечір Барвінок завмер і сторожко нашорошив вуха. Коли Швайка наздогнав його, вовк запитально глянув на господаря. Отримавши дозвіл, нечутно ковзнув у лісову гушавину.

— Щось побачив? — запитав Володко Кривопичко.

Швайка приклав палець до вуст. Тоді зіскочив з коня і прошепотів:

— Ідіть за мною. Але тихо! І тримайтеся трохи віддалік.

І щез слідом за Барвінком. Проте за кілька кроків воронівці натрапили на нього. Прихилившись до стовбура сосни, Швайка пильно вдивлявся углиб лісу.

— Світло, — прошепотів він, коли воронівці стали поруч.

— Невже татари? — висловив здогад хтось із канівецьких хлопців.

— Навряд, — розсудливо відказав Грицик. — А от Тишкевич — це може бути.

— Та ні, — заперечив Швайка. — Це хтось нашого штибу, інакше Барвінок поводився б не так. Ви ось що, хлопці... Я зараз піду туди, а ви скрадайтеся за мною.

Край невеликої галяви палахкотіло багаття. Довкола нього сиділо з десятеро чоловік. Вони насторожено повернули голови до самотнього прибульця. Зненацька один з них скочив на ноги і вигукнув:

— Швайка! А щоб ти скис!

— А, Мацик! — відгукнувся Швайка і ступив до гурту. — Що, чекаєте, поки схоплять татари?

Мацик посміхнувся.

— Не думав я, що ти так швидко втратиш вивідницький нюх! — сказав він. — Невже не помітив нашої сторожі?

— Та ніби помітив, — відказав Швайка.

— А де вона, га? З якого боку?

— Зараз вискочить...

Швайка ледь чутно свиснув. У гушавині щось загрозливо загарчало, і в ту ж мить з-за високого куща глоду сполохано випурхнув кремезний чоловік.

Швайка насмішкувато пирхнув:

— Ну й полохлива в тебе сторожа, Мацику!

— Ніби ти не злякався б, — засоромлено почав виправдовуватися вартовий. — Стою, видивляюся, аж очі на лоба лізуть. А тут як гаркне щось біля самісіньких штанів! А вони, розумієш, в мене єдині... О, та це ж вовк! — вихопилося у вартового, коли Барвінок вийшов на галявину і усівся біля Швайкових ніг.

— Звісно, вовк, — згодився Швайка. — А ти гадав, що то був ведмідь?

— Привіт, друже, — сказав Мацик Барвінкові. І пояснив тим, хто сидів навколо багаття: — Це він врятував мені життя. Ось, візьми, скуштуй, — і він витяг із клунка шмат якоїсь печені.

Швайка поворушив гілкою в багатті, запитав:

— До Вирвизуба розігналися?

— До нього, куди ж іще, — відказав Мацик, спостерігаючи за тим, як їсть Барвінок. — Ото коли розігнав нас дід Кібчик по селах, подався і я до

своєї Ковалівки. Почав розповідати про те, як дали чосу татарві — аж тут на мене налетіло трійко панських посіпак. Мовляв, чом зманюєш народ? Ну, я дав їм у зуби, звісно. Затим зібрав найкращих хлопців, то й ідемо оце козацької саламахи скуштувати.

Швайка прискіпливо оглянув Мацикове товариство й поцікавився:

— Ви що — тільки ложки для саламахи взяли?

— Чому тільки ложки? — запитав полохливий вартовий.

— Та щось малувато шабель бачу.

Вартовий виставив уперед ріжно, яким можна було б підняти півкопиці.

— А це ж тоді що? — запитав він.

Швайка зиркнув на ріжно, стенив плечима.

— Для сіна добре. Але ж ногойці — не сіно.

— Яньо цим ріжном двох ногойців заколов, — втрутився Мацик. — Як хрущів прохромив.

— А їхні шаблі я роздав хлопцям, — сказав Яньо. — Навіщо вони мені? — І він любовно погладив вичовганий до блиску держак.

— Тоді інша річ, — згодився Швайка. — Але коней щось не бачу.

— З кіньми гірше, — почував потилицю Мацик. — Коні вдома залишилися, бо там без них як без рук. А собі позичимо у татар.

— А коли татари не згодяться? — запитав хтось із канівецьких.

— Згодяться, куди вони дінуться. Хлопці на них зараз люті, мов ті чорти.

— Хто зараз не лютий, — зітхнув Мациків сусіда.

— Еге ж, — підхопив Мацик. — Тому і йдемо до Вирвизуба.

Темнішало. Язики полум'я шугали угору. Санько приліг поруч з Грициком.

Барвінок підійшов до них, покрутився трохи і влаштувався посередині.

Нараз від дороги долинуло:

— Пугу!

— Ще один, — сказав Яньо.

Проте він помилився. До вогнища підійшло п'ятеро.

— Куди зібралися, братове? — запитав передній.

— Туди, куди й ви, — відказав Мацик. — До Вирвизуба. А самі звідкіля будете?

— З Берестового, може, чули? Це під Галичем. Дізналися, що взимку бусурманів трохи полоскотали, то чом, гадаємо, і влітку цього не зробити? О, то й вовки вже з вами? — здивувався він, коли побачив, як поміж хлопців насторожено звівся Барвінок. — Ну й часи настали! Навіть звірина йде на татарина...

НА БОБРОВОМУ ОСТРОВІ

На четвертий день на обрії замаячила Кам'яниця. Трохи пізніше з-за лози вигулькнули вартові.

— Татари, чи що? — приставивши долоню до лоба, запитав Мацик.

— Аби татари, то за ними вже давно здійнялася б курява, — заперечив

Швайка. — Ні, то хтось із наших.

Він не помилився. Верхові повільно їхали назустріч. Незабаром Санько в передньому упізнав Остапа Коцюбу. Поруч з ним раз у раз виринала з трави голова Куцого.

— Як ти сюди потрапив? — почоломкавшись, запитав його Швайка. — Ти ж ніби з хлопцями збирався за пороги.

— Були ми з братчиками й там. Та потім вирішили, що цього літа тут буде веселіше. Тож і перебралися сюди.

— А Штефан де?

— У таборі. Просив мене повартувати замість нього. Бо йому, бач, ніколи. Підбирає загін з нових гарних хлопців. Коли хочеш, і тобі може вділити.

— Не треба мені нікого. Самому в татарському степу набагато краще, — відказав Швайка.

Острів, куди Остап направив Швайкових товаришів, називався Бобровий. Був він доволі великий — з одного кінця ледь виднівся інший. На ньому поодиноці росли вигинисті дуби, над водою погойдувалися очерети та ліщина. Поміж дубів виднілося зо два десятки просторих куренів. А от від бобрів, здається, й сліду не лишилося. Чи то вже винищили їх, чи самі подалися світ за очі. Та й не дивно, адже на острові зібралося кілька сот людей. І

всі були при ділі. За очеретами роздятнені братчики з галасом заводили неводи. Тут же рибу розтинали і в'ялили під спекотним сонцем. Чоловіків з тридцять нічної сторожі відсипалися в холодку. Пахло димом. Біля казанів куховари патрали дичину, і пір'я розліталось довкола, наче пухнасті листопадові сніжинки.

— Захотілося, розумієш, хлопцям свіжини, — пояснив Остап. — А то все саламаха та саламаха.

Поміж казанами походжав голий до пояса дід Кібчик і бурчав на кашоварів, що не так готують. А сам раз у раз позирав у бік Вирвизуба, котрий над берегом випробовував прибульців. Уздрівши Швайку з хлопцями, забув про все і, наче молодий, кинувся до них.

— А я вже думав, що з вами щось трапилося! — ще здалеку гукнув він. — А як там Кудьма?

— Нема вже діда, — глухо відказав Швайка. — Померли дідо. Визволили мене з пазурів Кобильського і померли.

— Он як... — дід Кібчик незмигтно задивився на неозору дніпрову гладінь. — Так, казав він про це. Оце, каже, як зберетесь великим гуртом, то можу й перебратися до своїх батьків... Що ж, гарне життя прожив Кудьма. Важке і чисте. Може спокійно дивитися в очі пращурам своїм.

Звідкілясь випірнув і зупинився Демко Дурна Сила. Тепер у ньому важко було впізнати колишнього вайлуватого воронівського хлопця. І без того високий на зріст, Дурна Сила, здається, за цей рік підвищав чи не на цілу голову. І плечі стали такі, що в двері він міг пройти лише боком. Схоже, Демко теж не одразу впізнав хлопців. Принаймні, якусь хвилину розглядав їх з таким виглядом, наче вперше побачив. Нарешті широко посміхнувся і вигукнув:

— Ну, хлопці, і витягнулися ж ви! Як ті дубки.

Себе Дурна Сила, мабуть, вважав уже справжнім дубом.

— Хочете, покажу наш острів? — запитав він.

І не без гордошів додав: — Мене тут усі знають!

І справді, Демка знали добре. Коли вони проходили повз чоловіків, майже на кожному кроці чулося:

— О, наш Манюня заявився!

Або:

— Хлопчику, щось ти погано ростеш. Може, мало каші їси?

— Це вони так жартують, — посміхаючись, пояснив Демко товаришам.

А коли вони лишилися самі, попрохав: — Ви от що, хлопці... Не кажіть, як мене дражили в селі, гаразд?

— Це ти про Дурну Силу? — уточнив Грицик.

— Еге ж. Розумієте, дурна сила — вона і є дурна. А от Манюня — це зовсім інше.

— Чому ж інше?

— А тому. На острові тільки п'ять чоловіків можуть мене подужати. Але вони вже виросли, а я, кажуть, ще ні. Тому й кличуть мене Манюнею.

Хлопці пройшли повз добрий десяток куренів, аж доки зупинилися біля крайнього, що стояв на піщаному березі.

— Ми його з дідом для наших збудували, — гордо повідомив Демко Манюня. — Так і назвали — воронівський курінь.

Зсередини курінь видавався ще більшим, ніж ззовні. Під стінами лежали оберемки прив'ялої трави. Пахло чебрецем і м'ятою. Тут могло розміститися десятків зо п'ять народу.

— Та ж воронівських поки що стільки не прийшло, — сказав Грицик і з розгону гепнувся на найбільший оберемок. — Навіщо такий великий?

— Це тільки напочатку так здається, що завеликий, — відказав Демко і гепнувся на сусідній оберемок, та так, що курінь аж задвигтів. — А потім буде замалим. Так дідо казали.

— І добре, що великий, — сказав Санько й осідлав третій оберемок. — Нам більше місця буде.

Нагуцавшись досхочу, хлопці вийшли з куреня і подалися туди, де дзвеніли десятки шабель. То досвідчені козаки перевіряли, на що здатні прибульці.

— Як твої? — витираючи спітнілого лоба, запитав Вирвизуб Швайку. — Вміють тримати шаблю?

— Та ніби вміють, — відказав Швайка. — Принаймні, задніх пасти не будуть.

— Це добре, — сказав Вирвизуб і знову повернувся до прибульців: — Ану, хто наступний?

Наступним виявився якийсь дебелий невмійко. Не встиг він підняти шаблю, як та вилетіла йому з рук.

— Що ж ти, друже? — розчаровано сказав Вирвизуб. — Схоже, навіть не знаєш, яким кінцем її тримати.

— Та це я знаю, — знітився невмійко і підібрав шаблю. — От тільки ще махати нею не навчився.

— Це ж чому? — запитав Вирвизуб. — І звідкіля в тебе шабля взялася? На дорозі знайшов, чи що?

— Та... — ще більше знітився невмійко. — Там у нас челядник панський того... викаблучувався. Накинувся на мене. А я саме сіно корові ніс. То вилами його той... прохромив. А потім узяв цю його шаблюку і втік сюди.

— А вила ж чому не прихопив з собою?

— Ге... та який же козак з вилами? — розтяг у посмішці вуста невмійко. Якусь мить Вирвизуб роздумував.

— Коли так, то підеш спочатку кашу варити, — нарешті вирішив він. — І поки не навчишся тримати в руках шаблю — від казанів ані кроку, зрозумів? Не треба свою голову дурно підставляти під бусурманську кривуляку.

— Тоді я краще знову за вила візьмуся...

— Е, ні, — пирхнув Вирвизуб. — Що ж то за козак з вилами? Курям на сміх. До тих, хто тримав у руках ріжно чи довбню, Вирвизуб ставився з неприхованою повагою.

— Ну вас к бісу, — казав він. — Ще прохромите, мов хруща. Або шаблю мені зламаєте. Ідіть оно краще до Манюні.

І він показував на Демка, котрий спирався на важеньку довбню, що невідь-як опинилася в його руках. За змаганнями уважно стежив дід Кібчик.

— Цей підійде, — казав він. — Гарний рубака буде. І знову стукіт шабелі — частий, іскристий.

— Підійде, — виносив свій черговий присуд дід Кібчик. — А цей, мабуть, ще мало каші їв. Нехай поки біля казана повправляється.

Засмаглий молодик, у якого перед цим Вирвизуб трохи не вибив шаблю з рук, благально схилився перед дідом.

І тільки Швайка помітив у його очах насмішкуватий блиск.

— Дозвольте ще трохи, діду, — сказав він. — Я здібний, швидко навчуся.

— Ні, — втрутився Вирвизуб. — Правильно дідо кажуть. Мало каші їв.

— Не мало, — заперечив Швайка. — То він придуркується. А сам тільки й чекав, доки ти розслабишся. Тоді виб'є шаблю з рук.

— У мене ще ніхто не вибивав, — образився Вирвизуб. — Зроду такого не було.

— Не було, то буде, — посміхнувся незнайомиць.

— Це ти мені таке кажеш? — спаленів Вирвизуб. — Мені? Ану, тримайся, вражий сину!

Звитяжці зчепилися не на жарт. І зліва вціляли, і навхрест мірялися. Відстрибували один від одного, мов від змії — і знову налітали, наче коршуни.

Шалено свистіли шаблі, і тільки іскри показували, де вони тільки не зустрілися. І якби під козацькими ногами був не вологий мох, а суха трава, то, мабуть, уже давно спалахнула б пожежа.

— Тю на вас! — лайнувся нарешті дід Кібчик, коли супротивники в запалі ледь не збили його з ніг. — Вискочив, як курка з-під собачої валки!

— Щось ми й справді, друже, загралися, — схаменувся Вирвизуб. — Як тебе звати?

— Охрім, — відказав смаглявий і нігтем спробував шаблю, чи не дуже затупилася.

— А звідкіля прибився?

Охрім блимнув очима на козаків, відвів Вирвизуба убік і сказав:

— Черкаський я буду. Чув про такого пана Дашкевича?

— Чув. Міцний ніби дядько. А ти що — від нього втік?

— Навпаки, благословив він мене, — відказав Охрім і ще раз повів очима навколо. — А заодно, каже, піди й розвідай, що там за люд збирається. Хотів би він з вами у злуку увійти. Бо дуже вже на татарів лютий. Допекли вони йому.

Вирвизуб задумливо чвиркнув щербатим зубом.

— Отже, й пани з нами, — сказав він. — Шкода лише, що мало їх. Стій, а чому ж ти мені одразу про це не сказав?

— Бо ти був зайнятий. А потім дивлюся — щось ти дуже кирпу того... дереш. Ну, й вирішив ото трохи тебе провчити.

Якусь мить Вирвизуб дивився на Охріма і не знав, як йому бути. Чи то розлютитися за такі слова, чи то не зважати. Врешті махнув рукою і розреготався.

— А таки провчив би! — вигукнув він. — Молодець, Швайка, не дав осоромитися старому товаришеві. Ну ж бо, Охріме, ставай поруч та будемо дивитися далі, що за люди до нас прийшли!

І ніхто не помітив, як Швайка тихцем відійшов від гурту. Спинився над рікою, мовби збирався плюснути води в обличчя, і щез за кущами. Разом з ним так само непомітно щезло трійко козаків — Горихвіст, Кандиба і Коломієць. І, звісно, пристаучий, як реп'ях, джура Грицик.

А Санько стояв і ковтав сльози. Він же так сподівався, що Швайка і його візьме з собою в розвідку! Бо ж збиралися вони пробратися за татарський кордон.

Проте Швайка був невблаганний.

— Я за тебе перед пам'яттю діда Кудьми відповідаю, — сказав він. — А тут справа небезпечна. Мало що може статися. То ж не дмися на мене, Саньку, як миша на крупу. І не плач. Настане ще й твій час, хлопче...

ПО ТАТАРСЬКОМУ СЛІДУ

Більше як тиждень ніхто нічого не чув про Швайку та його супутників. Вирвизуб з Остапом уже почали не на жарт хвилюватися.

— Чи не трапилося, бува, чого з Пилипом? — раз по раз перепитували вони один одного. Потім дружно переводили погляд на Санька. — А що ти скажеш, хлопче?

Санько не знав, що відповісти на це запитання. Щось у його душі віщувало, ніби над Швайкою та його товаришами нависла смертельна небезпека. Але яка — збагнути не міг. Та й ніхто, навіть з найбільших ворожбитів, того не знав би. Навіть дід Кудьма, аби був живий.

— Їм дуже тяжко, — оце і все, що міг відказати Санько на запитання Вирвизуба з Остапом.

— Та вже ж важко, — згоджувався Остап. — А кому зараз легко?

Він усе ще не міг повірити, що Санько може передбачити те, що звичайній людині і не снилося.

На восьмий день на обрії з'явилися густі дими. Це свідчило про появу татарської орди. А під вечір на змиленому коні прилетів Грицик. А з ним Барвінок і Горихвіст.

— Татари пішли за Сулу! — прохрипів Грицик і важко сповз з коня. Він ледве тримався на ногах. Не кращий вигляд мав і його дорослий супутник.

— Здається, вже пройшли, — додав Горихвіст і надовго припав до ковша з водою.

— А де ж вас так довго носило? — обурився Вирвизуб. — Чом раніше не прилетіли?

— Тому, що татари нас вистежили, — відказав Горихвіст, відриваючись від ковша. — Перекрили дорогу до Дніпра.

— А Швайка що?

— Тягає татарів за собою по степу. Розумієте, позаминулого ранку ледь вибралися ми з байраку, де ночували, аж глядь — татарський роз'їзд. Чоловіків з тридцять, не менше. Вони б нас, може, й не помітили, якби Кандиба не ловив гав.

— Еге ж, — втрутився Грицик. — Став стовпом і стоїть. Ми вже знову повернулися до байраку, а він усе ще татарів розглядав. Вони теж його

помітили і кинулися у наш бік. То Швайка наказав нам з Барвінком пробиратися яругами до вас, а сам сказав, що візьме татар на себе...
— Взяв, та не всіх, — додав Горихвіст. — П'ятірко ординців побачили, що ми відділилися, й подалися слідом. І навряд чи ми б сюди дісталися, якби не Барвінок.

— А що він зробив? — втрутився Демко Манюня.

— Зачаївся в кущах, коли татари почали наздоганяти нас, і кинувся на переднього. І знову шез. Доки татари кричали щось про вовкулаків, ми знову відірвалися від них. А ще Швайка велів передати, що обдурили його ординці, як малу дитину. Все тинялися по степу малими кошами, а потім злилися в одну орду і погнали до Сули. Хлопці ледве встигли дими запалити...

Наступного дня з'явився й Швайка, геть змарнілий і чорний від пилюки. Кандиби й Коломійця з ним не було. Що з тими трапилося, ніхто не питав. І так усе було зрозуміло.

— Скільки їх пішло за Сулу? — запитав дід Кібчик Швайку.

— Тисяч з десять буде, — ні на кого не дивлячись, відказав Пилип. — Повів їх Саїд-мурза.

Про Саїда-мурзу козаки вже чули. В татарському степу не було ординця, лютішого за нього. Після його набігів у засульських селах лишалася пуста. Усе спавлював Саїд-мурза, навіть тинів за собою не лишав. Вирвизуб заскрипів зубами.

— Шкода, — сказав він. — Шкода, що ми їх не встигли перехопити.

— Облиш, Штефане, — сказав дід Кібчик. — Їх десять тисяч, а нас скільки? Добре, коли з тисячу набереться. Та й то лише триста кінних.

— Я їх б'ю, — похмуро відказав Вирвизуб. — Я їх не рахую.

— І даремно. Тут, бачиш, розтопче орда нашого брата кіньми і не помітить.

— На біса ж ми тоді зібралися? — вибухнув Вирвизуб.

Швайка мовчав. Він почувався винним.

— Кинь, Штефане, — суворо повторив дід Кібчик. — Сам же знаєш, навіщо. Тільки ж це треба з розумом робити. Коли вже не вдалося тих песиголовців перехопити у зручному для нас місці, то треба підстерегти їх, коли повертатимуться, і встромити вила в бік.

— То інша справа, — повеселішав Вирвизуб. — От тільки б знаття, якою дорогою вони повертатимуться. Гей, Пилипе, ти це знаєш? — звернувся він до Швайки.

Проте той не відповів. Він спав.

Проспав Швайка до вечора. А коли прокинувся, знову рушив у степ. З собою взяв лише Барвінка.

— Не варто гуртом у степу гуляти, — сердито від казав він Остапові, коли той запропонував йому у поміч своїх найметкіших хлопців. — Узав уже одних і більше не хочу... — і так глипнув на Горихвоста, що той мимоволі зіщулювся.

По тому Швайка відвів убік Вирвизуба і діда Кібчика й сказав:

— Звістки пересилатиму через Барвінка. А він приходить до Санька, бо ж знає його найкраще. Добре я кажу, сіренький? — звернувся він до вовка.

Барвінок весело змахнув хвостом: мовляв, що ж тут незрозумілого?

Грицик почувався найнещаснішою людиною на острові. Це ж вперше за стільки часу Швайка не взяв його з собою!

— Не можна, — сказав він Грицикові. — Розумієш, доведеться, мабуть, втертися межі ординців...

— Я теж можу втертися, — відказав Грицик. — У мене й одіж є татарська, і балакати по-їхньому трохи вмію.

Проте Швайка гнув своєї.

— У тому то й річ, що трохи, — сказав він. — До того ж, коли татари йдуть в набіг, дітей з собою не беруть.

Грицик зітхнув. Це була правда. Не тому, що татари трусилися над своїми дітьми, а тому, що вважали, буцімто діти лише заважатимуть під час блискавичних набігів. Тож коли він, Грицик, разом зі Швайкою увітруться в їхні лави — татари обов'язково звернуть на це увагу. А у ворожому степу увагу до себе привертати небезпечно.

Все ж Грицик після Пилипового від'їзду не просидів на острові ані години. Він реп'яшком причепився до Вирвизубових братчиків і тепер разом з ними охороняв підступи до дніпровських плавнів.

А от Санькові довелося сидіти на острові як прив'язаному. З одного боку, це тишило, адже Барвінок мав прибігти тільки до нього. А з іншого — радості було мало. Сиди та й сиди. Так все життя можна просидіти на одному місці й ніде не побувати.

Барвінок повернувся за чотири дні. Діда Кібчика на острові не було. Він разом з воронівцями днями й ночами лазив у плавнях. Вивчав, де можна пробратися, а де ні. Вирвизуба теж не було — гасав зі своєю сторожею степом. Тож Санько вибрав з вовчої шерсті купку реп'яхів за правим вухом і видобув з неї тоненьку полотняну стрічку. Доки повернулися дід Кібчик з Вирвизубом, доки вони плюскалися у воді, відмиваючи себе і забрюхану одягу, Санько встиг прочитати:

"Негайно мчить до Вербової балки. Повертаються татари".

— Отепер матимеш роботу, — звернувся дід Кібчик до Вирвизуба. — Знаєш, де та балка знаходиться?

— Та якось знайдемо, — вдоволено посміхнувся Вирвизуб. У нього все було готове до походу. Козаки були поділені на десятки та сотні. Кожен з них знав своє місце. Лишилося тільки дочекатися сигналу від Швайки.

І він прийшов.

Дві ночі добиралися козаки до Вербової балки.

Не йшли, а здебільшого бігли, вчепившись у стремено товаришевого коня. Втомившись, мінялися місцями і знову бігли у глупу ніч. Лише Грицик із Саньком їхали увесь час на одному конику.

Нарешті попереду забовваніли дерева Вербової балки. В ту ж мить з-під них вигулькнула постать самотнього вершника. То був Швайка.

— Ну, нарешті, — полегшено зітхнув він. — Боявся, що не встигнете. Одне крило вже пройшло.

— От лихо, — занепокоївся Вирвизуб.

— Це на краще, — заспокоїв його дід Кібчик. — П'ять тисяч усе ж не десять.

— Гай, діду, вам би тільки на пальцях рахувати, — відмахнувся Вирвизуб.

Швайка наказав козакам зачаїтися у балці, а сам разом з козацькою старшиною подався по сліду першого крила. Дізнатися, де воно пройшло, було неважко. Трава була геть витолочена. Майже на кожному кроці виднілися плями крові. За якийсь час їм трапився труп дорослої людини без голови. Голова валялася неподалік. На ній сидів ситий ворон. Угледівши людей, ворон невдоволено каркнув і обважніло відлетів убік.

Василь Байлемів придивився до голови і раптом скрикнув:

— Та це ж Микита Зарічний з Михайлівки! — І, звернувшись до Вирвизуба, пояснив: — Позаминулого літа козакував у плавнях. І цього теж збирався, та захворів... Бач, де воно судилося зустрітися.

— Нічого, прийде час — і їхні голови покотяться, — скреготнув зубами Вирвизуб.

Швайка перший вибіг на високий, порослий лісом пагорб. Звідсіля добре було видно величеньку улоговину. З одного боку вона переходила в болото, заросле очеретами та шелягою, з трьох інших до неї підступали такі ж пагорби, як і той, на якому стояв Швайка. За ними виднівся безмежний і рівний, як стіл, степ.

— Отут вони повинні зупинитися на зворотньому шляху, — показуючи на улоговину, сказав Швайка.

— Звідкіля це тобі відомо? — засумнівався Остап, котрий звук у своєму запорозькому степу не довіряти нікому.

— Бо Саїд-мурза завжди тут зупиняється, — відказав Швайка. — Тут він ділить здобич і розпускає татарів по їхніх стійбищах.

— А коли цього разу не зупиниться?

Швайка розвів руками.

— Тоді зітнеш мені голову, — відказав.

— Побережи її до кращих часів, — втрутився дід Кібчик.

Затим обернувся до Вирвизуба з Остапом і сказав:

— Будемо робити, як Швайка каже. Йому видніше.

НАПАД

Татари поверталися без особливого поспіху. Хоч і встигли Швайкові хлопці попередити присульські села про напад — усе ж ординцям вдалося захопити чималий ясир. Прив'язані один до одного, підтюпцем бігло сотні зо три полонених, вози аж тріщали під награбованим майном. За возами здіймали куряву стада корів та овець.

Татарське військо пройшло за якихось тисячу кроків од Вербової балки. Обіч неї широким віялом мчали сторожові роз'їзди. Кілька з них проїхали краєм балки, але нікому так і не спало на думку поглянути, що ж робиться довкола неї. Ще б пак — вони були вже в своєму степу, де їх стільки років ніхто не тривожив!

Протупотіла, проскрипіла немазаними колесами орда. Просвистіла канчуками, спливла стогоном полонених і щезла за пагорбами. Проте гамір не вшухав. Схоже, Швайка мав рацію: Саїд-мурза зі своїм загоном зупинився на відпочинок.

— Не зараз, хлопці, не зараз, — стримував Вирвизуб найнетерплячіших. — От відпустять коней та ляжуть спати — отоді саме час...

— Твоя правда, — погодився дід Кібчик. Він хоча й жалівся перед походом, що важкувато йому вже ставати до бою, проте міцно ще тримав у руці свою шаблю, таку старезну, як, мабуть, і він сам.

Грицька з Саньком не було серед кінних. Дід Кібчик потурих їх з коня і сам всівся на нього. Поруч з дідом завмер Демко Манюня. Хоча й стояв піший, усе ж головою майже рівнявся з дідом. Обіпершись підборіддям на свою ковану довбню, він мовчки спостерігав за татарськими роз'їздами у просвіті між дерев.

Тим часом Вирвизуб скликав десятників та сотників і почав роздавати накази.

— Ти зі своїми хлопцями рушиш до табунів, — наказав він Василеві Байлему.

— Знімеш сторожу і попаски, щоб не помітили, переженеш сотні зо три коней суди. Інших жени у бік плавнів. Зумієш?

— Постараюся, — відказав Василь. — З десяток хлопців зачаяться під кінськими животами і наблизяться до сторожі. А там головне — щоб ніхто з татарів не писнув...

— Писне — голову здійму, — посуворішав Вирвизуб. — Зрозумів?

— Та чого там незрозумілого, — відказав Василь і рушив до своєї сотні.

Вирвизуб провів його поглядом і повів далі:

— Ти, Мацiku, відбери з десяток братчиків і, як стемніє, спробуєш пробратися до полонених. Роздаси їм ножі. Хай розріжуть пута, а як тільки завариться каша, — нехай тікають у бік Дніпра. Нічого їм свої шиї задурно підставляти під шаблі. То як, упораєшся?

— Хтозна, — ухильно відказав Мацик. — Мало хлопців даєш. Сам знаєш, що біля полонених сторожа завжди пильніша, ніж деінде. Щоб не довелося у бійку встрягати.

— Я тебе встрягну, — сказав Вирвизуб. — А хлопців не дам, вони тут потрібніші. Так... тепер залишилося найголовніше — зняти вартових бодай навпроти нашого пагорба. Як гадаєш, Пилипе, кого послати? — звернувся він до Швайки.

— Таж мене й пошли, — відказав той. — Я вже й братчиків добрих підібрав.

— Дивися ж, друже, не підведи, — прохально мовив Вирвизуб і звернувся до інших. — А ви — чекайте мого знаку!

Грицька з Саньком, звісно, отиралися межі сотників. Почувши останні Вирвизубові слова, відійшли убік.

— Грицьку, давай попросимося до Швайки? — гарячково прошепотів Санько. — Давай, га?

— Нічого не вийде, — сумно відказав Грицька. — Прожене він нас. Там, окрім усього, ще й сила потрібна. А ми з тобою, Саньку, ще мало каші їли.

Санько промовчав. Атож, Грицька має рацію: їхніх сил для того, щоб упоратися з дужими вартовими, замало.

— І з Василем не варто йти, — розмірковував Грицик. — До сторожі він, звісно, нас не підпустить. А як зніме її, то скаже: женіть, хлопці, табуни до Дніпра, а ми тут і без вас упораємося.

— Так воно й буде, — зітхнув Санько. — Отже, лишається тільки Мацик. А він скаже те ж, що й інші: ідіть, діти, геть і не плутайтесь під ногами.

— Це він може, — згодився Грицик. — Та ми його й просити не будемо.

— Як то — не будемо? — не зрозумів Санько.

— А так. Ми тихенько підемо за ними, зрозумів? А там видно буде.

Санько подумав подумав та й згодився. Справді, іншого виходу у них не було.

Після цього друзі не відходили від Мацика та його товаришів ні на крок.

Зрештою Мацик це завважив. Підозріло дивлячись на хлопців, запитав:

— Ви чого тут огинаєтеся? Хочете з нами йти? Не вийде.

— Ні, ми просто так, — поспішливо заспокоїв його Грицик.

Як стемніло, Мацик з товаришами рушили до болота, в обхід ординського табору. Тут, за розрахунками Мацика, сторожі не було. А коли й була, то не така пильна, як на пагорбах.

У таборі яскраво палали багаття, і це дало змогу швидко визначити, де саме знаходяться полонені. Але, на жаль, дістатися до них було неможливо. Татари розташували полонених на рівному, як долоня, місці. Біля них височів на коні кремезний татарин і сторожко озирався на всі боки. Трохи віддалік бовваніли при мерехтливому світлі постаті його товаришів. До того ж трава у цьому місці була така рідка, що, здавалося, і миша не проскочить непоміченою.

Мацикові товариші лежали у виямку і не зводили погляду з вартового. Їм здавалося, що вони лежать там вже цілу вічність, проте вартовий навіть не поворухнувся. Лише водив головою туди сюди, прислухаючись до кожного шелесту.

— Сказився б ти йому, — стиха вилаявся Мацик. — Що ж будемо робити? — звернувся він до товаришів.

Ті лише знизали плечима.

— Може, зняти його стрілою? — запропонував один.

— Ти що — здурів? — обурився інший. — Тоді всю татарву здіймемо на ноги!

— Стріла не годиться, — підтвердив Мацик. — Думайте, хлопці, далі.

— Де ваші ножі? — раптом почулося позад них.

Братчики стрепенулися, як ошпарені.

— Хлопці, звідкіля вас принесла нечиста сила? — стиха зойкнув Мацик. — Нам же Швайка за вас голови повідриває!

— Де ножі? — повторив Грицик.

— Ось, — сторопіло відказав Мацик і ляснув по мішку, що лежав перед ним.

— Гей, що ви робите?

Проте було вже пізно. Грицик підхопив мішок, і вони з Саньком, мов два вужики, заструмили до вартового.

— Ну, тепер пропали! — у відчаї прошепотів Мацик. Він не вірив, що хлопцям вдасться прослизнути повз вартового, як не вірив і в те, що Швайка пробачить йому загибель хлопців. Але як тепер бути, він не знав. Лишалось тільки взяти на приціл вартового й чекати, що ж буде далі.

До вартового було з сотню кроків. Вже на півдорозі Грицик зрозумів, що Мацик мав рацію: повз нього й миша не проскочить.

Грицик зупинився, зачекав, доки до нього підповзе Санько й попрохав:

— Саньку, заворожи його! Зроби так, щоб він заснув, чи що...

— Спробую, — пообіцяв Санько.

А Мацик з товаришами не зводили погляду з вартового, що, як і перед цим, насторожено водив головою на всі боки. Зненацька той завмер, начебто щось запідозрив... Мацик звів лука і натяг стрілу.

— Як тільки він зрушить з місця — стріляйте, — звелів товаришам.

Проте вартовий рухатися не поспішав. Як і раніше, він боком сидів на коні і схиляв голову набік так, начебто прислухався до того, що діється в траві.

Це тривало, здається, цілу вічність. Нарешті вартовий стріпнув головою і випростався. І в ту ж мить Мацик почув шурхіт – то поверталися Грицик з Саньком.

– Все гаразд, – шепнув Грицик Мацикові. – Я передав ножі крайньому дядькові.

Мацик пальцем поманив хлопців углиб балки, міцно притис їх до себе і розчулено прошепотів:

– Ну, хлопчики... вік Бога за вас молитиму!

І тут же відважив їм по доброму потиличнику.

– За що? – зойкнули Санько з Грициком.

– Самі знаєте... Трохи серце не розірвалося. Ну, хіба ж так можна? А якби з вами щось трапилось – що б я казав Швайці?

У козацькому таборі тим часом панувало пожвавлення. І було від чого: до байраку з невидимого татарській сторожі боку підходили перші табуни. То тут, то там чулося:

– Кось...кось... На хлібця...

То піші козаки приманювали коней.

А по той бік пагорба татарський табір почав стихати. Лише відбивалися на легких хмарках заграви від численних ординських вогнищ та маячили на пагорбах кінні постаті. Та оскільки в степу вже десятки років ніхто не тривожив ординців, то сторожа більше куняла на своїх конях, аніж стежила за степом. То ж Швайці з десятком сміливців вдалося без особливих труднощів безшумно зняти їх з сідел. Біля вогнищ і не завважили, що на одному з пагорбів чатують вже не їхні товариші.

Лише дід Кібчик та Вирвизуб, які знали, що має статися, встигли помітити, як одного з татарських вартових наче лизень злизав. Та не встигли вони й оком змигнути, як в сідлі замість нього з'явилася інша постать. Вона змахнула рукою.

– Пора, – сказав Вирвизуб.

З балки до пагорба скрадалися без звуку. А коли сотні вилаштувалися в лінію, Вирвизуб гукнув:

– Вперед! Бий ординців!

Саїд-мурза не міг заснути. В голову лізло різне. То згадувалося, як за старого хана Хаджі-гірея він, Саїд-мурза, водив дружбу з гордим Переяславом, а в Черкасах та Каневі приймали його як брата. То перед очима поставали події п'ятилітньої давнини, коли новий хан Менглі-гірей піддався турецькому султанові і з намови Москви оголосив війну своїм колишнім київським та переяславським друзям. Згадалися перші набіги на них і перший ясир, коли на одного нукера припадало двоє, а то й троє полонених. На очах багатіла орда від продажу невільників, і Саїд-мурза теж не пас задніх. Аякже – він найближчий сусіда переяславцям і може будь-якої миті зібрати свій улус для набігу. Не те, що інші: доки домовляться в Криму, доки вийдуть за Перекоп, то й черепаха встигне заховатися, не лише ті невірні...

І все ж із кожним нападом невільників ставало менше. Схоже, оговтуються потроху сусіди. І хоча, слава Аллаху, відкоша поки що майже не дають, усе ж захопити їх зненацька стає дедалі важче. Напевно, мають своїх вивідників в орді.

А цей похід виявився чи не найневдалішим. Всього п'ятсот невільників на десять тисяч ординців – це ж сльози, а не ясир! Прямо хоч бери і знову повертай до Сули...

Саїд-мурза збуджено сів на кошмі. А чом би й ні? Невірні, либонь, думають, що орда пішла геть, і повернулися до своїх осель. Вивідники їхні теж, мабуть, відсипаються. Бо не було ще такого, аби орда повернулася через два дні після нападу. Що ж, не було, то буде...

Саїд-мурза вийшов з шатра. Поплескав по крупу коня, якого про всяк випадок завжди тримав при собі, звелів вартовому, що привидом випірнув з темряви:

– Негайно клич тисяцьких!

Атож, думка непогана. Та й коні вже відпочили, і у воїнів руки ще сверблять до здобичі. Тож зараз він, Саїд-мурза, віддасть наказ тисяцьким

— і тихо, як оцей привид вартовий, орда рушить назад. Переднюють десь у безлюдному присульському лісі, а на ранок, як грім, звальється на голови невірних...

І грім гримнув. Від тупоту сотень копит задвигтіла земля, нічну тишу розпанахав оглушливий крик тисячі горлянок. Місяць прорвався між хмар і освітлив темну хвилю, яка стрімко накочувалася на сонну орду. І одного погляду вистачило Саїд-мурзі, аби зрозуміти, що зупинити цю хвилю неможливо.

— За мною! — заволав він і, нещадно шмагаючи коня, помчав у темряву, подалі від того, що зараз мало зчинитися.

Заголосило, завило стійбище. Сотні стріл з підпаленим жмуттям полетіли в шатри вельможних ординців — і ті спалахнули, мов свічки. Спросоння хтось підкинув хмизу в багаття, і воно освітло гурт бранців, що збилися за возами. З голосінням схоплювалися зі своїх належаних місць татари, кидалися туди, де мали пастися їхні коні, але коней уже не було. Частину табунів Байлем погнав у бік дніпровських плавнів, а решта коней, на яких сиділи козаки, чвалом накочувалися на своїх колишніх господарів. У мерехтливому світлі багаття кривавим полиском спалахнули вістря шабель. Козаки широким віялом прокотилися стійбищем з краю в край і розвернули коней назад. Степ затопили крики пораниених та кінське іржання. Проте татари, звичні до всіляких несподіванок, почали оговтуватися. То тут, то там спалахувала люта січа. Кілька сотень ординців згуртувалася неподалік від возів з полоненими, і сутужно довелося б козакам, якби не бранці. Розрізавши пута, вони хапали, що трапляло під руку, і кидалися на ординців зі спini.

Демко Манюня на мить зупинився, щоб витерти піт з чола. Зненацька хтось вихопив у нього з рук ковану довбню. Демко лише встиг помітити, що навколо голови його кривдника розсипалося довге волосся.

"Схожий на канівецького попа, — промайнула думка. — Звідкіля він узявся?"

— Гей, дядьку! — гукнув було Демко, проте одразу присів, щоб не зачепила його власна ж довбня. І поки Демко виламував дишло з найближчого воза, за канівецьким попом і слід процах.

Затято билися татари. То один, то другий, набачивши щілину між козаками, подинці шмигав у темряву.

Коли зішло сонце, на полі бою залишилися самі козаки. Окроплені своєю й татарською кров'ю, вони підкидали у повітря шапки, обіймалися й кричали так, що можна було подумати, ніби починалася нова битва.

Один лише дід Кібчик намагався зберігати спокій.

— Ну, чого б то я так іржав? — докоряв він Левкові Заярному. — Ви що — жеребці? Це ж лише краплина від усієї орди. От прищемимо хвоста всім ординцям — отоді й репетуйте, скільки влізе!

— Гей, діду, ну чого ви такий? — відказував збуджений Левко. — Це ж ми вперше побачили татарські спini! Розумієте — вперше!

Поміж козаками ходив Демко Манюня і заклопотано питав:

— Ви попа не бачили?

— Якого попа? — здивовано озирався на нього то один, то інший козак.

— Того, що мою довбню поцупив...

І йшов далі. Нарешті він побачив свою довбню. Вона лежала біля столоченого ожинового куща. А під кущем сиділа, опустивши обличчя на коліна, довговолоса людина.

"Диви — кофту нап'ялив, — здивувався Демко. — І спідницю. Коли це він встиг?"

А вголос зажадав:

— Гей, дядьку, ану віддайте мою довбню!

Людина підняла змарніле обличчя, і Демко аж заточився з несподіванки.

— Це ви... тітко Мокрино... як же це... — І зненацька Демко заволав так, що аж коні схарапудилися: — Саньку-у, де ти? Твоя мати знайшлася-а!

І ніхто не звернув уваги на величезний гурт корів, що збилися до купи і глухо ревіли від запаху крові. А коли переможці рушили до плавнів, череда подалася слідом. Вів її здоровецький бугай. Він ішов попереду так

поважно, ніби був не простим сільським бугаєм, а принаймні коров'ячим ханом.

Зненацька бугай звернув убік і подався до Грицика, який гарцював на невисокому татарському конику. Підійшовши ззаду до свого колишнього хазяїна, Петрик коротко ревноу і легенько штовхнув його в ногу широченним лобом. З несподіванки хлопець по-заячому зойкнув і пустив свого коника вчвал. Проте за кілька кроків отямився і вигукнув:

— Та це ж Петрик!

Так, це був Петрик. Нарешті і він став козаком, хоча й за татарської допомоги.

Корів вирішили відігнати у вибалок за найближ чою дібровою.

— Хай поки що там попасуться, — вирішив Вирвизуб. — А тоді видно буде. ЖІНОК У ТАБОРІ НЕ ТРИМАТИ!

Скільки загинуло татарів, ніхто не рахував. Але ті, хто на чолі з Остапом повернулися з далекої погоні, хвалилися:

— Битого ординця, як тої полови. Куди не ступиш — там і лежать.

Порятованих бранців хотіли відправити назад негайно. Проте чоловіки запротестували:

— Нічого нам там робити, — заявив один з них, кремезний Юхим Затірка, на якому не було, здається, живого місця. — Залишуся у вас. Волію хоч трохи віддячити тим пройдисвітам.

Жінки — а їх було понад сотню — звісно, хотіли повернутися до своїх домівок. Проте вони були такі знеможені, що дід Кібчик вирішив трохи потримати їх на острові.

— Паша у нас гарна, — сказав він їм. — Попасетесь трохи разом з чередою — і йдіть собі, куди хочете.

Серед бранців було з півсотні дітей Грицикового віку, або й молодших. Вони одностайно вирішили навіки залишитися в козаках. Проте на їхню думку дорослі не зважали, і хлопці люто заздрили Грицикові й Санькові, котрі час від часу пролітали повз них на своїх коненятах.

Козацькі роз'їзди постійно пильнували степ. Ні хто не мав ані найменшого сумніву, що розлючені татари ось-ось наваляться на козацький острів всією силою. Тож Остап Коцюба разом з дідом Кібчиком їздили по довколишніх місцинах, вирішуючи, де б краще влаштувати засідки.

Остап трюхикав слідом за дідом і зітхав:

— Звісно, тут непогано. Але за порогами куди краще. Є там, діду, такі місця, що нас звідтіля і сам чорт не виколупає. Можна з сотнею вистояти проти всієї орди. Про острів Хортицю чули?

— Та чув, — відказав дід. — Навіть бував там не раз. Але ж ми зараз не на Хортиці. От вистоїмо тут, як Бог дасть — тоді й про Хортицю подумаємо...

Швайки на острові не було. Одразу після розгрому ординців він нишком подався у степ. З собою не взяв нікого. Навіть Вітрика залишив, надав перевагу звичайному татарському коневі.

Тож Грицик тепер складав компанію Остапові та дідові Кібчику. Власне, ті самі брали його з собою. Бо кмітливий і моторний Грицик виявився неабияким гінцем — ділознавці Швайчине виховання. Час від часу до них приєднувався і Санько. Проте здебільшого він сидів біля матері.

— Синку, любий, — жалібно стогнала вона. — Де ж тепер ми прихилимо наші голівоньки? Спалив поганин майже всю Воронівку. Ото тільки й лишилося хат, що за валами на старому городищі. Так там же не наша хата!

Санькову матір схопили, коли вона тягла з лісу лати для погрібника. Тому й не встигла, як інші воронівці, сховатися за валами городища. Тільки й того, що перших чотирьох нападників розметала так, що бідолахи ногами вкрилися. І, мабуть, розлючоті не вдахи зарубали б матір, якби не їхній десятник, який справедливо розсудив, що така дужа рабиня вартує доброго бранця чоловічої статі.

— Я волів би залишитись тут, — ухильно відказував Санько. Дуже вже йому подобалося на Бобровому острові. Навіть більше, ніж у діда Кудьми.

— Тоді і я тут залишуся, — рішуче казала мати. — Де ти, там і я маю бути.

— Ой, не для жіноцтва це місце, небого, — хитав головою дід Кібчик, коли повертався з плавнів. — Не можна тобі залишатися. Нічого жінкам тут робити.

— А куди ж мені подітися? — у розпачі заламувала руки мати.

— Нічого, тітко Мокрино, яось перебудемося, — розважливо заспокоював її Демко Манюня. — Ось я в татарина відібрав... як його... ага, ясир, — і Демко витяг з кишені кілька золотих монет. — З цими грішми ви швидко дасте собі раду. А я, коли хочете знати, теж не збираюся все життя сидіти на цьому острові. Он серед плавнів знайшов гарну галявину. І дерева там є, і джерело. Скородитиму там землю, курінь збудую. І житимемо там з дідом. І вас із Саньком візьмемо до себе, коли хочете. Тільки ж це не зараз буде, а на той рік...

— А якщо татари нападуть? — засумнівалася тітка Мокрина.

— Ну то й що? Я візьмуся за довбню, а ви заховаетесь. Там же плавні поряд.

— Еге ж, заховаетесь, — ще більше вагалася тітка Мокрина. — Он татари як далеко від Воронівки, та й то незчулися, коли вони налетіли. А тут — під боком крутяться.

— Нічого. Тепер наші стежитимуть за кожним їхнім кроком. Я правду кажу, діду?

— Еге ж, — згодився дід Кібчик. — Поодинці чи вдесьтьох ординці відтепер навіть близько не підійдуть, а велику силу можна помітити за день, коли не більше.

Піші козаки тим часом розкошували. Вони перебирали татарських коней, як поросят на ярмарку. Вистачило на всіх. Навіть зайві були.

— Тепер нам жоден біс не страшний, — казав Володко Кривопичко, хизуючись на коневі перед дівчатами, колишніми бранками. — На такому коні тепер від мене жоден ординець не втече.

— Втекти, звісно, не втече, — пирхнув дід Кібчик, коли почув те Володкове похвалання. — Ти іншого бійся.

— Чого саме? — повернувся в його бік Володко.

— Щоб він тебе не наздогнав.

— Таке скажете! А це навіщо? — відказав Володко і змахнув у повітрі шаблею.

— І чого ви, діду, присікалися до хлопця? — озвалася з гурту якась чорнявка, що закоханими очима дивилася на Володка. — Йому ж козакувати, а не вам. Сиділи б уже на печі.

Дід Кібчик скинувся, наче йому подих забило.

— Це ти мені? — люто зашипів він. — Та я ж тобі... Я ж тут першим був!

— Ну то й що? — взялася руками в боки чорнявка. — Були першими, а тепер інші будуть ними. Правда ж, Володку?

Дід Кібчик глипнув на зніченого Володка, на розпашілу чорнявку, хотів було ще щось мовити, про те лише махнув рукою і подався подалі від дівочого гурту. Не козацьке то діло — вступати в суперечку з жінками. Лише сказав, та й то так, щоб дівчата не почули:

— Ет, і взялася ж трясця на нашу голову!

І ніхто з рядових козаків не помічав, як з кожним днем усе заклопотанішими ставали обличчя козацької старшини. Чекання майбутньої битви виявилось чи не страшнішим від самого бою. В голову лізло всяке. А що, коли Швайка вчасно не подасть вістки зі степу? А що, коли татари наваляться не найближчими улусами, а покличуть допомогу з самого Криму? Тож не дивно, що дехто з старшини був за те, аби нишком розійтися по довколишніх плавнях. Поткнеться, мовляв, татарин сюди — і нікого не застане. Покрутиться й піде собі, не вік же йому комарів годувати. А як піде — тоді можна й знову зібратися...

Інші, серед них дід Кібчик і Вирвизуб з Остапом, були за те, щоб зустріти ординців оружно.

— Нас не так уже й мало, — гарячкував Вирвизуб. — Нас майже тисяча шабель.

— Отож бо й воно, — заперечували найобережніші. — А їх — десятки тисяч.

— Ну то й що? У степу один козак вартий десяти поганців. А в плавнях і двадцять з ним не впораються. Зате коли покажемо зайдам, де раки зимують — вся Україна на нас дивитиметься. От тільки готуватися треба, а не язиками молоти.

І Вирвизуб готувався. Майже цілими днями не випускав шаблю з рук — учив битися новобранців.

Проте небезпека чатувала на козаків з іншого боку. Надвечір третього дня, як бранці поселилися на острові, до Вирвизуба підійшов дід Кібчик і обурено почав:

— Ти бач, що воно робиться?

— А що, діду, — спитав Штефан і витер спітніле чоло.

— Я вже не кажу про дівок...

— А чим вони завинили, діду?

— Як чим? Порозпускали язики так, що доброму козакові й пройти повз них страшно. Та не про це мова. Я тебе питаю — де наші човни?

Вирвизуб поглянув у бік протоки, де від острова до очеретів і у зворотньому напрямку сновигали десятки човнів з козаками.

— Та он вони, діду, хіба не бачите?

— А чого вони плавають туди сюди, знаєш?

— Ну як же... — обережно почав Вирвизуб. — Вони ж таки гості в нас...

— От-от! Раніше як було? Припече — і без ніяких-сяких біжиш у кущі. А зараз — що? Добре, коли заздальгидь здогадаєшся взятися за весло. А якщо посеред протоки припече — що тоді?

— Невже з вами було таке, діду?

— То вже моя справа! — визвірився дід Кібчик. — І штани мої, а не твої. Я про інше кажу. Схоже, що не хазяї ми вже на цьому острові.

Вирвизуб посерйознішав.

— Ваша правда, діду. Розумієте, сьогодні зранку захотів я перевірити, як новачки тримають зброю. Тільки схрестили шаблі — аж тут тітка Мокрина біжить: "А чого це ви тут розходилися? Дітки ж іще сплять!" Подалися ми за лози, а там дівки вселенський вереск зчинили: бачте, їм купатися за кортіло. І знову ж таки — хлопців, особливо молодих, на любощі потягло. Цілу ніч солов'їв слухають, а вдень ходять, як сонні тетері.

— Е-хе-хе, — тільки й сказав дід Кібчик.

Усе ж вирішили трохи почекати, доки всі жінки не оклигають після полону.

А вони тим часом геть розперезалися. Зустрінуть, припустімо, козака в брудному одязі — та й починають гуртом його шпетити:

— А чом це ти такий задрипаний ходиш? Зрадив, що з дому втік?

Промовчить козак, гайне подалі. Не буде ж він пояснювати, що тільки-но повернувся зі степу, де півдня ховався в багнюці, чекаючи, коли проїде татарська сторожа!

Трохи згодом виявилось, що й козацька саламаха якась не така. Що не завадило б до неї додати ще й свіжини. А свіжину, як відомо, вполювати треба.

А як же її вполюєш, коли тільки те й робиш, що стежиш за татарськими роз'їздами? І корівок треба увесь час доїти. А ходити до череди аж за ліс далеченько. То чи не можна зробити так, щоб корівок переправити сюди, на острів?

— Краще вже татарська неволя, — усе частіше зітхав дід Кібчик.

Зацухала чуби козацька старшина. Скидалося на те, що дід мав рацію. То ж якось зібралася старшина і проголосила:

— Годі, дороге жіноцтво, вам тут відпочивати. Час вже й додому повертатися.

Більшість жінок на це пристала з радістю. Бо хоч як добре було в гостях, а вдома таки краще. Та й з рідні, може, хтось залишився, і худобину, мабуть, татари не всю переловили.

Дівчата теж були не проти — вони мали подбати про свій весільний посаг.

А от дітлашня пручалася що є сили. Проте, як завжди, її ніхто не питав.

Жінки вирішили розібрати сиріт між собою.

Не згодилася одна лише тітка Мокрина.

— Де Санько — там буду і я, — оголосила вона на цілий острів. — А коли захочете вигнати мене звідсіля силою — що ж, спробуйте!

Козаки розгублено перезирнулися. Еге ж, спробуй-но витурити таку силою!

— Може, хай лишається? — подав думку Вирвизуб.

— Е, ні, — відрізав дід Кібчик. — Якщо залишиться, буде те ж саме!

Він відвів Санька убік і заходився його вмовляти:

— Саньку, ну зроби щось! Заворожи матір, щоб вона сама захотіла повернутися до Воронівки.

Так і зробили. Деякі козаки навіть дивувалися: ще зранку тітка Мокрина ні за що не хотіла покидати острів, а тепер сама почала підганяти своїх товаришок по полону.

Збиралися швидко. Десяток козаків погнали череду і зайвих коней угору по Дніпру суходолом. Жінки мали пливти човнами. Біля острова залишилося кілька корів, які й досі накульгували на різні ноги, та бугай Петрик, котрий ні за що не хотів полишити козакування.

— Біля Сули зачекаєте на жінок, — напучував козаків Вирвизуб. — Віддасте їм худобу, а самі сядете в човни — і стрілою назад. Зрозуміли?

Тітка Мокрина першою сіла в човен і взялася за весло. Лише коли валка човнів почала звертати за дніпровий закрут, Санько розпружився, і мати заголосила:

— Синку, а як же ти? На кого я тебе полишаю?

Проте дідів штурхан привів Санька до тям, і за мить тітка Мокрина уже гукала до жінок:

— Ану, дівчатка, налягайте на весла! Не відставаймо від корівок!

Довго стояв Вирвизуб на березі і дивився услід човнам. А коли останній з них розчинився в прозорій далечині, повернувся до товаришів і сказав:

— Ви, товариство, як собі хочете, а я вам скажу от що. Коли хто з вас приведе на острів жінку чи ще якогось біса в спідниці — голову одірву!

ЗАСІДКА

Саїд-мурза повагом вибрався на вершину пагорба. Навколо нього стояло готове до бою військо. А далеко попереду розляглися неозорі дніпровські плавні. Такі неозорі, що за ними навіть Дніпра не було видно. Лише бовваніли на обрії латаття дерев. Десь там мали бути острови, на яких зачалися уруські козаки.

Перед плавнями метушилося з півсотні невірних. Скидалося на те, що вони лише щойно уздріли перед собою таку могутню силу і тепер з жаху не знали, що чинити.

Саїд-мурза показав у злостивій посмішці білі зуби. Зараз він помститься за всі приниження, яких зазнав два тижні тому. Тоді Саїд-мурза дивом утік з тієї колотнечі, яку влаштував йому невидимий гяур Швайка та його поплічники. Потому зо три дні збирав своїх підданців, що розповзлися по улусу зализувати рани. Ще день пішов на те, аби з'ясувати, хто з них прогавив появу урусів, і гідно покарати винних. Таких виявилось близько сотні. Тепер їхні очі вороняччя розносить по всьому степу.

І от сьогодні він підійшов до плавнів з п'ятьма тисячами розлютованих, як і сам, ординців.

Щоправда, обережні радники нашіптували, що треба звернутися по допомогу до інших мурз. Але він, Саїд-мурза, відкинув ці боягузькі поради. Бо пристати на них — це зізнатися у власному безсиллі. Ні, є ще в його улусі воїни, і є ще сила, здатна розтоптати цих мерзенних болотяних гадюк, що зовуться уруськими козаками! Вони здатні лише на те, аби кусати з-за рогу чи нападати на сонних. А стати один на один з меткими ординцями — на це в них снаги не вистачить.

Неподалік від Саїд-мурзи шулився Тишкевич. Одіж на ньому була пошматована, на тілі досі не зажили рубці від канчука, яким Саїд-мурза пригостив його два тижні тому.

Якось не тією стежкою покотилося життя Тишкевичеве. І до своїх челядників не приб'єшся, бо ж вельможі всієї України либонь уже знають, як він підняв дубця на свого господаря, ясновельможного пана Кобильського. І не тільки вельможі — уся Переяславщина регоче з пана. А той за голову

Тишкевича заломив таку ціну, що можна купити табун добрячих коней. І ясно як Божий день, що колишні товариші такої нагоди не прогавають. І до козаків теж не приб'єшся. Тишкевич аж зіщулився, як уявив біля себе Швайку та його друзів. Ні-і, козаки куди страшніші від челядників пана Кобильського!

От і лишилося йому дійти згоди з татарами. Та й у них, схоже, не дуже розпанієш. Бач, відшмагав його Саїд-мурза, мов сидорову козу. А за що? Хіба ж він, Тишкевич, винен у тому, що Швайка в котрий раз обвів навколо пальця усіх татарів і сповістив переяславському старості про їхній напад? Хіба є якась його провина в тому, що козаки біля Вербової балки налетіли на Саїд-мурзу, мов шуліки на недолугих курчат?

Помахом канчука Саїд-мурза підкликав до себе Тишкевича і запитав:

— То скільки, кажеш, у тому болоті урусів ховається?

— Сотень з п'ять чи шість, ваша величність. А може, й більше. Проте не набагато.

Саїд-мурза скоса зиркнув на нього і відвернувся. Якщо цей запроданець не бреше, то його воїнам тут робити нічого. Щоправда, на ясир теж годі сподіватися. Проте не в ясирі справа. Головне — розтрошити, винищити невірних до ноги! Щоб більше й носа не сміли висунути зі своїх смердючих плавнів.

Саїд-мурза ще раз обвів поглядом далекі очерети. Тоді підкликав одного з тисяцьких і сказав:

— Он тих, що крутяться перед плавнями, — винищити до ноги! А слідом за ними — тих, що на острові. Полонених не брати. А поведе тебе ось цей... — Саїд-мурза зневажливо кивнув на Тишкевича. — Коли що — йому першому стягти голову.

Тисяцький прожогом злетів з пагорба і щось пронизливо вигукнув. За ним з вереском і свистом полетів його загін.

Козаки, що безладно метушилися біля плавнів, зупинилися, мовби не знали, що їм робити. І лише тоді, коли татари опинилися від них на відстані доброго польоту стріли, розвернули своїх коней і, замахавши нагаями, подалися углиб плавнів.

Що може бути приємніше для серця, ніж спина нажаханого супротивника!

Пустив тисяцький свого коня учвал, свиснув, не цілячись випустив стрілу — ще рано.

Дорога в'юнилася між шелюгою, що ставала дедалі вища й гущіша. З'явилися перші водяні плеса. Козаки то щезали за закрутом дороги, то знову вигулькували перед татарські очі. І щораз ближче. Не тільки у тисяцького в радісному збудженні закалатало серце — його почали обганяти інші воїни, ще молодші, ще затятіші. А козаки — ось вони, майже поруч! Можна арканом дістати, можна шаблею стягти голову з плечей...

А козаки прогримкотіли вузьенькою кладочкою з тонкого вориння — і розтанули в плавнях, наче їх і не було. Лише задній глузливо озирнувся на татар і махнув рукою. І від того помаху раптом заворушилося вориння на кладці і розповзлося перед носом переднього татарина.

То зачасні в очеретах козаки дружно смикнули за мотуззя...

Передній ординець, навіть не встиг збагнути, що сталося — і з розгону шубовснув у грузьку трясовину. За ним горохом посипалися його товариші.

За якусь хвилю уся передова татарська сотня бовталася в баюрі.

Сотня, що летіла за передовою, уздрівши небезпеку, різко смикнула за поводи, і коні стали дибки. Проте на них наступали інші татари, які ще не збагнули, що сталося. Зчинилася веремія.

І в цю мить з очеретів пролунав гучний голос Остапа Коцюби:

— Бий!

Тисячі стріл сипонули в татар. Голосно зойкнули поранені, пронизливо заіржали коні. Татари, відстрілюючись, почали розвертатися, проте в такій тіснязі зробити це було нелегко.

А стріли летіли хмарами. Люті стріли, пущені з близької відстані, майже впритул. За лічені хвилини з першими нападниками було покінчено.

Саїд-мурза, оточений охоронцями, стояв на тому самому пагорбі. Він бачив, як перші сотні врізалися в очерети слідом за втікачами, як почала набирати розгін уся тисяча.

— Гарно йдуть, — шепотів Саїд-мурза. — Гарно...

Атож, сотні летіли темними розгонистими лавами і зезали у невидимому звідсіля проході між очеретами. Здавалося, ще трохи — і передні випірнуть аж ген біля Дніпра, де ледь-ледь синіють купи дерев.

І раптом сталося щось незбагненне. Остання сотня почала уповільнювати свій навальний біг і, врешті, зупинилася. Затим від неї відділилася темна цятка і полетіла, збільшуючись в розмірах, у бік Саїда-мурзи. Найближчі беки та охоронці тривожно перезирнулися.

Вісник вихором підлетів до пагорба. Його нажахане обличчя вкривали плями крові та бруду.

— Що трапилося? — гукнув Саїд-мурза, не чекаючи, поки вісник вибереться на пагорб. — Чому зупинилися?

— Засідка... — прохрипів вісник. — Заманили невірні в мішок. З трьох боків трясовина... А вони з за неї... б'ють.

— У-у, шайтан! — вихопилося у Саїд-мурзи. — А де Тагір-бек? Передай, що голову йому знесу, коли не проб'ється до Дніпра!

— Нема кому передавати... Загинув Тагір-бек. Один з перших.

Схопився Саїд-мурза за карк, начебто йому забракло повітря. Злякано відсахнулися найближчі нукери. А за мить над степом пролунав такий лютий вигук, що навіть коні прищулили вуха:

— Взяти! Усі вперед! Спалити плавні! Щоб і сліду не лишилося!

Друга тисяча, наче з праці, рвонула до плавнів, за нею — третя. Інші, розгорнувшись широким віялом, подалися в обхід. Та біля плавнів довелося спішитися. Грузько, на конях не проїдеш. Он вже передні несамовито іржуть, намагаючись виборсатися з трясовини. А від пагорба все летіли посланці мурзи зі щораз жакливішими наказами.

Знехотя злізли ординці з коней і почалапали в очерети. Страшні козаки в плавнях, проте Саїд-мурза у гніві ще страшніший...

БИТВА У ПЛАВНЯХ

— Ну, почалося...— видихнув дід Кібчик. Він нетерпляче тупцяв перед берестком, на який щойно вибрався Вирвизуб. А той, приклавши долоню до чола, пильно вдивлявся в те, що відбувалося за плавнями.

— Втяглися в горловину, — доповідав він дідові. — Наздоганяють наших. Невже наздоженуть?

І він замовк.

— Ну, що там? — нетерпеливився дід Кібчик. — Та кажи вже, не тягни kota за хвіст!

— Зачекайте, діду, — відмахнувся Вирвизуб. — Здається, наші розтягли гатку. О, почалося! Ну й молодець же ти, Пилипе, що придумав отаке!

— Молодець... — пробурмотів Швайка, який стояв неподалік. — Хто придумав, а хто цим скористався...

Він не знаходив собі місця. Подумки проклинав і Вирвизуба, і діда Кібчика, і Остапа. Остапа — чи не найбільше. Ще б пак — адже це йому, Швайці, спало на думку, як можна винищити впень передовий татарський загін. Гадав, що саме йому цю справу й доручать, проте втрутився Остап Коцюба.

— Ні, товариство, — сказав він. — Доручить цю справу мені. Зачекай, — зупинив він Швайку, який намірився було щось заперечити. — Звісно, раз ти це придумав, то повинен і завершити. Але ж ти в нас один. І не сперечайся. Загинуть десятки таких, як я, загинуть всі, хто є на цьому острові, — а ти повинен залишитися живим. Бо хто ж тоді оповіщатиме села про татарські напади?

— Дурниці верзеш! — обурився Швайка.

Проте Вирвизуб, а за ним дід Кібчик, а тоді й інші старшини, намагаючись не зустрічатися поглядом з Пилипом, вирішили, що очолити засідку мусить не Швайка, а Остап.

Тож тепер Швайка подумки проклинав цього прибульця з-за порогів. Але й потерпав за нього, бо в Швайчинім задумі був один гандж. Замість того,

щоб гнатися за десятком другим козаків, татари могли б віялом розсіятися плавнями. Тоді вони неминуче зайшли б за спину засідки, і хлопцям довелося б непереливки.

Та, на щастя, цього не сталося. А Вирвизуб усе не злазив з берестка. Він мовчав. Лише час до часу відмахувався від нетерплячих дідових запитань. Зненацька злетів з берестка на пругку землю, обтрусився і сказав таким голосом, ніби йшлося про ківш води:

— Помиляєтеся, діду. Почалося не тоді, коли ви сказали, а оце тільки тепер. Повалили цілою ордою.

— Віялом чи клином? — швидко запитав Швайка. — І віялом, і клином. Так що не тільки Остаповим хлопцям буде сутужно. Ну що ж, панове товариство, час рушати до своїх братчиків. І давайте обнімемося на прощання, бо, може, вже й не зустрінемося на цьому світі...

Степняки були певні свої сили в чистому полі. Вони звикли битися гуртом і на конях. А в плавнях гірше — там конем не проїдеш, і плече товариша не відчуєш. Це позбавляло татар їхнього звичного завзяття. До того ж, не було під ногами й твердої землі. Замість неї пругко й підозріло погойдувалися торф'яники, що межували з привабливо зеленими мочарами. Та варто лише ступити на них — і нещасний уже ніколи не побачить білого світу.

І комарі заїдали. Леле, скільки тут їх вилося! За ними інколи й неба не видно. І годі було за хмарами кровожерних пискунів завважити укляклого козака, який зливалася з зелено-брунатними очеретами! Помічаєш його лише тоді, коли поруч впаде товариш зі стрілою в горлянку, а на тому місці, де щойно стояв клятий гяур, легенько гойднуться очерети. Десятки ординських стріл миттю летять в те місце, та марно — козак уже далеко, і знову вибирає на ступні жертву. Тож степняки йшли плече в плече. А в глибині плавнів визирали не стільки ворога, скільки розшукували подібних до себе.

Воронівці засіли в глибині плавнів на одному з плавучих острівців. Вони обклалися зеленими кулями від татарських стріл і в шпаринки між очеретами спостерігали за тим, що діється навколо.

Та спочатку до них долинав лише відгомін битви.

— Ну й де ж ті татари? — нетерпеливився Левко Заярний. — Так, дивись, просидимо в цій баюрі усе на світі.

— Встигнеш з козами на торг, — заспокоював його Василь Байлемів. Сьогодні він був уже не сотником. На козацькій раді вирішено було розділитися на десятки, бо ж сотнею в плавнях не повоюєш. Десятником став навіть Вирвизуб. Лише Остап Коцюба очолив дві сотні. Та й то тому, що мав пильнувати найкоротший і найбільш протоптаний шлях до Бобрового острова. Інші шляхи здебільшого вели в такі нетрі, що чужакам вибратися з них було майже неможливо. Половину з них протоптали самі козаки, щоб збити з пантелику незвичних до плавнів степняків.

— Демку, а навіщо ти взяв свою довбню? — не вгавав Левко. — Комарів бити, га? Довбня потрібна в чистому полі. А тут на тебе гуртом ніхто не кидатиметься. Краще б уже шаблюку взяв.

— Хто зна, — відказав на те Манюня і, мов живу істоту, погладив свою зброю. — Звик я до неї. Та й дідо про шаблюку нічого не казали... Як вони там?

Дід Кібчик, як і інші старі та ті, хто одужував, залишилися на Бобровому острові. Важко поранених козаків та Санька з Грициком дід заздалегідь запроторив у такі нетрі, що навіть Швайка не зміг би їх розшукати.

Нараз Василь Байлемів почув віддалений шурхіт і застережно підняв руку. Воронівці затамували дух.

Шурхіт ставав дедалі гучніший і зрештою перетворився на оглушливий тріск. Здавалося, ніби очеретами жене гурт потривожених свиней. Нараз в одному місці очерети хилитнулися раз, вдруге — і з них визирнуло пласке обличчя. Левко поклав стрілу на тятиву лука, проте Василь показав йому кулака, і той завмер.

Ординець сторожко повів очима навсібіч. Затим вирішив, що небезпеки немає, і вийшов з очеретів. За ним вигулькнув другий татарин, третій — і

за хвилину перед воронівцями, мов на вибір, стояло десятків зо три ординців. А тріск в очеретах усе не вщухав.

— Бий! — упівголоса наказав Василь.

Рій козацьких стріл вдарив у груди зайдам. За ним другий, третій... Повалилися на землю мертві, зойкнули поранені, позадкували в очерети живі.

Татари відповіли зливою стріл. Очеретяні кулі аж застрибали від них. Воронівці миттю припали об личчями до торф'яника. Вони вирішили перечекаати, доки ворог вгамується, перш ніж підводити голови. Проте стріли безупинно висвистували над ними.

— Схоже, нам тут робити нічого, — вирішив Василь. — Треба переходити на інше місце. За мною!

Воронівці поповзли в протилежний від ординців бік острівця, зати́м подолали нешироку протоку вплав, бо хоча води було по коліна — під нею зачаїлася глевка безодня...

Татари ще довго обстрілювали безлюдний острівець. Тоді шаблями накосили побільше очерету, зв'язали його в кулі і, вкладаючи перед собою, пооди́нці перебралися на острівець. Таким же робом подолали й протоку за ним. І знову заглибилися в очерети. Тонкий шар коріння не витримував ваги тіла, і ординці раз по раз провалювалися в глевку смердючу багнюку. Звідусіль долинали прокльони й во́лання про допомогу. Зрештою ординці почали думати не про зустріч з козаками — вони мріяли про тверду і звичну землю...

Нараз до них озвалися татарською мовою:

— Ходіть сюди! Тут сухо!

Радісно заволали татари, і один поперед одного кинулися на той голос. Невдовзі бігти стало легше, а потім у шпарці промайнула весела сонячна галявина. Вихопилися на неї ординці щільним натовпом — і знову в них полетіли рої козацьких стріл. То Швайка, зібравши з півсотні братчиків, погукав зайд і влаштував їм теплу зустріч.

Та все ж відбилися ординці, відігнали козаків углиб плавнів, хоч і втратили майже половину своїх товаришів.

Затим, трохи перепочивши на суходолі, вирушили далі. Тільки тепер посувалися вони набагато обережніше. І коли почули ще один вигук — не гаючись, випустили в той бік сотні стріл. Їм у відповідь прилетіло не менше. Майже з півгодини тривала перестрілка, аж доки ординці втямили, що цього разу би́лися зі своїми.

І в цей час, собі на лихо, з'явився перед їхніми очима Тишкевич. Йому вдалося ви́братися з тої страшно́ї веремії, що зчинилася біля розібраної гатки. Якимось дивом його відкинуло убік — туди, де чистої води було трохи більше. Звиваючись вужем, ніким не помічений, випірнув він межі кущів рогози і втік подалі від бойови́ська. Зрештою втратив напрямок, втратив відчуття часу. Лише злякано завмирав, коли до нього долинав шурхіт чи українське слово. Тому аж знетямився з радощів, коли почув мову ординську. Кинувся на неї, та, побачивши зведені в його бік десятки луків, вигукнув:

— Я ваш! Тишкевич я!

І більше нічого сказати не встиг. Кілька стріл вп'ялося в нього, і Тишкевич звалився в трясовину.

А от Грицик з Саньком почувалися найнещасніші ми в світі. Щоправда, Санькові було трохи легше.

Він перев'язував поранених, заші́птував бо́лі, поїв зіллям. А Грицик сидів край болота і, обійнявши могутню шию свого Петрика, скаржився йому:

— Бач, які вони? Як вивідувати щось — то будь ласка, Грицику, а як битися... Загнали сюди і кажуть, щоб звідси й не потикався. А я, може, теж козак, я, може, теж битися хочу...

Бугай лежав поруч з Грициком, реми́гав і час від часу вдоволено зітхав. Давно йому не було так гарно на душі. Чудова паша, слухняні корови, що зараз відпочивали за кущами неподалік, а над усе — оцей маленький господар, котрий нарешті знайшов час, аби, як і колись, посидіти поруч. Оце, мабуть, і є воно, коров'яче щастя...

— І Швайка теж цяця, — жалівся Грищик далі. — Казав, що без мене ні кроку, а сам...

Грищик замовк, його увагу привернув невиразний шум в очеретах. З кожною миттю він усе ближчав.

— Саньку, чуєш, хтось іде до нас! — гукнув він. — Мабуть, дід повертаються!

Проте замість діда Кібчика з очеретів вийшло четверо татарів. Не вийшли, а вивалилися, висолопивши язика. Були вони готові до всього, навіть до козацьких шабель — аби лиш вибратися з жахнучих очеретів. Проте замість козаків побачили вони картину, якій і самі не повірили: затишна галявина, на галявині — два хлопчики і бугай, що мирно жує вічну свою жуйку...

— Татари! — вихопилося у Грищика.

Один з козаків, над якими клопотався Санько, підвівся і потягся до шаблі. Блаженні посмішки сповзли з татарських облич. Прибульці вихопили зброю і рушили вперед.

— Заворожи їх, Саньку! — заволав Грищик. Його власна шабелька, що невідомо як опинилася в руках, здалася йому іграшкою перед кривими ординськими блискавками.

Санько втупився в прибульців. Вуста шепотіли слова ворожби, а в голові невідомо звідки спливли слова діда Кудьми, сказані колись: "Ворожба, дитино, діє на тих, хто тебе слухає. А в битві, коли ніхто нікого не слухає..."

Здається, мав дід рацію. Хоч би зупинився хтось, хоч би повернув назад. Ні, йдуть, як і раніше. Один уже за три кроки від Грищика...

І тут рудою блискавкою промайнув бугай Петрик. За мить тіло переднього прибульця ганчіркою загойдалося на його рогах. Затим грудкою злетів у повітря другий бусурмен. Третій встиг змахнути шаблею, і з-під шкіри Петрика бризнула кров. Проте — що та шабля Петрикові? Один стрибок — і вона вже валялася в траві, а Петрик з ревінням топтав непорушне тіло її власника.

Четвертий ординець залентував і кинувся на втьоки. Проте не туди, звідкіля прийшов. Нажахані очі бачили лише блакитне плесо, а за ним — рятівні очерети, де можна сховатися від цієї рогатої потвори...

З розгону стрибонув ординець у бездонну трясовину за мить до того, як Петрик мав підняти його на роги. Але не втримався й бугай. Високо в повітря злетіли бризки, хлюпнула на берег хвиля, хмари намулу заклубочилися поверхнею... За хвилину все стихло.

У небі над плавнями повільно ширяв орел мотильник. Дивився на землю своїм незмигним оком і дивувався, чого це люди щось знову не поділили. Одні засіли в очеретах, інші чорними потічками накочуються на них. Накочуються і щезають, мов дніпрові хвилі в піску. І знову накочуються...

Одна з ординських сотень, точніше, те, що від неї залишилося — чотири десятки піших — таки прорвалася до Дніпра. Вихопилися ординці з очеретів саме навпроти Вобрового острова. Якийсь час роздивлялися водну гладінь могутньої ріки, курені на острові, дідів та кількох кульгавих козаків, що з глибини острова поспішали до них на своїх ненадійних ногах.

Різко крикнув старший ординець, сипонули татари над водою в пошуках захованих човнів. І доки старі та криві добиралися до берега — ординці були вже посередині протоки. І хоча кілька з них навіки завмерло зі стрілою у грудях — бігали діди погано, зате стріляли на диво вправно — човни вже приставали до острова.

— Хлопці, ховайтеся у Воронівському курені! — гукав дід Кібчик і посилав у нападників стрілу за стрілою. — До Воронівського куреня дибайте!

Хотіли діди запитати, чому треба ховатися саме у Воронівському курені, проте на запитання не було часу — татари вже вистрибували на берег.

Задкуючи, діди стрілами стримували татарів і поодиночі щезали за дверима Воронівського куреня. Останнім ускочив дід Кібчик.

— Добре, що в них луки намокли, — сказав відсапуючись. — Бо вже лежали б ми всі під дверима. Ану, хлопці, до бійниць!

Крізь маленькі віконця бійниці було видно, як обережно, півколом, підкрадалися до куреня татари. Схоже, дід Кібчик мав рацію, бо ординські

стріли летіли куди завгодно. Зате діди стріляли так, як ніколи до цього. То один, то інший нападник, вихоплюючись з-за дерева, падав лицем у землю.

— Молодці, хлопці! — кричав дід Кібчик. — Покажемо нечестивцям, де раки зимують!

Нараз татарів не стало видно. Мабуть, радилися, сховавшись за кущами. Зненацька звідтіля вилетіла стріла з запаленим клоччям і впала на очеретяний дах. За нею друга, третя... Незабаром війнуло жаром, їдкий дим почав вичавлювати сльози з очей.

— Тримаймося, браття! — підбадьорював дід товаришів. — Тримаймося до останнього!

А коли в курені стало нічим дихати, дід скликав усіх до задньої стіни і почав гарячково відкидати від неї всілякий мотлох. Незабаром у стіні зачорніла дірка. Під нею погойдувалася вода.

— Пірняйте якомога далі і беріть ліворуч, — сказав дід. — Там лози такі, що татари повік не знайдуть!

І, тримаючи лука високо над головою, перший ступив у воду.

Татари з за кущів спостерігали, як горить край берега курінь з дідами.

— Пильнуйте за дверима, — звелів старший. — Вбивати всіх! У полон не брати!

Проте з дверей ніхто не виходив. Незабаром дах завалився.

Ординці кинулися до інших куренів. Проте з лоз їм у груди ринув град стріл. То стріляли ті ж самі діди.

Незабаром надбіг з хлопцями всюдисущий Швайка, котрий побачив дим на острові. З татарами було покінчено.

А бій у плавнях не вщухав. Хтось із татарських тисяцьких у шалі наказав палити плавні. Та хіба ж можна було це зробити, коли поряд з однією торішньою очеретиною росли три зелені, що й не думали розгорятися? Тільки й того досяг тисяцький, що від ядучого диму стало менше комарів.

Зате інші загони, відчувши запах диму, подумали, що на них от-от налетить вогненний пал і кинулися в той бік, де, на їхню думку, мав бути твердий берег. Проте де був той берег, мало хто з них міг визначити. А ті, кому врешті-решт пощастило вибратися, нізачо не хотіли повертатися назад у плавні. Лютували старшини на березі, зносили найнепокірнішим голови, проте нічого домогтися не могли. Страшний гнів Саїд-мурзи, проте плавні з невидимими козаками були набагато страшніші.

А Саїд-мурза усе ще стояв на пагорбі і в задумі гриз нігті. Ранковий шал уже давно минувся, натомість у його душі оселився невиразний страх. Зазвичай Саїд-мурза сам водив ординців за собою, перший нападав чи то на польських жовнірів, чи на уруську сторожу, чи на своїх же беїв, коли не вдавалося дійти згоди. І от вперше в житті не знав, що робити. Страх дедалі сильніше стискав йому груди. Колись, ще зовсім малим, Саїд-мурза заблукав у плавнях і на все життя запам'ятав той жах, що охопив його. Ні просвітку, ні виходу. Темна вода, грузьке дно і мовчазні очерети над головою. Як у пастці. За кілька кроків йому здалося, що ніколи вже не побачить ні степу свого, ні табунів, ні батька з матір'ю. Щось ніби вхопило його за горлянку сухими скреготливими пазурами...

І от — знову плавні. Що ж робити?

Мимоволі скосив очі на нігті. Вони були обгризені до краю, думати вже не було чим. Очевидним було лише одне — в плавнях з'явилася сила, з якою ординцям Саїда-мурзи не впоратися. Потрібна була допомога інших мурз, а, можливо, й самого кримського хана.

Та все ж він на щось чекав. Чекав, коли сонце звелось над головою, чекав, коли воно почало хилитися на захід. Проте ніхто не поспішав до нього з радісними звістками. Орда Саїда-мурзи як пірнула у плавні, так до цього часу й не вибралася.

Він зважився лише тоді, коли сонце одним краєм торкнулося плавнів.

Востаннє куснув залишки нігтів і звелів:

— Сурміть відхід.

Пронизливо заверещали дудки. За мить перші татари висипали з очеретів, мов згряя наполоханих горобців. Не озираючись, скочили на коней і

полетіли до пагорба, на якому стояв Саїд-мурза. Кожен краєм ока заважував, як порідів його десяток, його сотня. Майже половина залишилася у плавнях. Проте ніхто навіть не думав про помсту. Кожен був радий, що нарешті вибрався з того пекла, яке називається дніпровськими плавнями.

Стояли татари до глумої ночі, чекали, що, може, ще хтось вибереться. А коли сонце знову зішло над степом – у ньому було порожньо.

ДЖУРИ ВИРУШАЮТЬ У ДОРОГУ

– О тепер можеш радіти, – сказав дід Кібчик Левкові Заярному. – Чому мовчиш?

– А що ж тут радіти? – хрипко озвався Левко. – Майже всі хлопці в плавнях залишилися.

– Як це трапилося? – по довгій паузі запитав дід.

– Та як... Робили, як ви нам веліли: викурять татари з одного острівця – перебираємось тихцем на інший. От ми тричі й перебиралися. Кожен по десятку, а то й більше ординців уклав... А на четвертому зіткнулися з ними. Вони ще раніше туди дісталися. Якби не Демкова довбня, може, й не вибрався б ніхто звідтіля. Крім мене з Демком, живі zostалися лиш Володко Кривописко та Тиміш Одуд. Та й ті невідомо, чи доживуть до ранку...

Дід Кібчик мимоволі зиркнув туди, де під кущами стогнали поранені.

– Немає правди в цьому світі, – поскаржився він. – Такі молоді хлопці – і гинуть. А такі шкарбани, як я, чомусь тримаються.

Два дні після битви бродили козаки у плавнях. Шукали тих, хто, може, ще подавав ознаки життя. Проте таких було мало.

Десь навіки залишився в очеретах Остап Коцюба, нащадок останнього великокняжого дружинника. Разом з ним полягло й двісті його товаришів, що захищали найближчі підступи до козацького острова. Жоден з них не повернувся. Але й ординці не пройшли.

Не було й Мацика з товаришами. На відміну від воронівців, вони ще не звикли до плавнів, тож боялися трясовини не менше, ніж татари. Тому й вирішили не переходити з одного острівця на інший, а закріпитися на одному. Там вони й билися, обклавшись очеретяними кулями. Билися, аж доки ординці підпалили кулі. Так і згоріли живцем Мацикові товариші, віддавши перевагу вогню перед трясовиною.

– А куди ж дивився Мацик? – гарячкував перев'язаний з голови до ніг Вирвизуб. – Він уже ж ніби звик до плавнів. Чому не вмовив хлопців перебиратися на інший острів?

– Мабуть, загинув серед перших, – висловив здогад Швайка.

Вирвизуб теж втратив майже всіх братчиків. Але вони не дозволили ординцям зайти за спину Остаповим сотням.

Де саме бився Швайка – ніхто не знав. Проте кожен з козаків стверджував, що в найскрутніші хвилини поряд з ним був саме Швайка.

Живими лишилися близько чотирьох сотень козаків. Та й то, більша половина з них поки що не могла рухатися.

– Не доведи Господь, татарва знову наскочить, – бідкався Вирвизуб. – Як тоді будемо боронитися?

– Не наскочить, – заспокоїв його Швайка, котрий тільки-но повернувся зі степу. – Навпаки, вони бояться, щоб ми цього не зробили.

Санько з Грициком ходили набурмосені і навіть не дивилися на діда Кібчика зі Швайкою.

– Ич, понадувалися, як жабенята перед дощем, – кепкував з них Вирвизуб. – Вони вам, діду, цього не пробачать. Як тільки візьмуть віжки в руки – вас першого потурять з плавнів.

– Дай-но Боже, – посміхався дід Кібчик. – Хай збудують мені хатку десь неподалік, покличу я небогу Мокрину та й будемо удвох хазяйнувати... А ви приходитимете до нас на вареники.

– Е, щось ви, діду, не того... – заперечив Вирвизуб. – Ви ж нещодавно були проти того, щоб жінки хазяйнували на острові.

– Та я ж не про козацький острів кажу, – заперечив дід Кібчик. – Я плавні маю на увазі. Оно, коли ми ще молодими стояли за канівськими засіками, то неподалік і сім'ї деяких наших братчиків жили. Наскочать татари – жінки з

дітьми в лози біжать, а братчики — до засіків. Відіб'ємося — знову сім'ями живуть.

— Чом же ви там не залишилися? — запитав Вирвизуб.

— Чому ж не залишилися? — заперечив дід Кібчик. — Залишилися. Там і досі ті сім'ї живуть. Тільки ж ми за Хаджі-гірея трохи замирилися з татарами, тож і розійшлися по домівках. А тепер, бач, знову орда сказала... То от я й думаю — чом би й тут такого не запровадити?

— Еге ж, тут нашим є де розвернутися, — згодився Вирвизуб. — Тут багато таких місць, що не тільки татари, а й комарі не знайдуть.

— Отепер люд уже посуне в плавні валом, — вів своєї дід Кібчик. — От збереться нас тисяч зо п'ять — тоді найближчі орди нас як вогню боятимуться. А стане тисяч з п'ятнадцять — тоді й далекі будуть не страшні...

— А я от про що думаю, діду, — втрутився Швайка. — Схоже, Остап мав таку рачію. Татари обійдуть нас стороною — і спробуй поганятися за ними. Ні, треба придивитися до його Хортиці. Плавні там не згірші тутешніх, а острів куди кращий.

— Це правда, — згодився дід Кібчик. — Наші предки там завжди зупинялися, коли рушали на турків.

— Атож. І головне — татари як на долоні. Не встигнуть і висунутися з Перекопу — а ми вже їм у бік цілимося. А коли що — можемо й до Криму увірватися, розквитатися за всі грабунки.

— Воно буцім і гарно, — почухав потилицю Вирвизуб. — Звісно, будемо їм, як кістка в горлянці. Тільки ж тоді важко нам буде — вони всією силою навалляться.

— Нічого, — заспокоїв його дід Кібчик. — Міцні будемо — не здолають. А поки годі про це. Треба степ стерегти. А то ж раптом вилетить орда з-за Перекопу — а ми тут боки відлежуємо.

— Ваша правда, — погодився Швайка.

Він уже був зодягнений для далекої дороги. Сакви були повні татарського одягу, вірний Вітрик нетерпляче бив копитом у землю, та й Барвінок частенько позирав туди, звідкіля повівав сухий степовий вітер.

— Сам ідеш? — запитав дід Кібчик.

— Та ні, — відказав Швайка. — На цей раз гадаю і джурів прихопити з собою.

— Що, заворожив тебе Санько, га? — посміхнувся Вирвизуб.

— Хтозна. Але що той, що інший — хлопці моторні, тямущі і на татарчат схожі. Тож ніхто до них особливо не придивлятиметься. А коли й питає хтось, то татарською мовою завжди можуть відповісти... Звісно, хопатися за шаблі поки що їм не дозволю, про те гасати степом та козацької справи навчатися — саме час.

— Отже, на Хортицю, — дід Кібчик задивився на козаків, що з криками та сміхом тягли невода. — А далі куди?

— Коли все буде гаразд, думаю на море поглянути. Є там таке селище — Хаджибей чи Коцюбіїв, як предки його називали. Наш Остап казав, що він саме звідтіля родом.

— І прізвище в нього теж Коцюба, — нагадав Вирвизуб. — То чи, бува, не нащадок він того Коцюби, від якого пішло селище? Ти поспитай там, коли випаде нагода.

— Поспитаю, — запевнив Швайка. — Заодно довідаюсь, чим дихає тамтешній люд — і назад. Сюди.

Швайка з джурами виїхав у дорогу надвечір. Далека вона стане їм чи близька — ніхто не знав. Спокійна чи небезпечна — теж ніхто не відав. Тож козаки стояли й дивилися їм услід, аж доки Швайка з джурами зникли за древньою могилою.